

Книга створена за програмою «Ювілейні дати Одещини» і приурочена до 200-річчя заснування в с. Шабо швейцарсько-німецької колонії. Описані археологічні розкопки, випадкові знахідки та пошуки скарбів, що тривають два століття. Пильна увага приділена давньоримським пам'яткам аккермансько-шабських кучугур, пошукам могили кіммерійських царів, відбитку стопи Геракла та Башти Неоптолема. В окремому сюжеті йдеться про порт та укріплення Маврокастрон – Піргаз-Конман в гирлі Дністровського лиману. В інших розділах і додатках наведені матеріали з історії села, традиційного господарства (виноградарства і рибальства) та звичаїв мешканців. Призначена для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто любить історію Буджацького Придністров'я.

**УРОЧИЩЕ, КОЛОНІЯ І СЕЛО ШАБО:
АРХЕОЛОГО-ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ**

**І. В. Сапожников
В. В. Левчук**

І. В. Сапожников, В. В. Левчук

УРОЧИЩЕ, КОЛОНІЯ І СЕЛО ШАБО: АРХЕОЛОГО-ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Інститут археології НАН України
Національна спілка краєзнавців України

І. В. Сапожников, В. В. Левчук

УРОЧИЩЕ, КОЛОНІЯ І СЕЛО ШАБО: АРХЕОЛОГО-ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

*Богиня Флора на монеті-денарії
із написом «FLORA PRIMVS»
(57 рік до РХ)*

Одеса
2022

УДК [904.4:930.1](477.74)“652/654”

C195

Наукова монографія

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту археології НАН України
(протокол № 7 від 8 серпня 2022 р.)

Відповідальний редактор:

О. П. Тригуб, доктор історичних наук, професор

Науковий редактор:

Г. В. Сапожникова, кандидат історичних наук

Рецензенти:

С. О. Біляєва, доктор історичних наук

О. В. Дяченко, кандидат історичних наук

Дослідження виконано на базі відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України в межах науково-дослідної роботи «Матеріальна культура давнього Причорномор'я як індикатор впливу глобальних міграційних процесів» 2021–2025 рр., № держ. реєстрації 0115U004333.

Сапожников І. В., Левчук В. В.

C195 Урочище, колонія і село Шабо: археолого-історіографічні нотатки. / Сапожников І. В., Левчук В. В. – Одеса: Бондаренко М. О., 2022. – 360 с. : іл. 77. ISBN 978-617-8005-66-5

Книга створена за програмою «Ювілейні дати Одещини» і приурочена до 200-річчя заснування в с. Шабо швейцарсько-німецької колонії. Описані археологічні розкопки, випадкові знахідки та пошуки скарбів, що тривають два віки. Пильна увага приділена давньоримським пам'яткам аккермансько-шабських кучугур, пошукам могили кіммерійських царів, відбитку стопи Геракла та Башти Неоптолема. В окремому сюжеті йдеться про порт та укріплення Маврокастрон – Піргаз-Конман в гирлі Дністровського лиману. В інших розділах і додатках наведені матеріали з історії села, традиційного господарства (виноградарства і рибальства) та звичаїв мешканців. Призначена для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, учнів, студентів, вчителів та усіх, хто любить історію Буджацького Придністров'я.

УДК [904.4:930.1](477.74)“652/654”

ISBN 978-617-8005-66-5

© І.В. Сапожников

© В.В. Левчук

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. Археологічні пам'ятки Шабо та околиць	11
1. Аккермансько-шабські кучугури	12
2. Узбережжя Дністровського та Будацького лиманів	61
РОЗДІЛ II. Монкастро – Піргаз-Конман: порт і укріплення в гирлі Дністровського лиману	90
РОЗДІЛ III. Шабо XIX століття очима сучасників	112
1. Виноградники і сади на кучугурах	113
2. Рибальство на лимані, у ериках та на морі	132
РОЗДІЛ IV. Селяни і колоністи: від неприязні до співпраці	148
1. Перші мешканці Шаби	148
2. Французи або швейцарці	151
3. Конфлікти між колоністами і селянами	152
4. Оновлення колонії та її населення	157
5. Співробітництво колоністів з селянами	161
6. Перспективи краю на початку XX ст.	166
ПІСЛЯМОВА	169
ДОДАТКИ	176
Дод. 1. Майков Є.В., Станкова Н.І. Щоденник Урані Тардан.....	176
Дод. 2. Скальковський А. Зауваження про турецькі (аккерманські, шабські та ізмаїльські) виноградники.	196
Дод. 3. Статистичний опис Бессарабії 1827-1828 рр.	199
Дод. 4. Тардан К. І. Швейцарська колонія Гельвеція у Бессарабії....	204
Дод. 5. Уваров О. С. Дослідження про старожитності берегів Чорного моря.	215
Дод. 6. Струков Д. Господарські нотатки з Бессарабії.	217

Дод. 7. Алабін Н. В. Чотири війни. Похідні записки.	224
Дод. 8. Кесслер К. Ф. Поїздка до Аккермана.	226
Дод. 9. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Нариси Дністра.	230
Дод. 10. Защюк О. І. Бессарабська область.	236
Дод. 11. Опис експонатів та господарства експонентів сільськогосподарської виставки у Харкові 1887 р.	240
Дод. 12. Бертенсон В. О. З берега Дністровського лиману.	245
Дод. 13. Лендер М. М. Чорне море та Кавказ.	253
Дод. 14. Богославський С. А. Досвід історико-статистичного опису церкви та приходу Шаби.	254
I. Загальні відомості.	254
II. Відомості про церкву.	258
III. [Кладовища] ¹	277
IV. Відомості про прихід та прихожан.	278
V. Про церковний притч.	321
VI. [Школа і благодійність].	327
VII. [Іновірці].	330
VIII. [Загальні висновки].	331
Дод. 15. Яцимирський О. І. Про знахідку єгипетських старожитностей в Аккермані у 1892 році.	332
Дод. 16. Урусов С. Д. Записки губернатора. Кишинів 1903-1904 рр.	334
Дод. 17. Богданович Л. А. Білгород на Дністрі.	335
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	343
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	347
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	359

¹ Назви розділів у квадратних дужках були відсутні – додані нами (Прим. І.С. та В.Л.).

ПЕРЕДМОВА

*Я народився в гирлах Дністра,
у швейцарсько-швабській колонії Шабо...*

А. С. Гейнцельман

Матеріали для написання цієї книги накопичувалися протягом майже десяти років, так би мовити про запас. Зібрані з різних джерел факти, раритетні статті й книги, різьоманітні старі карти можна було використати у різних форматах та програмах.

Спочатку ми уявляли книгу як збірку джерел з археології та історії Тіри – Білгорода – Аккермана з околицями. У 2020-2021 роках, у зв'язку з переговорами про видання монографії до 200-річчя колонії Шабо, тема почала звучуватися, але проект не розпочався через занадто спрощене бачення замовника. На початку цього року видання будь-яких краєзнавчих книг раптом виявилось не на часі, але через три місяці бойових дій ми вирішили – зараз або ніколи!

Взявшись до роботи, автори усвідомили, що історія швейцарсько-німецької колонії Шабо досить повно висвітлена у низці монографій і безлічі статей, тому внести до неї щось принципово нове буде важко. Але ця, хоча й дійсно яскрава, сторінка недавньої історії є лише складовою частиною значно тривалішого минулого великого сучасного українського села, в якому своє місце мали і мають молдовани, турки, вірмени, росіяни, євреї тощо (Дод. 14.І; та ін.). Крім того, майже невідомими або недостатньо дослідженими на сьогодні залишаються такі теми, як географія та археологія унікальних урочищ – піщаних кучугур, берегів лиманів та степи, в яких, окрім місцевого населення, протягом певного часу мешкали колоністи.

Саме на цих наукових темах і аспектах автори зосередили свою увагу, але у передмові маємо сказати про «відкриття», зроблені на самому початку досліджень: село Шабо, як частина інших міст і містечок Північно-Західного Причорномор'я (Одеса, Овідіополь та ін.), хворіє на небезпечну і важко виліковну хворобу – невірне датування початків свого існування.

По-перше, відзначення «200-річчя колонії Шабо» саме 10 листопада 2022 року видається доволі спірним, оскільки вчені (А. Скальковський, П. Батюшков, О. Дружиніна, М. Бородіна, О. Защук та ін.) й та краєзнавці визначали для цієї дати різні роки і проміжки часу: 1810, 1821, 1822, 1823, 1824, 1823-1824, 1824-1828, 1829 рр. (Онопrienко 2009: 16; Боева 2012: 24; та ін.; Дод. 14 та ін.). Не вдаючись до детального аналізу проблеми, скажемо, що перші переселенці зі Швейцарії (27 осіб на 4 возах з 7 кіньми) спочатку прибули не до Шабо, а до Аккермана, де перезимували у наданих їм приватних помешканнях. Ця подія сталася 29 жовтня 1822 року за новим календарем (стилем), що засвідчено у щоденнику Урані Тардан (Дод. 1).

Отже, дата 29.10.1822 аж ніяк не може бути обрана за час заснування не тільки села, а й навіть колонії. Сказане підтверджується і тими фактами, що перші шабські колоністи отримали земельні ділянки лише у березні 1823 р., згідно з рішенням влади від 25 лютого того ж року. До речі, прибічникам сталої (офіційної) точки зору певною мірою плутає карти і популярна легенда щодо візиту О. Пушкіна 14 грудня 1821 р. в гості до Л. Тардана в Шабо. Тобто, сама подія дійсно мала місце, але Л. Тардан на той час не володів в цьому селі ні помешканням, ні земельною ділянкою, тому, напевно, не міг пригостити поета вином власного виробництва.

По-друге, маємо майже сенсаційне відкриття. У поточному році німецька дослідниця Г. Гьотте безапеляційно заявила: «Поселення людей на території Шабо існувало ще у XV–XVI ст.» (Гётте 2022: 202; та ін.). Нам було відомо, що найраніше письмове джерело зі згадкою цього населеного пункту датується кінцем XVII ст., та на те воно і дослідження, щоби перевіряти історичні факти, навіть з найдостовірніших джерел.

Справа в тому, що, 13 років тому О. Середа сповістив наукову спільноту про наявність *джизьє* (земельного реєстру) 1694 року, в якому присутня стара назва Шабо (Середа 2009: 165, дод. 7 на с. 254-255), але у вказаному ним додатку до його книги таку згадку знайти не вдалося! Проявивши наполегливість, ми відкрили інші додатки і в одному з них знайшовся аул *Aşağa Va'a*, але цей реєстр датується іншим часом – 23.09.1691 р. (Середа 2009: 256, 258).

Таким чином, історію Шабо вдалося легко продовжити на три роки, але «рекорд» довго не протримався. В реєстрі *1570 року*, наведеному турецьким вченим М. Ферідун, у переліку «В. Села, що належать *Padişah Hassina*» знайшовся запис «*Asagi Baglar*» – «нині Шабо» з авторським визначенням «турецько-татарське село»². Зазначимо, що за даними вченого, у XVI ст. в Аккермані, за межами фортеці існувало чотири не мусульманські квартали: єврейський, вірменський, ромський і «Попа Сави», в якому мешкали інші християни – греки, болгари, українці (Feridun 2015: 219, 226)³. Отже, писемна історія Шабо починається наразі на 121 рік раніше, ніж дотепер, але про XV ст. не йдеться, принаймні поки що.

² Останнє твердження базується лише на тому, що пізніше село було «важливим центром виноробства» (Там само).

³ Існує переклад українською (Ферідун 2018).

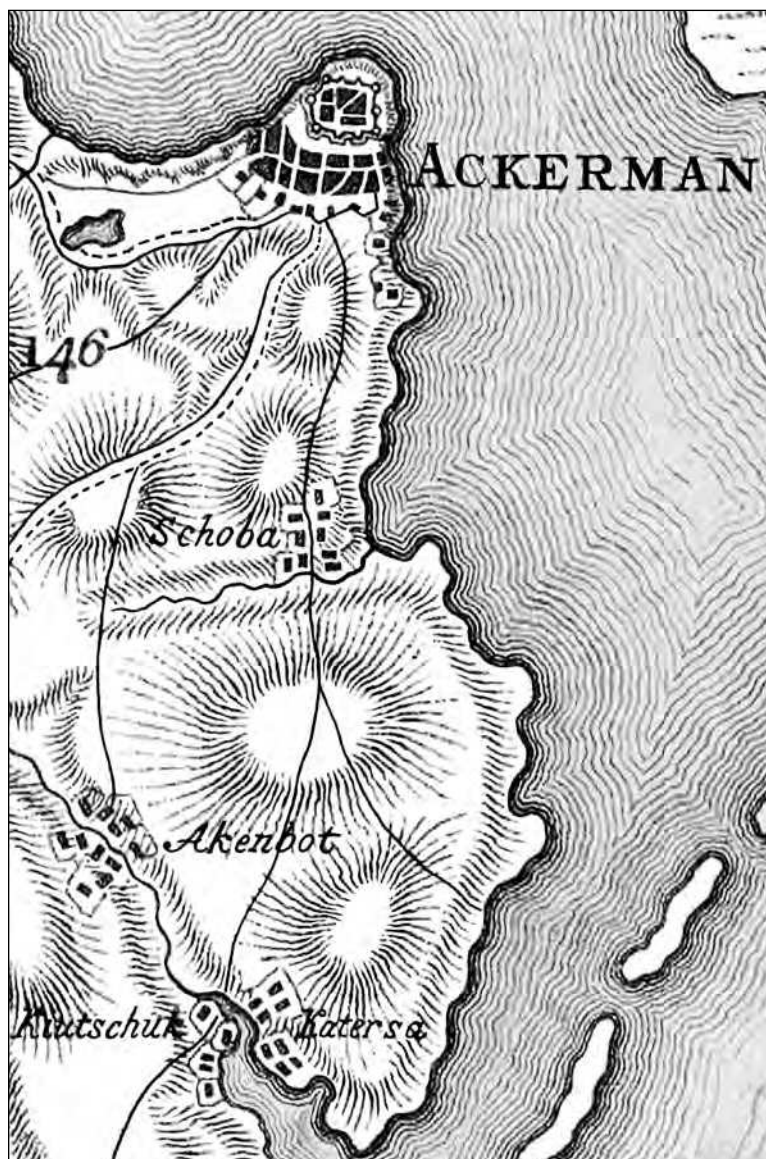

Рис. 1. Шоба на карті Молдови Ф. Бауера-Бовра (Знята у 1771-1772 рр.; видана в Амстердамі у 1781 р.; фрагмент).

Рис. 2. Шова на карті І. Шмідта і Ф. Шрамбеля «Валахія, Молдова і Бессарабія» (Знята у 1771-1772 рр.; видана в Відні у 1888 р.; фрагмент).

Так чи інакше, ми вважаємо і наполягаємо: сказаного достатньо, щоби впевнитись: чимало сторінок історії села Шабо і колонії Шабо, яка напевно знаходилась саме на місці аулу Шабаг (Рис. 2), ще не написано, а решту можна і необхідно уточнювати і навіть кардинально переписувати. При цьому слід пам'ятати про те, що власне швейцарсько-німецьке минуле селища нараховує на сьогодні близько 120 років (з 1820-х до 1940 рр.), а загальна писемна історія – 450 років. Початок сталої археологічної присутності (не беручи до уваги тисячоліття сивої

доісторичної давнини), визначається за знахідками на давньогрецьких поселеннях і в похованнях та становить близько 2400 років.

Головне послання цієї книги полягає в тому, що багатющому різнобарвному минулому Шабо вже давно затісно в вузьких лещатах так званої «колоністської» концепції, а першочерговим завданням авторів було аргументовано довести цю думку до шановних читачів. Саме тому в книзі розширені як «традиційні» хронологічні рамки історії с. Шабо, так і її географічні кордони, останні – до меж аккермансько-шабських піщаних кучугурів та межової земельної дачі, яку селяни і колоністи отримали від держави у 1820-х роках.

Книга складається з передмови, чотирьох тематичних розділів, післямови і додатків. Деякі з останніх частково відомі фахівцям, але в нашій книзі вперше наведені в повному обсязі. В першу чергу ми маємо на увазі «Щоденник» У. Тардан, перекладений Є. Майковим та М. Стояною (Дод. 1). Частина інших додатків є бібліографічними раритетами і републікована нами вперше за 150-180 років. Йдеться про фахову статтю винороба К. Тардана «Швейцарська колонія Гельвеція» (Дод. 4) та фундаментальне дослідження й одночасно збірку різноманітних археолого-історико-етнографічних матеріалів священника шабської Свято-Миколаївської церкви С. Богославського «Досвід історико-статистичного опису церкви і парафії Шаби». Останнє, не дивлячись на наявність певного нальоту великодержавності, по суті є першою і поки що єдиною «енциклопедією» цього славного українського села, в якому й досі живуть прямі нащадки колишніх запорозьких козаків (Дод. 14).

Розділ І.
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
ШАБО ТА ОКОЛИЦЬ

*Весь час з піска спучується безліч пагорбів,
потім вони провалюються, виникаючи в іншому
місці... Це – величне видовище, що вселяє жах...*

Евлія Челебі

Дуже показовим і символічним є той факт, що однією з перших випадкових археологічних знахідок, зроблених на руїнах міста Тіри 200 років тому, була голова мармурової статуї давньоримської богині Флори (див. нижче), яку, за легендою, посланник весни Зефір перетворив зі скромної німфи «блажених полів» Хлоріди на красуню та блискучу богиню квітів, розквіту, весни та польових плодів (Овідій «Фасти», кн. V), якими вже багато століть славиться ця благословенна земля.

Також, ми мусимо константувати, що досліджуваний нами регіон, на відміну від багатьох інших та сусідніх, безпосередньо пов'язаний одразу з двома легендами панєвропейської класичної античної традиції, наведеними на початку V ст. до РХ «батьком історії» Геродотом. Йдеться про описані на берегах Дністра могили кіммерійських царів і відбиток на скелі ноги одного з головних героїв давньогрецької міфології Геракла (Геркулеса), сина Зевса. Для більшості інших місцевостей Європи і цього було б більше, ніж достатньо, але до цих легенд слід додати загадкову Башту Неоптолема, згадану географом Страбоном на рубежі ер, а також реальні археологічні руїни – міста Тіри, Нижньодністровського (Зміїного) оборонного валу, який тривалий час

служував північно-східним лімесом (кордоном) Римської імперії, середньовічної фортеці Білгород – Аккерман та культурі святині того ж періоду – Вірменську й Грецьку церкви та каплицю (на жаль зруйновану) над джерелом Св. Іоанна Сучавського (Рис. 48).

Про деякі з названих пам'яток, їх пошуки та дослідження, розповімо нижче. Розпочнемо з геології. Даний мікрорегіон складається з двох різних географічних ландшафтів – піщаних кучугур та узбережжя Дністровського і Будацького лиманів з прилеглими причорноморськими степами. Протягом тисячоліть вони мали відмінне функціонально-господарське призначення і відповідно особливі археологічні бекграунди. Виходячи з цього, археологічні пам'ятки та історія їх дослідження описана нами в двох підрозділах.

1. Аккермансько-шабські кучугури

Характеристика і датування. Перша згадка про це неординарне природне урочище належить Евлії Челебі, який декілька разів відвідав Аккерман у другій половині 1650-х років. Турецький мандрівник, особисто оглянувши місцевість, спочатку зауважив: «а з західного боку тягнуться гряди піщаних пагорбів, і кажуть, що в кінці кінців місто буде занесене піском», а потім присвятив їй окремий нарис «*Опис страшної долини Камр Ал-Кум*» у своїй багатотомній «Книзі подорожей»: «Да буде відомо благочестивим браттям [мусульманам], що оці аккерманські долини після потопу всі були морем. Коли Іскандер Двурогий [Олександр Македонський] за наказом самого Бога прорубав Чорноморський пролив і змусив [Чорне море] текти до Середземного, [води відхлинули] і ці місця залишились краєм безлюдних безплідних пісків. Злі духи джини облюбували ці долини і

Рис. 3. Північна частина кучугур на «Карті частин Молдови, Бессарабії і Булгарії» (Знята близько 1820 р.; арк. IX; фрагмент).

поселились тут. І до епохи Сасанідів [III-VII ст. від РХ] ця обширна рівнина була місцем відпочинку джинів. В часи останніх Навширванів *пехливан* [герой-богатир] на ім'я Салсал,

Рис. 4. Південна частина кучугур на «Карті частин Молдови, Бессарабії і Булгарії» (Знята близько 1820 р.; арк. IX; фрагмент).

закінчуючи свою подорож, прибув на цю аккерманську землю. І що ж він побачив? Місце для фортеці, вода і повітря приємні. Однак, неподалік знаходилось пристанище джинів. Вмить зібравши своїх мудреців, він за [всіма правилами] науки виготовив для джинів великий талісман і викарбував на ньому: «Нехай вони знову будуть у Камр Ал-Куме

[кумрал кум – каштановий пісок], помилуй Боже, нехай не ходять вони на синів адамових, а сини адамові нехай не ходять на них». І з того часу ця піщана долина є місцем, що вселяє страх і жах, а той, хто до неї входить, дивується і вражається. [Якось сталося, що] бунтівні козаки намірилися на 70 своїх чайках напасти на передмістя Аккерману, [всадилися] та вступили в цей Камр Ал-Кум, але й вони всі загинули. А після всі їх каюки, як військову здобич, забрали жителі Аккермана. І ось з того часу козаки і не думають про захоплення Аккермана. [А місце це] – як піщане море. Весь час з піска спучується безліч пагорбів, потім вони провалюються, виникаючи в іншому місці... Це – величне видовище, що вселяє жах» (Эвлия 1961: 38-39). Ось таке враження склалося у мандрівника про цей край.

Аналіз топографічних карт, складених близько 200 років тому, коли фактори антропогенного впливу на це урочище ще не далися взнаки суттєво, показує, що кучугури⁴ мали протяжність вздовж правого берега Дністровського лиману 13,5-14,0 км, а ширину від 1,0-1,2 до 3,0-3,4 км. Вони складаються з двох основних локацій – аккерманської і шабської, розділених долиною балки Шабської. Піски першої з них потужніші і значно вищі (понад +40 м від абсолютно нуля на південь від центра м. Білгород-Дністровського). Саме вони колись були вкриті справжніми барханами або дюнами, так мальовничо описаними Евлією Челебі. Шабські кучугури скромніші, мають висоту поверхні +20-25 м на південний схід від с. Шабо і виклинюються вздовж берега лиману на півдні (Рис. 3-5). Цей об'єкт у кардинально зміненому вигляді існує до сьогодні.

⁴ На початку ХХ ст. Я. Ебегардт виказав думку про те, що «кучугури» Аккерманського повіту є аналогом курганів – тобто давніми намогильними насипами (Сапожников, Кашуба 2019: 134-135), але це не правило, а скоріше виключення.

Вчені палеогеографи встановили, що величезні маси піску принесли сюди за сотні і тисячі кілометрів і підняли на край берега значно вище рівня ріки і моря катастрофічні повені Великого Пра-Дністра, викликані різкими потепліннями клімату кінця льодовикової епохи, тобто протягом значного часу до 12-10 тис. років до наших днів (Пазинич 2007). Товщина маси піску в них сягає 6-7 м і навіть більше, залежно від ступеню розсіченості похованого ними прадавнього рельєфу.

Пізніше кучугури змінювались переважно під дією природних факторів, зокрема атмосферних опадів та розвіювання штормовими вітрами. Через останні еоловий пісок засипав родючі ґрунти навколишніх полів на значному просторі. Зазвичай піски кучугур розділяються на дві основні групи: рухомі або летючі, які утворюють бугри у декілька сажених вишиною, і так звані сірі кучугури, які впродовж віків вкрилися дерном, поросли деревами і тому спроможні протистояти бурям (Кеппен 1841: 2-4). Згодом більш помітними ставали наслідки дії антропогенних факторів: планування та розорювання дюн під сади і виноградники, розробка кам'яних та піщаних кар'єрів, розбудова доріг, сільських обійсть та ін.

На жаль, геологія і первісна природа місцевих кучугур майже не досліджені, а спеціальні публікації про них взагалі відсутні⁵. Певні уявлення щодо їх стратиграфії можна зобразити на підставі фотознімка К. Мігурського 1869 року, який зображує широку панораму величезного кам'яного кар'єру в районі сучасного Білгород-Дністровського порту. Як бачимо, у східній та південній частинах кар'єру пісок залягав безпосередньо на понтичних вапняках, а у північно-західній половині – між пісками і ракушняком видно доволі потужний шар третичних глин (Рис. 6).

⁵ Аккермансько-шабські кучугури згадуються у двох-трьох працях В. Бертенсона про склад пісків та їх використання для виноградарства (Бертенсон 1890; та ін.).

Рис. 5. Земельна дача S на «Карті Бессарабії або Буджаку» 1828 р. (фрагмент).

Нам вдалося знайти лише одну наукову публікацію геолого-стратиграфічного розрізу території, виконаного під час археологічних досліджень господарської ями-котловану

діаметром близько 6,0 м, глибиною понад 4,5 м, викопаної будівельниками на території залізничної лікарні м. Білгорода-Дністровського у березні 1963 року (на висоті близько +34 м над рівнем моря). Наведемо стратиграфію розрізу за даними проф. П. Борисковського і Г. Криволапа, які заклали впритул до ями розвідувальний шурф розмірами 3х3 м: 1. Еоловий дрібнозернистий пісок – 0,0-3,0 м; 2. Суглинистий пісок жовто-сірого кольору – 3,0-3,5 м; 3. Темний гумусований горизонт – 3,5-3,9 м; 4. Сіро-глинистий пісок іржавого забарвлення – 3,9-4,4 м; 5. Сірий суглинок – 4,4 м та глибше (Криволап 1964).

Цей опис сам по собі не містить багато інформації, однак у котловані, в пісках четвертого літологічного горизонту, неподалік один від одного були виявлені: кременеві однобічний гостроконечник (Рис. 7) та дископодібний нуклеус, складений з двох розбитих у давнину частин (Рис. 8), кварцитовий відщеп з ретушшю, уламок кременю, чотири необроблені відщепи⁶, а також «значна кількість необробленої гальки». Інтерпретація цього комплексу як «класичного мустье», пов'язаного з неандертальцями, не викликає ніяких сумнівів (Криволап 1964; Сапожников, 1994: 10-13; Сапожников, Сапожникова 2011: 50, 52, рис. 1, 9; 9, 1-2).

Зауважимо, що такі природні об'єкти, як менш, так і більш потужні за обсягом та площею, відомі на берегах інших рік Півдня Східної Європи – це Олешківські та інші піски пониззя Дніпра, кучугури лівого берега Південного Бугу у Миколаєві та на косі Руській і навіть так звані «Шелюги»⁷ на правому березі Молочного лиману у Приазов'ї. Однак, сліди прадавніх стратифікованих поселень

⁶ Зберігаються у Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеї.

⁷ Назва походить від шелюги (червоної верби або *Salix rubra*), якою масово засаджували кучугури, щоби запобігти їх розповсюдженню на сусідні поля і населені пункти.

Рис. 6. Кам'яні кар'єри Аккермана в 1869 р. (фотознімок К. Мігурського).

в таких умовах відомі ще тільки в одному місці. Йдеться про два культурних шари стоянки Міра, які залягають на глибині 10-11 м в товщі пісків, з яких повністю складається 20-метрова алювіальна тераса правого берега долини р. Дніпро, неподалік від с. Канівське. Кам'яні знаряддя праці людини з цих шарів демонструють різні традиції обробки кременю – так звані граветську і селетоїдну. Залишки поселень (одне з житлом) надійно датуються серією абсолютних радіовуглецевих дат в межах 28-27 тис. років до наших днів (Степанчук та ін. 2004), але сліди короточасної стоянки у Білгороді-Дністровському напевно є ранішими.

Отже, не вдаючись до дискусій, зауважимо, що відкритий у 1963 році у Білгороді-Дністровському геологічний шар №4 з ознаками теплого клімату слід віднести до «дофінівського горизонту» (за М. Веклічем), або епізоду «арсі» європейської

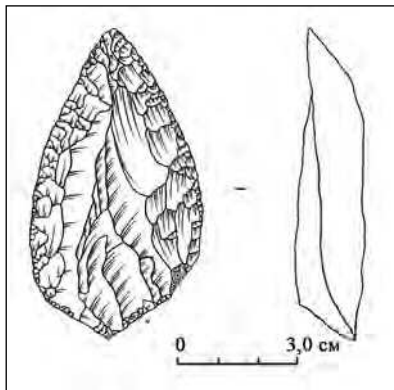
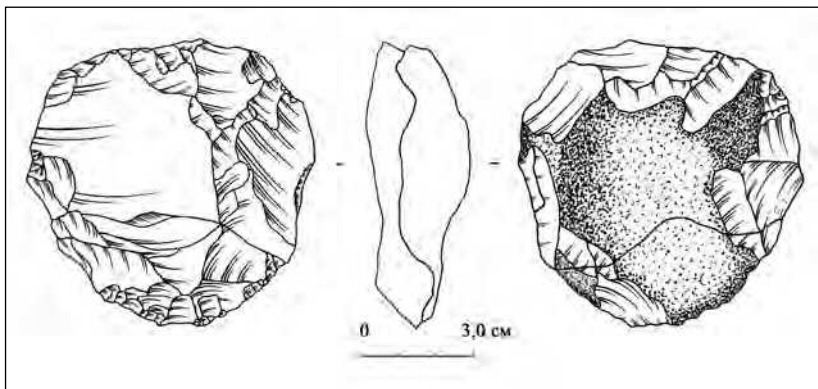

Рис. 7. Білгород-Дністровський.
Кремневий мустьєрський
гостроконечник (Знахідка 1963 р.;
рис. І. Сапожникова).

Рис. 8. Білгород-Дністровський.
Кремневий дископодібний нуклеус
(Знахідка 1963 р.;
рис. І. Сапожникова).

схеми, який датується близько 32-30 тис. років потому (Сапожников 2006: 209, 220, табл. 1-2). Цьому не суперечить і типологія артефактів. Окрім того, такий висновок є ще одним свідченням на користь більш пізньої присутності неандертальців на Півдні України, які могли певний час співіснувати з предками сучасної людини *Homo Sapiens*.

Повертаючись до наших кучугур, зазначимо, що викладені факти дають підставу говорити про існування принаймні двох епізодів формування товщі аккермансько-шабських летючих пісків: перший (початковий) мав місце під час

зазначеного вище періоду, а другий – пізніше, припустимо протягом 14-12 тис. років тому.

Історія археологічних досліджень. Виявляється, що першим археологом «страшної долини Камр Ал-Кум» був автор опису 1657 року, який написав: «І ось, набравшись сміливості, цілу годину блукали ми по пісках, змучені, втомлені. Дехто з нас знашли луки, черевики, палиці, стріли джинів; багато хто відшукали казани, пательні, миски, піки. Коли ми вже закінчували пошуки, повів безплідний вітер; повалив очерет, який ми втикали в пісок; наша дорога зникла. Зараз же, в мить всі ми повернули на зворотній шлях і, схопившись на коней, приїхали в Аккерман. Ми показали міським жителям речі і предмети, які знайшли. А вони збуджено розповідали та пояснювали: «І у нас є такі ж дивні і дивовижні предмети, які належать джинам». А потім вони сказали: «Киньте деякі зі знайдених вами речей у вогонь, чи згорять вони». І дійсно, багато предметів кинули ми у вогонь, і вони не згоріли, не обвуглились, не зіпсувались. Жар вогню навіть не подіяв на них. І коли ми витягли їх з вогню, то побачили, що вони – наче шматок льоду! Багато з них ми віддали паші, він же відправив їх Кая-султанші, [яка знаходилась] при августійшому порозі. І до сьогодні у мене, нікчемного, зберігається багато різних предметів» (Эвлия 1961: 39-40). Раніше один з авторів написав, що серед знахідок Евлії Челебі майже напевно були якісь кремневі артефакти, оскільки саме цей камінь під впливом високої температури набуває білого кольору (Сапожников 1994: 5)

У 1823 році капітан Джордж Метью Джонс занотував у своєму травелозі: «Безпосередньо з Аккерманом сусідять глибокі піски, а місто дуже жалюгідне, торгівлі майже немає: час від часу Дністром сплавають ліс. Комендант,

інтелігентний поляк, показав мені два великі стародавні мечі (antique swords) та голову [статуї богині] Флори, яку знайшли закопаною під мурами замку»⁸ (Jones 1827: 324).

Знахідки артефактів у кучугурах залишались звичайними для місцевого населення і пізніше. За словами відомого старожила: «головний археологічний інтерес [тут] пов'язаний з сипучими пісками Аккермана... Якщо ви запитаєте будь-якого аккерманського винороба про предмети старожитностей, то отримаєте відповідь, як при ритті ями для посадки лози (далдарми) натикались на величезні плити, купи каміння, кістки та ін.» (Кочубинский 1901: 94).

Більші за розміром і цінніші речі зустрічались частіше під час зриття та розрівнювання піщаних дюн-барханів. Незадовго до 1848 року неподалік від «піщаних наносів або кучугур, <...> в напрямку до колонії Шабалат [частини суч. с. Біленьке], поблизу міста, верстах в трьох від лиману, у виноградному саду пана Чавдара, при розритті кургану знайдена колона з простого мармуру, сильно пошкоджена. <...> На ній був грецький напис, який дозволив датувати знахідку I ст. від Р.Х. <...> Ця колона знаходиться тепер в музеї Одеського товариства [ОТІС]. Неподалік цього місця, ближче до лиману *лежать піщані наноси або кучугури*, про які в народі збереглась легенда, буцім-то на цьому місці у минувшину був монастир» (Уваров 1856: 181). Цей артефакт дійсно надійшов до названого музею (Отчет 1849: 23), але пізніше його сліди губляться. Судячи з опису, місце знахідки орієнтовно можна пов'язати з районом Шабалатської (Аккембетської) дороги, розташованим приблизно за 2,2 км

⁸ Частина цих фактів підтверджує повідомлення, записане О. Уваровим в Аккермані 1848 року: «близько 1818 або 1820 років розрили у самій фортеці курган, в якому знайшли багато великих дворучних мечів, палиць і сокир, які, без сумніву належали генуезцям» (Уваров 1856: 180; Сапожников 2018: 123).

Рис. 9. Місця випадкових знахідок на карті 1929 р. (1 – кам'яний пам'ятник з написом 1890 р.; 2 – кам'яна гробниця 1895 р.; фрагмент арк. L36-61-В).

на захід від каплиці над джерелом Св. Іоанна Сучавського (Рис. 17, 3).

У 1870 році в землі с. Шаб-Посад випадково знайшли одразу п'ять великих амфор, причому, на одній з них було клеймо з написом «Фоха». Сільський священик С. Богославський побачив у цих глеках поховальні урни місцевого давньогрецького населення (Дод. 14.І), але найвірогідніше йшлося про заклад поховальної могильної камери з підбоєм або катакомбою. Не виключено, що одну з цих амфор у 1874 р. вчитель кишинівської семінарії М. Ганицький передав як «глиняну амфору-водонос, знайдену в посаді Шабо» до музею Церковно-археологічного товариства Київської духовної академії⁹.

⁹ Див.: Киевские епархиальные ведомости. 1875. – №5: 205.

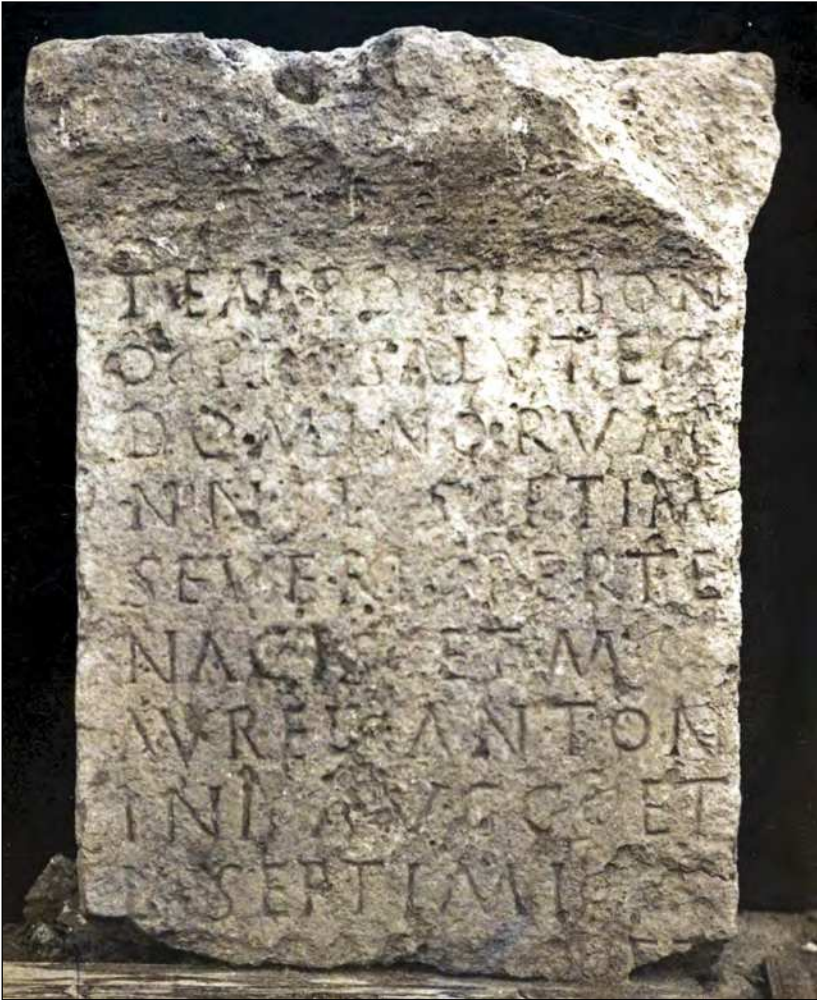

*Рис. 10. Місце знахідки пам'ятника з написом 1890 р.
(фотознімок І. Сапожнікова 08.02.2022).*

В 1888 році аккерманський купець Мержанов під страшною тасмницею повідомив О. Кочубинському, що «у піщаних садах була знайдена прекрасна царська гробниця; в якій було багато золотих прикрас та якась золота одежа; що все це знаходиться у будинку одного вірменина на Ромській магалі...» (Кочубинський 1901: 97-98).

А в 1890 році в садах купців Арнаутових біля так званої Черкеської дороги (Рис. 9)¹⁰, під час обробки виноградника виявили уламок (верхню частину) кам'яного пам'ятника з місцевого вапняку с латинським написом, вирізаним близько

¹⁰ Сьогодні це місце, значно змінене глибокими перекопами під час прокладання залізниці та внаслідок роботи кар'єру цегельного заводу, можна визначити як самий початок вулиці, названої на честь О. Кочубинського (Рис. 10), який є діючою особою нашої історії.

*Рис. 11. Пам'ятник з латинським написом, знайдений 1890 р.
(фотознімок І. Полномочного; Сапожников, Кашиба 2022-а, рис. 1).*

200 року від РХ (Рис. 11). Поблизу нього та ще однієї віднайдені масивної кам'яної плити-фундаменту обабіч дороги, викладач історії Одеської художньої школи А. Матвеев

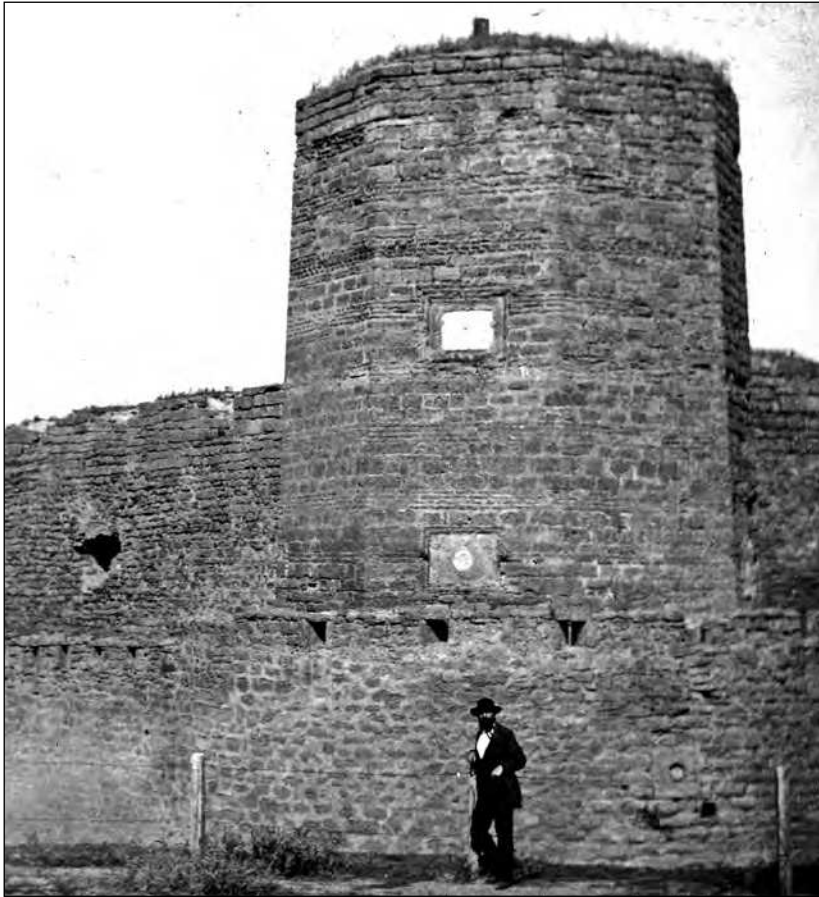

Рис. 12. А. Матвеев на фоні басти Аккерманської фортеці у 1890 р. (фотознімок І. Полномочного; Сапожников, Кацуба 2022-а, рис. 4).

виявив скупчення «людських кісток, що дуже розклалися, та битих черепків стародавнього кухонного начиння»¹¹, а також мідну монету Тіри з профілем і ім'ям дружини Септимія

¹¹ До його складу входили теракотовий світильник грубої роботи з листяним рельєфним орнаментом і три невеликі вазочки, дві з яких А. Матвеев назвав «мініатюрними лататтями на кшталт дитячих іграшок».

Севера – Юлії Домни. Такий набір дозволяє поставити питання про інтерпретацію комплексу знахідок на винограднику Арнаутових як рештки жертovníка і (або) зруйнованого поховання.

До речі, Антін Олександрович (Рис. 12-13) був першим, хто провів наукові археологічні дослідження на теренах аккермансько-шабських кучугур, а також розвідки курганів на значній частині території Аккерманського повіту (див. нижче). Крім того, на прохання ІАК, А. Матвеев розкопав прадавній курган за межами міста, поблизу від дороги на хутір Черкеси, а також разом з купцем Арнаутовим усіляко сприяв тому, щоби ця плита з написом не була передана до одного з музеїв Москви (як вже було заплановано), а залишилась власністю міста Аккерман. Отже, саме завдяки йому стела й досі зберігається у Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеї – наразі виставлена в експозиції Аккерманської фортеці (Сапожников, Кашуба: 2022-а).

Незадовго до 1892 року «у винограднику між Аккерманом і колонією Шабо» знайшли половину мармурової намогильної плити-стели (висотою 60, шириною 62-63 і товщиною 11-13 см) з грецьким написом давньоримських часів: «Каллістрату, сину Сілія, який жив чудово і помер на 60 році, Флафій Юліан, син, на пам'ять». Від верхньої частини, на якій була зображена традиційна сцена прощання

Рис. 13. А. Матвеев близько 1899 р. (автор невідомий; Музичко 2021).

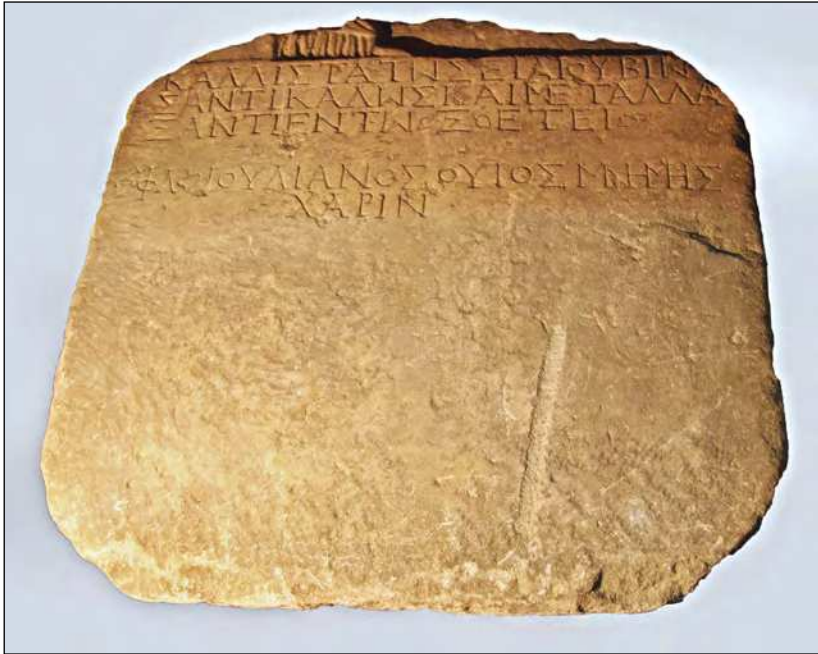

Рис. 14. Намогильна плита-стела з грецьким написом I ст. від РХ, знайдена 1892 р. «між Аккерманом і колонією Шабо» (фотознімок А. Іванчика; IOSPE³ I.33).

покійного з родиною, зберігся лише невеликий фрагмент (Юргевич 1893, 11-12, Табл. I, 2; Сапожников 2018: 129). Останнім часом цей артефакт, детально описаний А. Іванчиком, датується останньою третинною I ст. від РХ (Рис. 14; IOSPE³ I.33).

З наступною «знахідкою» пов'язана справжня детективна історія. Вона зроблена близько 1892 року ніби-то «в колонії Шабо, у 8 верстах від Аккерману». На початку наступного року артефакт купив О. Бертьє-Делагард в очаківського мешканця, єврея Гохмана і подарував музею ОТИС. Йдеться про мармурову тірську плиту розмірами 49x34x13 см, на якій висічений наступний напис:

Τυραν(οι) ἔδωκαν πολ
 ιτείαν βοσπορευανῶ
 Ουάλεντι Φιλοκάλου
 πρεσβεύσαντα τὸ δεύτερον
 (ἐπὶ) μεγίστῳ Ἀυτοκρατί
 ορι Σεβαστῶ Μ(άρχῳ) Α(ὐρηλίῳ) Ἀντωνείνῳ
 ὑπὲρ τῶν συμφερόντων
 τῆς πατρίδος καὶ πάντα κα
 λῶς καὶ δῆμῳ (ἀ)φελῶς. ƆϞϚ
 ταῦτ' ἔδοξε βουλή καὶ ὁ ὁ
 ἡμῶς ὁ Τυρανῶν ἐπὶ ἄρ
 χοντος Θεοκλέα Ἱεροσῶν
 τος μηνὸς γ.

Уже 14 грудня 1893 року віце-президент названого товариства В. Юргевич доповів колегам, що напис на плиті є піддробкою. Він також погодився з висновком академіка В. Латишева: «очаківські євреї завели цілу фабрику для підробки написів і фабрикують їх за справжніми документами, які розміщені у його збірці»¹². Так чи інакше, цей факт свідчить про те, що в той час тірські артефакти, зокрема написи на каменях, почали котуватися на чорному ринку на рівні ольвійських.

До речі, Ф. Струве, який відвідав Аккерман влітку 1866 р., засвідчив наявність такого ринку, нарікаючи: «Якщо б всі старожитності, які знайшли в Аккермані у різні часи з самого

¹² Див.: Археологические известия и заметки. – 1894. – № 2: 63-65.

початку, були зібрані в одне місце, то створився б вельми пристойний музей. На жаль, <...> поки <...> всі залишки старожитностей тепер ще розходяться у всі боки по руках євреїв та продаються декотрим любителям за неймовірними цінами» (Струве 1867: 606). Свідчення О. Кочубинського зафіксували факти того, що вже у 1880-х роках «євреї-агенти пильно стежили за знахідками, які зустрічалися під час обробки піщаних садів» (Кочубинский 1901: 105). Тоді ж Е. Штерн записав, що в Аккермані мешкає чимало торговців старожитностями та «пристрасних шукачів скарбів» і «туди з Одеси та Очакова постійно приїздять відомі євреї-перекупники, шукаючи тільки-но знайдені речі» (Штерн 1901-а: 49). З іншого боку, цей район, в якому кучугури займали не останнє місце, був добре відомий місцевим «чорним археологам», про яких ми розповімо нижче за більш зручної нагоди.

Вже «влітку 1894 року в Аккермані, в саду Д. Кардіміді [Діамандіди – ?], робітники відкрили стародавню гробницю, яку миттю розграбували. Гробниця була зроблена з тесаного вапняку, перекритого зітлівшими поперечними колодами. Робітники дістали каміння, а яму засипали землею. Дізнавшись про знахідку гробниці (на глибині піваршина [0,35 м] у вигляді склепа, складеного з місцевого каменю), студент Яцимирський оглянув засипане місце, біля якого, серед перепалених кісток, перемішаних з попелом і вугіллям, знайшов наступні предмети: уламок розплавленої міді, залізний наконечник стріли, 3 зуби коня, черепок глиняного посуду, шматок скла, кістяну платівку з дуже витонченим прорізним візерунком, два гіпсових предмети (прикраси саркофагу – ?) – один у вигляді крилатого сфінкса, інший у формі аканфа, дві амфорні ручки з неясними клеймами. <...> Одна зі найдених у гробниці посудин (потрапила до рук євреїв), виявилася лекіфом; у того ж єврея було кілька монет з написом «ГҮРА» (Яцимирский 1894-б: 363).

Рис. 15. О. І. Яцимирський
(30.08.1873 – 12.02.1925).

На жаль, не дивлячись на те, що первинна газетна інформація про це відкриття¹³ була передрукована в центральному і доволі відомому науковому виданні, ніякої реакції на неї не було.

Однак, вона цікава для нас ще й тим, що в ньому згадується майже невідомий місцевим науковцям персонаж, який зробив свій внесок в розвиток археології не тільки Південної Бессарабії, але й інших регіонів. Це *Олександр Іванович Яцимирський* (30.08.1873, с. Байрамча –

12.02.1925, Ростов-на-Дону; Рис. 15), який вчився в школі с. Хинчешть та у І-й Кишинівській гімназії (1883–1893); закінчив Московський університет (1899 р.); був доктором філології (1904), приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету (з 1906 р.); з 1913 р. – професором Варшавського (з 1915 р. – Донського) університетів, ректором Донського археологічного інституту (з 1920 р.); а з 1922 р. – головою Донського товариства археології (Матковски 1979; Колин, Стыкалин 2016; та ін.).

Як бачимо, наукові інтереси О. Яцимирського були зосереджені на слов'янській філології та дослідженні середньовічних рукописів, а археологічні – на берегах Нижнього Дону. Але він розпочав свій шлях у Бессарабії,

¹³ Див. також: Одесские новости. – 1894. – № 2995.

Рис. 16. Район Царської гробниці у 1876 г. (0 – місце зйомки фотознімку 1869 р.; 1 – Царська гробниця; 1а – частина Нижньодністровського валу; 2 – насип на ділянці Д. Діамантіди; брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36, М 1 : 21 000; фрагмент).

проводячи археологічні розвідки на берегах Дністра і шукаючи у монастирях старі сувої. Про результати однієї з них вже сказано, але ми знайшли згадку про ще одну мандрівку 1892 року, коли йому пощастило знайти в пісках між камінням під Аккерманською фортецею справжній скарб, який складався з 13 мініатюрних єгипетських амулетів і мідної монети епохи римських Птолемеїв (Дод. 15).

Спасінням наступної гробниці, знайденої в кучугурах у 1895 році, ми маємо завдячувати пильному юнакові, який повідомив про знахідку О. Кочубинському, коли той, на щастя, перебував в Аккермані в батьківському будинку.

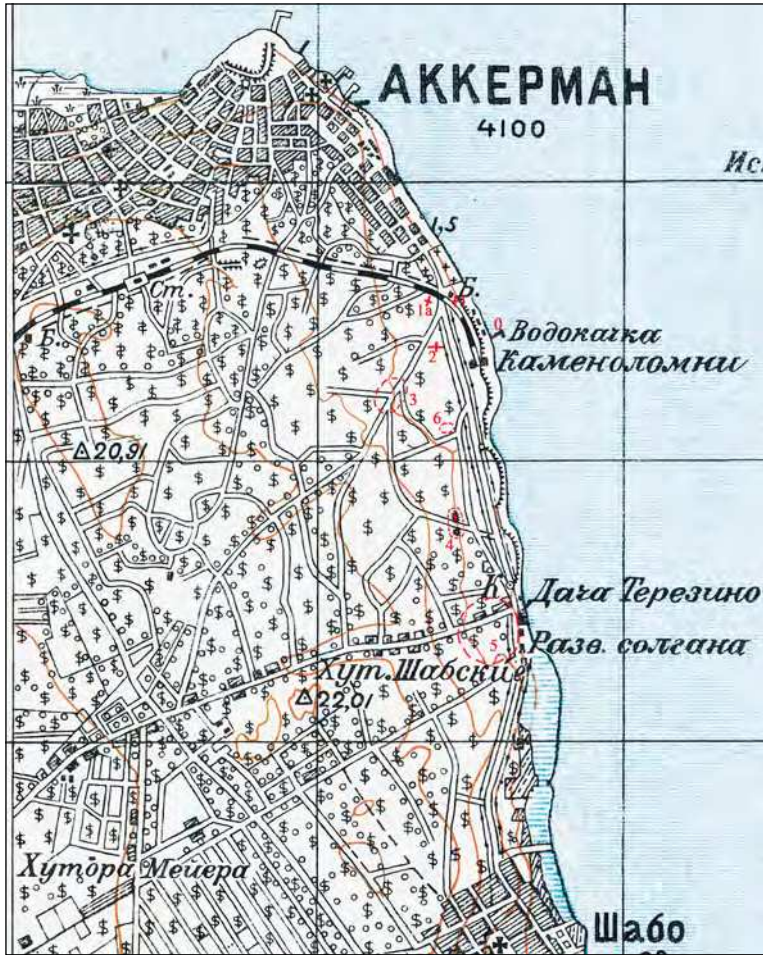

Рис. 17. Об'єкти некрополя Тіри на кучугурах у 1917 р. (0 – місце зйомки 1869 р.; 1 – Царська гробниця; 1а – частина Нижньодністровського валу; насип на ділянці Д. Діамандіді; 3 – місце знахідки гробниць; 4 – дві ділянки Нижньодністровського валу; 5 – скупчення римських гробниць; «двуверстова карта», арк. XLVII-30).

Хоча професор сповістив, що хлопець «був родичем сім'ї та учнем міського училища», ім'я його, на жаль, для історії не збереглося. Хід подій, характеристика місця знахідки

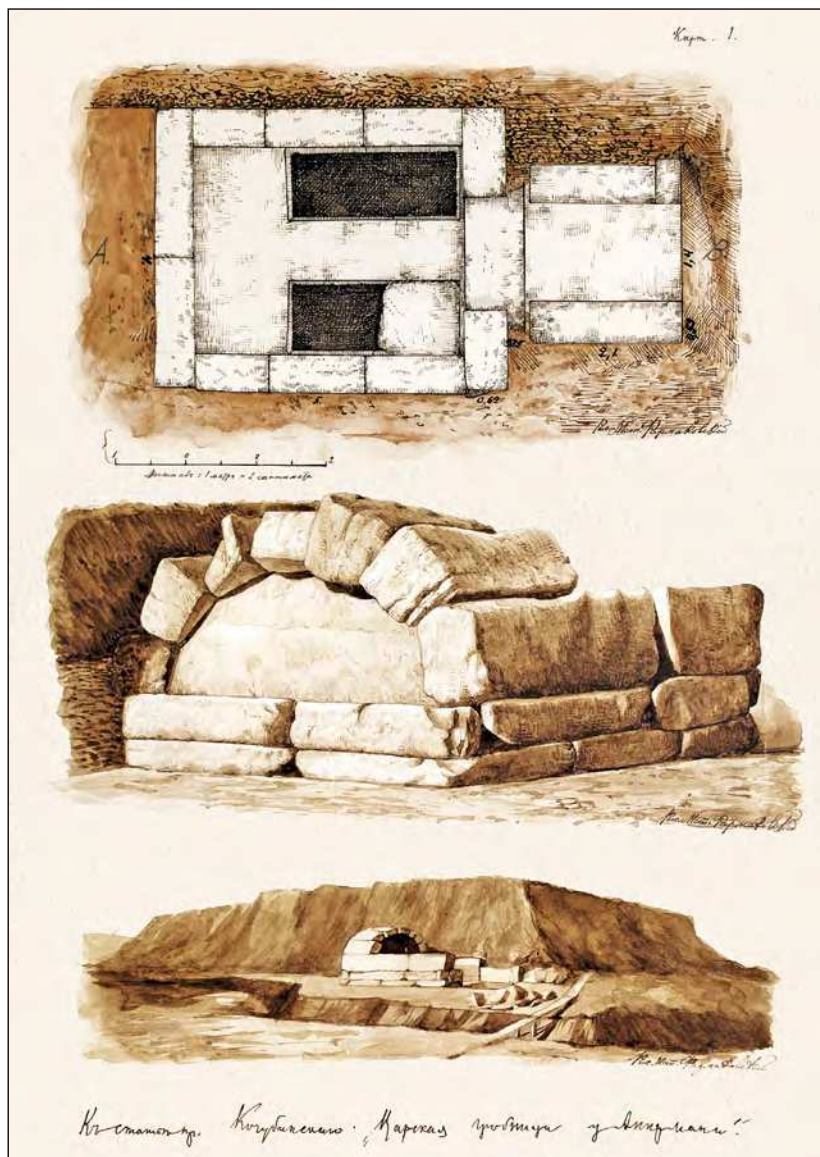

Рис. 18. План і види Царської гробниці 1895 р.
(рис. М. В. Фармаковського; Сапожников, Кашуба 2022-б, рис. 2).

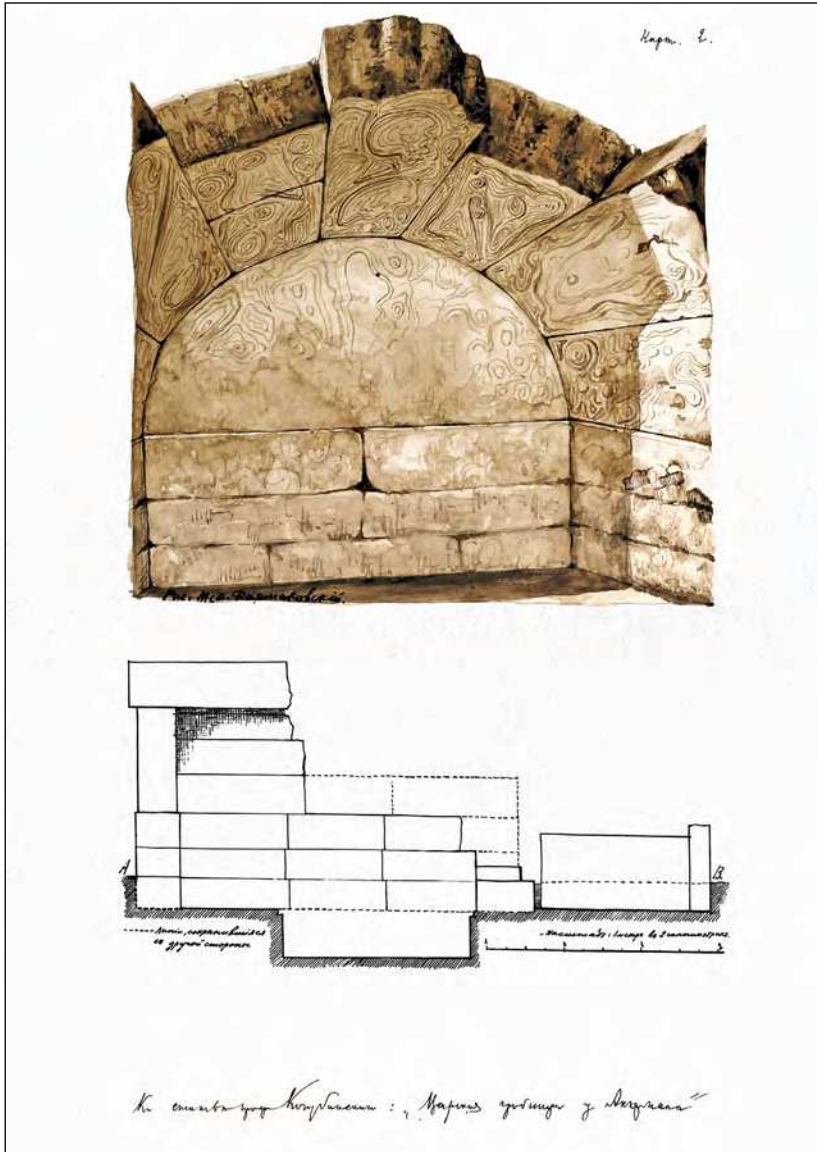

Рис. 19. Внутрішній вигляд і розріз Царської гробниці 1895 р.
(рис. М. В. Фармаковського; Сапожников, Каууба 2022-б, рис. 3).

і самої гробниці описані в опублікованих науковому звіті (Кочубинский, Штерн 1896) і у значно більшому за обсягом рукописі О. Кочубинського «Царська гробниця біля Аккермана» (Сапожников, Кашуба 2022-б)¹⁴, що позбавляє нас від необхідності їх детального переказу.

11 вересня О. Кочубинський, у супроводі першовідкривача, прибув на берег Дністровського лиману, на південь від Аккермана до району каменоломень. Там він миттєво оцінив цінність знахідки і викликав на місце представника поліції, яким був складений протокол, а власник кар'єру купець І. Зісман дав підписку про зупинку видобутку каменю. Того ж дня, вже з Одеси професор телеграфував в Санкт-Петербург до ІАК, яка повідомила про те, що сталося, бессарабському губернатору з вимогою організувати охорону пам'ятки і запропонувала О. Кочубинському провести обстеження, на що той одразу погодився.

14 вересня О. Кочубинський, узгодивши свої дії з керівництвом ОТІС, разом з професором Е. фон Штерном (який взяв з собою фотоапарат), художником М. Фармаковським і своїм сином, повернувся до Аккермана. Перші їх висновки були такі, що склеп із входом зі сходу був споруджений ніби-то під піщаним курганом заввишки 5 м, а пограбували його за кілька днів до приїзду вчених. Поки інші співробітники займались фіксацією (Рис. 18-19)¹⁵, керівник групи оглянув околиці кар'єру І. Зісмана: на сусідній ділянці А. Асвадурова він побачив кам'яні блоки із розібраної у 1894 році аналогічної гробниці та значний курган на ділянці Д. Діаманді, яка межувала з півночі з наділом І. Зісмана.

¹⁴ Можливості публікації справи ІАК «Про відкриття гробниці в кургані на березі лиману в м. Аккермані» (№229 1895 р.), відсутньої в архіві вже багато років, ми завдячуємо О. Пермінову, якому вдалося отримати її фотокопії.

¹⁵ Фотознімки у вигляді скляних платівок можуть зберігатися у фондах Одеського археологічного музею (Прим. І.С. та В.Л.).

Рис. 20. Внутрішній вигляд і розріз Царської гробниці 1895 р.
(фотознімки І. Сапожнікова 08.02.2022; Сапожніков, Кащуба 2022-б, рис. 7).

Зауважимо, що висновок про недавнє пограбування був заперечений у протоколі від 11 вересня, а в 1900 році О. Бертє-Делагард заключив, що гробницю I-II ст. від РХ зламали і розграбували в давнину (Бертє-Делагард 1900: 80-81). Такий вік пам'ятки пізніше підтвердився, як і для інших склепів з розпорним напівциліндричним склепінням (Сон 1993, 97-99).

Після попередніх досліджень було прийнято рішення розкопати піски, які вважались залишками кургану (Рис. 18, 3), а також дослідити інший насип поруч з каменоломнею Д. Діаманді. Однак, навесні 1896 року О. Кочубинський відмовився від керівництва роботами, пославшись на поганий стан здоров'я. У травні це завдання переклали на секретаря

Херсонського статистичного комітету В. Гошкевича, який на початку червня був відряджений до Аккермана, але не відомо, були виконані дослідження чи ні (Сапожников, Кашуба 2022-б). Так чи інакше залишки гробниці були передані міській владі, скоріше за все, після сплати І. Зісману компенсації, а ми маємо змогу побачити цю унікальну для всієї України пам'ятку поховальної архітектури часів Римської імперії (Рис. 20).

Аккерманські шукачі скарбів. Повертаючись у далекі роки рубежу ХІХ-ХХ ст., зазначимо, що знахідки трьох фундаментальних гробниць у 1894-1895 рр. викликали справжній бум щодо пошуків скарбів в Аккермані та його околицях. Ці події частково відображені в опублікованій справі ІАК «Про розкопки Одеського товариства історії та старожитностей у посаді Шабо та в м. Аккермані Бессарабської губ.» (розпочате 26.06.1900, закінчене 08.1908 рр.), що зберігається у рукописному відділенні наукового архіву Інституту матеріальної культури РАН (Сапожников, Кашуба 2021-б).

Суть справи така. У червні 1900 року якийсь П. С. Попов звернувся до ІАК та Ермітажу з проханням дозволити йому «розкопки на землі посаду Шабо і в деяких інших місцевостях м. Аккермана» під наглядом одного з членів ОТІС, оскільки у нього вже є дозвіл на них від Шабського правління, а також вірні свідчення про місця, де «зберігаються скарби» (Рис. 21). ІАК одразу ж запитала у ОТІС пояснень, на що голова Ради товариства Е. фон Штерн і секретар О. Маркевич відповіли, що «П. Попов належить до числа звичайних скарбошукачів, яких взагалі немало на Півдні, зокрема і в Аккермані». При цьому вони заявили, що «Товариство все ж бажає поставити ці розкопки під контроль обізнаної особи і, маючи свого члена-кореспондента

30 Травня 1900.

1

Ваше № 768
з 14/1900.

Пане С. Потоцькому
в Ермітажі

Ваше
в Императорскую Археологическую
Комиссию.

Уважаемый господин, прошу Вас просить Комиссию разрешить мне продолжать раскопки на землях Пасада Шайа и Викторовича Губина в местности вблизи Горы Анзориния Бессарабской Губернии, под-на владением одного из членов Императорского Общества Истории Древности, которое и моего прошлой отсылки дало мне ответ, что моя претензия на то, что не отвечающая на меня, чтобы наведенная вещь, если представляли раньше всего на Совет Общества, только также согласно документу моего в рассказе, так как земли Имения уместовании Шайского Пасада Горы Анзориния в управлении напроцудомья раскопок Общества Пасада Шайа, сведения свои о том, Сергей Петрович Губин, который просил наказать отбыть изданными, являете ему, разрешите сменить.

Адрес Бессарабской Губернии Горы Анзориния
Петру Степановичу Губину

1900 года Июнь 26го дн.

Рис. 21. Прохання П. Попова до ІАК та Ермітажу від 26.06.1900 (автограф; Сапожников, Каиуба 2021-6, рис. 3).

в Аккермані, знаходить корисним доручити цей контроль йому <...> [оскільки] такий спосіб здавна практикувався в Одесі місцевою адміністрацією, і дуже корисно було б взагалі ввести його в практику, тому що в іншому випадку пошуки скарбів проводитимуться секретно». ІАК на це погодилася, але попрохала ОТІС видати Відкритий лист від 28.10.1900 р. «з належним написом збоку, прохачеві П. С. Попову або представнику Товариства, під наглядом якого ці розкопки і будуть проводитися» (Рис. 22).

З подальшого листування випливає, що ОТІС виписало Відкритий лист особисто П. Попову, який у 1900 р. розкопки ніби-то не вів, але невикористаний лист, як це було заведено, до ІАК не здав. Щоправда, цей факт з'ясувався пізніше, коли копач попросив дозвіл на роботи у 1902 році. Більшість пізніших документів справи стосуються листування, метою якого було вилучення у П. Попова за допомогою поліції та судових органів Відкритого листа та відповіді ІАК про відмову на лист 1902 року. Справа в тому, що ці документи він не раз виправляв і підчищав, продовжуючи свою, вже незаконну розкопкову діяльність протягом кількох років.

Цікаво, що в іншому проханні 1900 року П. Попов назвав склад цілої немалої організації: «Ми – товариство співробітників, позначені [так] за посвідченням, виданим з Міської управи, і посаду Шабо, і посаду Турлаки: «ізмаїльський гордянин Петро Степанович Попов, одеський міщанин Йоган Августович Гейст, верхньодніпровський міщанин Кіндрат Онисимович Іванов, унтер-офіцер Яків Васильович Цидило, турлацький міщанин Олексій Степанович Пригоженко, аккерманський міщанин Єфим Малков, селянин-власник села Байрамчі Кирило Іванов-Лебединський, турлацький міщанин Сімеон Петрович Татаренко, турлацький міщанин Сімеон Пономаренко, варшавський міщанин Михаїл Михайлович

**МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКОГО
ДВОРА.
ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССИЯ.**

Открытый лист.
На тысяча девятисотый годъ.

22 Октября 1900
с. 18 / 1849

Открытый листъ выданъ.....
На тысяча девятисотый годъ.....
Председатель ИМПЕРАТОРСКОГО
Одесского Общества Исторіи
и Древностей.....

Выданъ этотъ листъ ИМПЕРАТОРСКОМУ Одесскому Обществу Исторіи и Древностей Императорской Археологической Коммисіи на право производства археологическихъ раскопокъ въ мѣстѣ 1900 года по землевладѣнію казенному и принадлежащему разнымъ усадьбамъ, находящимся въ пригородѣ посада Шабо, Аккерманскаго уѣзда, и г. Аккерманѣ, Бессарабской губ., съ совокупностью составивш. въ Коммисіи систематическіе планы по производству раскопокъ, а также присоединеніи въ оныя въслѣдъ изслѣдованій цѣли и интересныя для исторіи и археологіи предметы, для представленія ихъ имъ. Высочайшее Государя Императора возрѣшеніе.

Подписе: *Председатель Императорской Археологической Коммисіи, Сенаторъ Гр. А. Бобринскій.*

Скрьтъ: }
Въ р н о: } *Генералъ-адъютантъ Им. Великого Князя*

Листъ этотъ действителенъ на одинъ годъ и по истеченіи надлежитъ для него съѣсть представителю сраженію въ Коммисію.

Рис. 22. «Відкритий лист» на розкопки у 1900 році, переданий ОТІС П. Попову (офіційна копія; Сапожников, Кашуба 2021-б, рис. 4).

Сидлецький, поселяни посаду Шабо француз Карл Іванович Буксель і Ілля Декомба (Descombaz), шабський міщанин Іван Голощапov, турлацький міщанин Аксентій Катар».

На наше прохання, знавець історії Аккермана О. Пермінов люб'язно надав відомості про деяких з цих осіб: П. Попов – етнічний вірмен, можливо, син міщанина Степана Абрамовича Попова, який володів у 1906 році будинком в Аккермані; Й. А. Гейст – німець із якоїсь сусідньої колонії, у списках 1906 р. вважається квартирвинаймачем в Аккермані; Я. В. Цидило – так само винаймав квартиру в Аккермані; М. М. Седлецький – мешканець Аккермана, 1916 р. працював міським садівником; Петро Іванович Голощапov – 1906 року жив у власному будинку в Шабо-посаді; Ілля Декомба (Descombaz) та К. І. Бюксель (Vuxel) – французькі швейцарці з родин перших колоністів, другий мав у Шабо власний будинок; С. Пономаренко – жив у посаді Турлаки в невеликій хаті (оцінена у 90 руб.); Аксентій Григорович Катан – жив у тому ж посаді. Про решту відомостей немає. Чи були всі вони членами «кооперативу шукачів скарбів» – невідомо, але їх керівник мабуть працював на цій ниві не один. Окрім місцевих міщан, до спільноти входили селянин-власник, варшавський міщанин, відставний військовий, колишні колоністи та ін.

П. Попов, щоби надати вагу своїй особі, в проханнях називав імена шанованих та відомих людей: завідувача скасованою Аккерманською фортецею від ОТІС В. Штулькерця, проф. О. Маркевича, титулярного радника та уповноваженого ІАК І. Стемпковського, скарбника ООІД П. Маврогородато, інспектора Ізмаїльського училища І. Голішевського та Ізмаїльського повітового справника В. Шебельського. Щоправда, одну людину – завідувача Аккерманської фортеці (з 1900 р.) Ф. Кречуна – П. Попов згадував з іншою метою,

вбачаючи в ньому перешкоду для своєї діяльності і бажаючи зайняти його посаду. Схоже, що він мав корупційні стосунки з чиновниками Аккерманського повіту і міста, на що прозоро натякав поліцмейстер Ізмаїла і в чому не на мить не сумнівалося керівництво ІАК.

В документах справи є певна інформація про майбутні або вже проведені П. Поповим «розкопки». Крім загальних згадок місць скарбів на землях посаду Шабо, в Аккермані та його околицях, у повіті і навіть у Бессарабській та Херсонській губерніях, П. Попов планував у 1905 р. шукати скарби в Ларжанці – передмісті Ізмаїла та на землях маєтку Кодасшти поміщика Н.І. Мазоровича (нині Косівка на березі Будацького лиману), а у 1908 році – копати кургани в Ізмаїльському повіті, причому за методикою, схваленою ІАК.

Що стосується вже «проведених робіт», то їх головним об'єктом була Аккерманська фортеця та її околиці. Так, у червні 1902 р., видобуваючи камінь за її стінами, П. Попов «со товариши» знайшли колодязь, де буцімто були «мармурові статуї з написами» та обгоріла курільниця. Згадував він і уламки мармурової колони, але не зрозуміло де знайдені. Показово, що П. Попов одного разу просив дозволу ІАК на продаж мармуру, оскільки його команда «витратила на проведення розкопок 385 руб.» Більше того, саме він був організатором незаконних розкопок не тільки навколо, але й у середині фортеці, які мали місце у 1900-1902 роках і пізніше. Не виключено, що у травні 1903 р. саме цих «співробітників» залучали до розкопок офіційно. Е. Штерн писав: «мною було дозволено групі шукачів скарбів, які, на жаль, і в Аккермані не виводяться, копати під час нашого перебування і під нашим контролем на «вірному місці», з тією умовою, щоб усі стародавні речі, які вони знаходять, надходили до музею Товариства» (Штерн 1906: 87).

Навесні 1905 р., склавши своє враження про наявну ситуацію в місті й навколо нього, на що однозначно вплинула і вкладена нами історія з П. Поповим, ІАК вирішила покінчити з шуканням скарбів в Аккермані, для чого відрядила туди відомого археолога Б. Фармаковського. Отримавши його детальний звіт, ІАК підготувала для міністерства внутрішніх справ імперії перелік пропозицій, частина з яких була спрямована на «припинення самовільних розкопок скарбошукачами у місцевості, що оточує фортецю» (вважалось, що її внутрішня частина вже перебуває під охороною).

Після дослідження «справи Попова» нам вдалося познайомитись з двома невеликими збірками документів щодо «офіційних розкопок» в Аккермані 19.11. і 10.12 1898 року, які були проведені вже добре нам відомим Й. Гейстом, причому під час перших йому допомагав Я. Цидило та інші, але незнайомі нам «співробітники»¹⁶. Ці роботи проводились безпосередньо в середмісті по вул. Ізмаїльській і Грецькій, а також на розі Кишинівської і Михайлівської. Важливо, що виконавці мали на них офіційні дозволи за підписом члена міської управи Чавдара з оплатою гербових марок (Рис. 23). По закінченню робіт Й. Гейст отримав довідки, підписані особисто завідувачем Аккерманської фортеці В. Штулькерцем, що «нічого не знайдено» (Рис. 24). Отже, ми отримали ще два задокументовані факти впровадження ОТІС в дію політики безпосередньої співпраці з «чорними копачами» задля отримання музейних експонатів.

Але насправді ми не так далеко відхилились від нашої теми, оскільки жоден з документів трьох розглянутих нами вище справ не свідчить, що цей «пошуково-грабіжницький картель»

¹⁶ Зберігаються у Києві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Ф. V, спр. 1193 та 1194).

Св. На оборону 2

Г. Аккерманск Доказъ 11 гот. Я, кнхтенпортмастеръ,
 даю сею подписку Императорскому Одесскому
 Обществу Истории и Древностей въ тавоз, что
 отъ меня производимъ раскопки на мѣстѣ, въ
 Сидратиселетѣ, на оборонѣ сего пашацкаго
 укрепленья въ таекомъ мѣстѣ-дѣлѣ, на сѣмъ работѣ
 съ 11 сего Декабря, производимъ и въ дѣлѣмъ каковы
 убого до оубыи каковы пошлѣдств. При этомъ
 объявляю все каждаекии предмети доставляю
 Именю В. И. Штулькерю для отсылки и
 Обществу и съ тѣмъ, что я согласенъ Зарде-
 каекии подражати фашекии Ова и дрѣмъ
 стываекии вознаграждекии, какъ будетъ
 каждаекии мѣстъ мнѣ за каждаекии предметъ.
 Раскопки довелъ я, производимъ на сѣмъ мѣстѣ.
 Одесский мѣщанинъ Всѣмъ П. Поповымъ

Именю не найденъ
 В. И. Штулькерю

Рис. 24. Підписка завідувача скасованою Аккерманською фортецею
 В.І. Штулькерця про відсутність знахідок від 11.12.1898
 (перша публікація; ІРНБУ, ф. V, спр. 1193).

не копав у кучугурах. Просто, скоріше за все, там це можна було робити таємно і без проблем, домовившись із власником ділянки, а розкопки біля фортеці на очах багатьох місцевих та туристів вимагали хоч якоїсь легалізації. У підсумку, попри всі зусилля, вкладені кошти та старання, П. Попову і «Товариству співробітників» не вдалося знайти будь який більш-менш

пристойний скарб¹⁷, а може вони про це нікому не повідомили... (Сапожников, Кашуба 2021-б: 171, 174-176).

Знахідки і розкопки XX сторіччя. Ще один надгробок, знайдений у 1903 році, Е. Штерн описав на місці: «Проводячи розкопки в Аккермані восени поточного року, я дізнався, що селянин Андрій Копоплян знайшов в с. Шабо у своєму подвір'ї мармурову плиту з написом. Я відправився у Шабо, щоб придбати цей камінь для музею. Селянин Коноплян до початку хоч якихось перемовин заявив мені, що поки він не збирається продавати цю плиту, а згодом сам завезе її до Одеського музею. Роздивитись плиту і зняти копію з напису він мені дозволив. Плита маленьких розмірів. На ній рельєфно зображена сидяча жінка; за нею стоїть інша жінка, перед нею – хлопчик. Обличчя усіх трьох фігур пропали. Опрацювання рельєфу надто грубе. Під ним напис в один рядок:

ΑΙΟΝΥΣΙΑ ΠΙΛΑΣΟΥΣΟΥ ΓΥΝΗ ΧΑΙΡΕ.

Διονυσία Πίλα Σούσου γυνή χαίρε.

<...> Цікаво було б з'ясувати, чи знайдено камінь «in situ» на своєму місці поховання? Оскільки на місці знахідки споруджено будівлю, то, на жаль, неможливо і думати про подальші дослідження ґрунту – це напевно і не призвело б до результату: нижня частина плити була відбита вже в давнину і маленька плитка легко могла бути випадково перенесена на місце, де її знайшли» (Штерн 1901-б: 4-5). Надгробок II-III ст. від РХ до музею не потрапив... (IOSPE³ I.36).

¹⁷ На початку XX ст. усі значні скарби Буджаку – Анадольський, Бессарабський (Бородинський) та ін. знайшли не колеги П. Попова по лопаті, а звичайні селяни, причому цілком випадково (Кашуба, Сапожников 2020; Сапожников, Кашуба 2021-а).

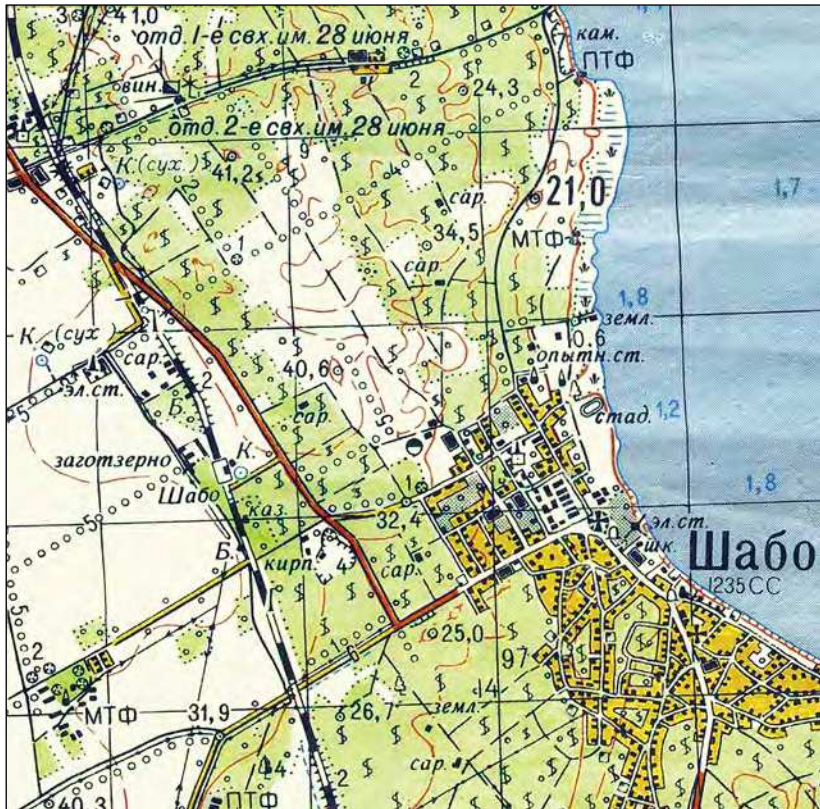

Рис. 25. Район знахідок кам'яних склепів на кучугурах у 1950 та 1966 рр. (арк. карти L36-61-Г, знятої у 1959 р.; фрагмент).

З невизначених причин нам майже нічого не відомо про будь-які знахідки в кучугурах аж до 1950 року. Втім, А. Ансельм у книжці, присвяченій 100-річчю колонії Шабо, повідомив, що там «дуже часто виноградар, обробляючи лози, натикається на поважні залишки давнього глиняного посуду, іноді йому доводиться розбити грецьку амфору», а також, що присутність тут римлян до IV від РХ «безперечно доведена римськими старожитностями, які можна знайти під час розкопок

за видимими дотепер Траяновими валами». На підтвердження цих слів автор опублікував власний фотознімок на винограднику з трьома амфорами, а також зображення античної монети з гроном винограду із Тіри (Anselme 1925: 20-21). Жодних подробиць знахідок цих артефактів не повідомлено, а амфори на фото були зроблені в Гераклеї і належать до так званого «конічного типу» II або IIIA, які датуються від 70-х рр. IV ст. до першої чверті III ст. до РХ (Монахов 2003: 134-139, 323-327, табл. 93-97).

Тільки після майже тридцятирічної перерви, у 1950 році доволі сильно зруйновану гробницю з напівциліндричним склепінням дослідив Л. Дмитров. Вона розташовувалась за 3 км на південь від Білгорода-Дністровського, на краю урвистого берега лиману, біля I-го відділення радгоспу «Салгани», пізніше «ім. 28 червня» (Рис. 25), але не містила датованих артефактів (Дмитров 1955: 117, 123, рис. 5; Сон 1979).

В 1966 році за 4 км на південь від Аккерманської фортеці і за 600 м від берега лиману в кар'єрі випадково знайшли гробницю-кенотаф у вигляді кам'яного ящика. У ній був бронзовий стригіль із багато орнаментованою спинкою (Рис. 26) та бальзамарій, за якими пам'ятка віднесена

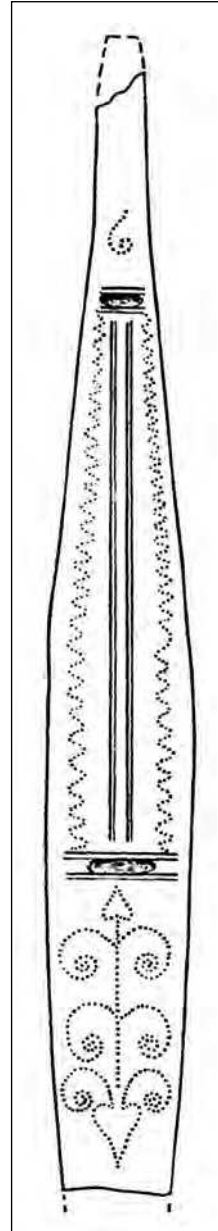

Рис. 26. Бронзовий орнаментований стригіль II–III ст. від РХ (Клейман 1978, рис. 2).

до II-III ст. від РХ. І. Клейман вважав, що поховання біля Салган слід пов'язувати не з Тірою, а з поселеннями, розташованими десь по сусідству (Клейман 1978).

Останню на сьогодні значну знахідку на кучугурах зробив машиніст екскаватора у 1989 році. Цей «кам'яний склеп був виявлений в пісках за південно-східною околицею міста <...> приблизно за 4,5 км на південний схід від Тіри і за 2 км на південь від виявленої у 1895 р. Скіфської [Царської] гробниці». Гробниця з двосхилим дахом була датована тоді за керамікою II-III ст. від РХ (Росохацький, Штербуль 1993: 81, 85, рис. 3). Завдяки польовим фотознімкам розкопок, які люб'язно надав нам керівник робіт 1989 року О. Росохацький (Рис. 27-29)¹⁸, ми можемо прояснити декілька суперечливих моментів, пов'язаних зі спорудженням описаних гробниць, геологією аккермансько-шабських кучугур, а також уточнити місце знахідки.

Автори публікації оцінили загальну товщину пісків в районі знахідки у 10-15 м, а піщаного прошарку між материковою скелею і фундаментом склепу – 1,8-2,0 м (Росохацький, Штербуль 1993: 81). Вивчення першого фото з урахуванням того, що висота споруди разом з плитами фундаменту сягала 3,2-3,3 м (Рис. 30, 2-3, 5), дозволяє впевнено стверджувати, що товщина горизонту піску біля склепу дорівнювала 6,9-7,2 м (Рис. 27). Якщо згадати, що товщина маси пісків біля «Царської гробниці» оцінювалася у 5,0 м, а вона була зведена на материковій скельній основі (Рис. 18-19), то можна дійти наступних висновків.

В обох випадках будівельники гробниць спочатку викопали в пісках великі ями глибиною близько 5,0 і 5,3 м, але в другому вони так у не дісталися скелі. Після зведення

¹⁸ Публікуються вперше (Прим. І.С. і В.Л.).

*Рис. 27. Ситуація знахідки гробниці у 1989 році
(вигляд з північного сходу; фотознімок О. Росохацького).*

*Рис. 28. Гробниця, знайдена у 1989 році (вигляд з північного сходу;
фотознімок О. Росохацького).*

Рис. 29. Гробниця, знайдена у 1989 році (вигляд з півдня; фотознімок О. Росохацького)

склепів і здійснення поховань ці ями були засипані до як мінімум попереднього рівня поверхні. Отже, про спорудження високих курганів над гробницями не йшлося, а заплановані роботи О. Кочубинського були завчасно зречені на невдачу. Може саме тому розкопки В. Гошкевича в 1896 році або взагалі не відбулися, або не дали результатів.

До речі, вхід до «Царської гробниці» розташований зі сходу, а до останнього склепу – із заходу (Рис. 30. 1), що можна пояснити одним – розташуванням по різні боки дороги, яка вела вздовж берега лиману з Тіри (Рис. 16-17). Крім того, в розрізі 1989 року трохи вище даху гробниці видно темний гумусований шар товщиною до 1,0 м, аналогічний горизонту №3 розрізу біля лікарні залізничників (див. вище). На ньому також лежать еолові піски, нерівна поверхня яких гумусована на глибину 10-15 см (Рис. 27).

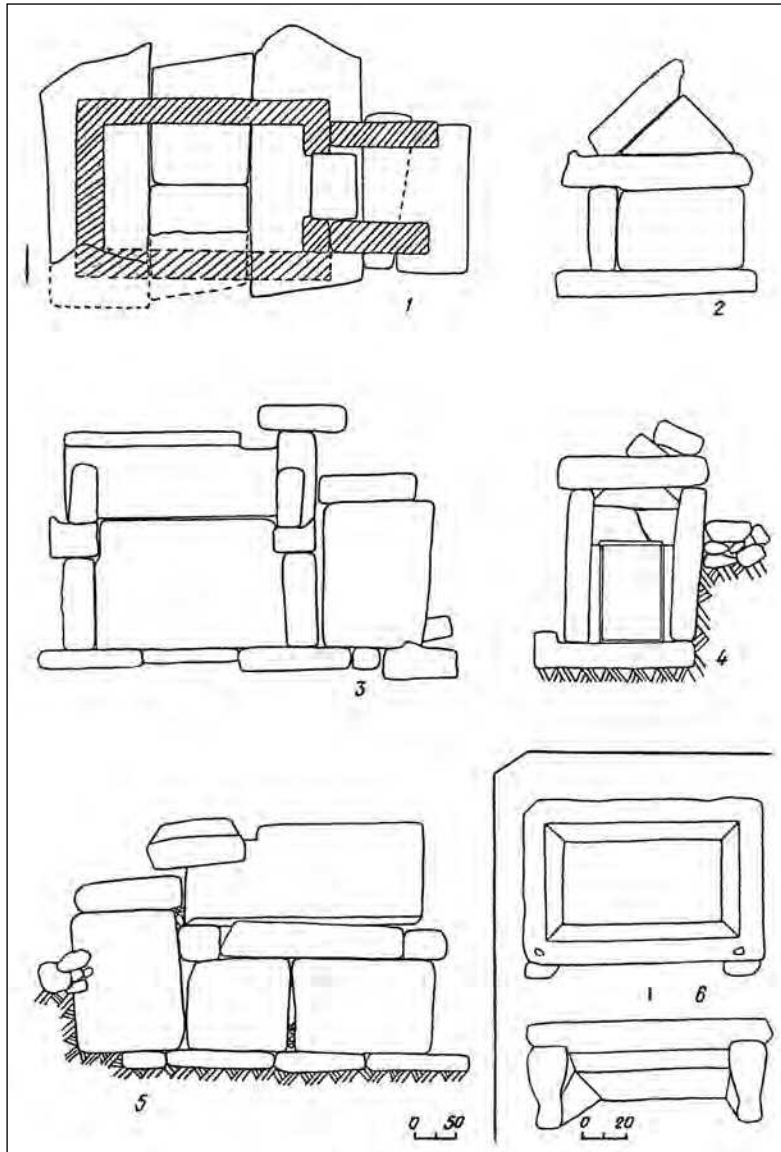

Рис. 30. Кам'яний склеп, досліджений у 1989 р. (1 – план; вигляди: 2 – зі сходу, 3 – з півночі, 4 – з заходу, 5 – з півдня; 6 – оltар; Росохацький, Штербуль 1993, рис. 2).

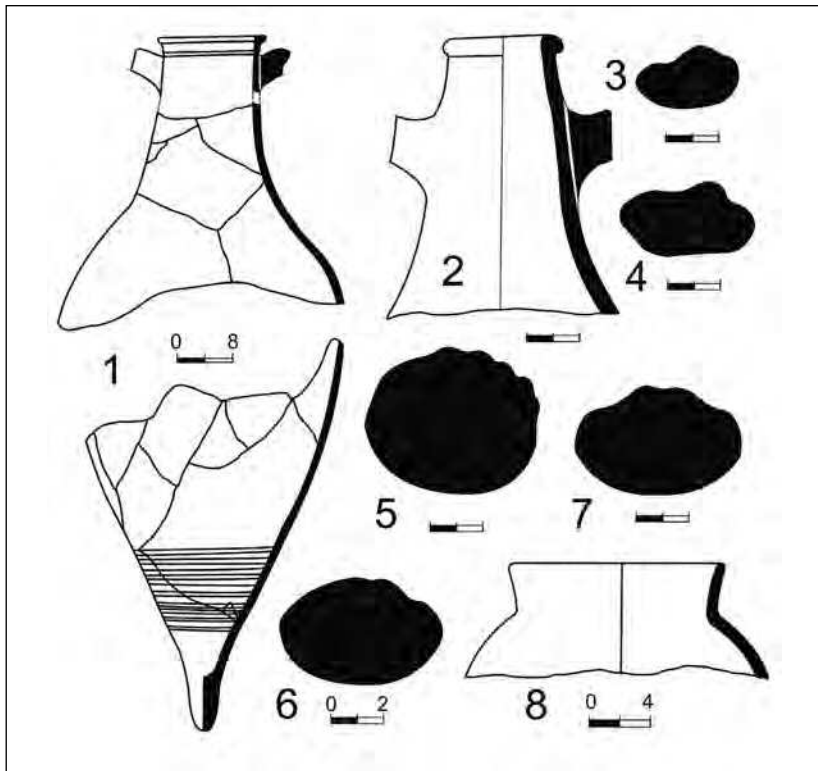

Рис. 31. Кераміка зі склепу: 1 – синопська амфора типу Делакеу; 2 – вузькогорла світлоглиняна амфора, тип Шелов D; 3, 4 – ручки вузькогорлих світлоглиняних амфор; 5, 6, 7 – ручки красноглиняних амфор; 8 – частина ліпного горщика (Росохацький, Штербуль 1993, рис. 3; рисунок оновив О. Сінельников).

Що стосується датування гробниці, то О. Сінельников за малюнками в публікації визначив, що більшість уламків амфор відноситься до типу 100 за І. Зеест (Зеест 1960: 120, табл. XXXIX, 100), інакше – червоноглиняних синопських типу Делакеу (Диденко 2018: 102-106, 400-408, рис. 106-114) – (Рис. 31, 1, 5-7). Решта фрагментів найвірогідніше репрезентує вузькогорлі світлоглиняні амфори типу Шелов D (Диденко 2018: 294, рис. 3, 297, рис. 6) – (Рис. 31, 2-4).

А це означає, що час зведення пам'ятки слід віднести до кінця III – початку IV ст. до РХ. Цей раритет також вдалося зберегти для нащадків: свого часу склеп розібрали і збрали знову неподалік від Аккерманської фортеці, на подвір'ї вірменської церкви.

Таким чином, на кучугурах від Аккермана до Шабо включно¹⁹ з 1848 до 1989 рр. виявлено не менше 8 гробниць і мінімум три зруйновані поховання (поблизу одного – плита з написом, про інші свідчать надгробні стели) – всі римських часів. Якщо додати до цього переліку два пункти знахідок амфор (5+3) у Шабе-Посаді та на винограднику колишньої колонії, які навряд чи інтерпретуються інакше, як залишки могил, то можна говорити про ще одну, більш ранню групу пам'яток кучугурів, яка свідчить про присутність тут давніх греків принаймні з кінця IV ст. до РХ.

Усі вони, за винятком одного (на Черкеській дорозі) та двох-трьох із неконкретною прив'язкою «між Аккерманом та Шабо», «у посаді Шабо» тощо, пов'язані з порівняно вузькою смугою узбережжя Дністровського лиману. Локалізацію об'єктів у цьому районі полегшує те, що сама Царська гробниця та каплиця над джерелом Св. Іоанна Сучавського збереглися дотепер. Крім того, у нашому розпорядженні є копія аркуша XXVI-36 1876 р. з серії брульонів «Бессарабська губернія» (Рис. 16), а також вже згадана фотографія каменоломень І. Мігурського 1869 року, коли в них з 1867 року активно розроблялися поклади каменю-вапняку для потреб будівництва Одеського порту (Рис. 6).

¹⁹ Ми не врахували кількох поховань, виявлених на території і у безпосередній близькості до міста Тіри (див.: Криволап 1972; Сон 1979: 100-101, рис. 10; та ін.). Крім них, пропущені також численні факти знахідок монет на кучугурах, які зібрав В. Шах-Назаров і підготував до публікації О. Зограф. Автор статті заявив: «шабські виноградники особливо рясно постачають античні монети, зокрема карбовані в Тірі» (Зограф 2002: 223).

Розпочнемо прив'язку до місцевості з північної групи склепів, два з яких мали розпірні напівциліндричні склепіння, а конструкція третього не відома. На жаль, через значне пошкодження району кар'єрами, та пізнішою забудовою та під час зведення залізниці та Білгород-Дністровського порту, на карті 1876 року достовірно вдалося розмістити тільки «Царську гробницю» (Рис. 16, 1). При цьому з'ясувалося, що вказівка дослідників пам'ятки на те, що цей об'єкт знаходився не з лівого (згідно з прив'язками), а «з правого боку нової дороги в Шабо» була помилковою (Сапожников, Кашуба 2022-б). Про це свідчить також той факт, що у тому місці на карті позначено насип у вигляді валу довжиною 250-260 м (Рис. 16, 1а), який міг бути частиною Нижньодністровського валу. Крім того, курган на ділянці Д. Діамандіди, описаний О. Кочубинським (див. вище), можна обережно пов'язати з відтинком іншого (?) валу довжиною близько 500 м, який має меридіональну орієнтацію (Рис. 16, 2; 17, 2).

Про стратиграфію кар'єрів району за фотознімком І. Мігурського вже йшлося, а по картах можна сказати, що вона була знята з дамби-причалу для завантаження каменю на баржі за допомогою рейкових платформ-вагонеток – це місце відзначено на карті 1876 року (Рис. 16, 0; 17, 0). Самі кар'єри в цьому районі мали ширину не менше 100 м, за ними по плато проходила дорога Аккерман – Шабо, а на фотознімку видно, що вздовж берега камінь виходив на поверхню, причому видобували його не пилами, а шляхом ламання на блоки неправильної форми (Рис. 6).

Як було показано вище, нещодавно більшість римських поховальних пам'яток району входила до групи, розташованої за 1,0-1,5 км на південь від джерела Св. Іоанна Сучавського, в районі колишнього салгану (солетопні з бійнею),

Рис. 32. Ділянки Нижньодністровського валу між каплицею Св. Іоанна Сучавського та руїнами салгану на карті 1876 р. (1-3; брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36; фрагмент).

на краю берега і на 500-600 м на захід від нього (Сапожников, Кашуба 2022-б, рис. 6, 5). Але О. Росохацький наполягав, що в 1989 році гробницю знайшли північніше, за 0,5 км

від лиману, що протирічить його ж даним (Росохацкий, Штербуль 1993: 81; див. вище). Після консультації з О. Перміновим виходячи з того факту, що склеп виявили у південному забої піщаного кар'єру (Рис. 27; 30, 1), ми встановили, що він розташувався приблизно за 1,0 км на південь – південний захід від «Царської гробниці» тадесь за 480-510 м на північний захід від святого джерела (Рис. 17, 6). Таким чином, склеп зайняв місце приблизно посередині між двома групами римських гробниць на кучугурах, а у південній з них залишились рештки двох кам'яних склепів різних типів II-III ст. від РХ (Рис. 17, 5).

Доречно додати, що за 500-1100 м на північний захід від руїн салгану на карті 1876 р. і пізніших картах (у вигляді двох курганів) чітко простежуються два-три відтинки Нижньодністровського валу (Рис. 17, 4; 32, 1-3). Ці дані відносяться до небагатьох прямих графічних свідчень про наявність названої римської оборонної споруди безпосередньо на піщаних кучугурах, а саме на так званій ділянці I.2 (Сапожников 2020: 220-221, рис. 13).

Нині на крайньому півдні цієї ділянки рештки валу пов'язані з лісосмугою, витягнутою вздовж берега лиману, де висота земляного насипу сягає 0,6-0,9 м. Вздовж неї проходила дорога з Аккермана до урочища Бугаз і Константинопольського гирла (Рис. 4-5). Йдеться про відтинки від садиб прибережної частини с. Шабо (будинків по вул. Горького), який мав протяжність 600-800 м далі на південь (Рис. 33).

І під кінець першого підрозділу нам залишилось сказати про пам'ятки, з якими І. Клейман пов'язував римські поховальні споруди другої (південної) групи на кучугурах (див. вище). Тут відомі залишки трьох поселень – Шабо I, Шабо II і Салгани. Перше зафіксоване на плато в районі

Рис. 33. Нижньодністровський вал біля південної околиці прибережної частини с. Шабо (вигляд з півдня, фотознімок І. Сапожнікова 2021 р.).

повороту дороги Білгород-Дністровський – Одеса на Сергіївку; друге – на березі лиману на північній околиці Шабо на території Бессарабського лікувально-діагностичного центру і повністю забудоване, а третє (зруйноване кар’єром) локалізувати не вдалося. На всіх них серед підйомних матеріалів переважали уламки амфор IV-III ст. до РХ. (Охотников 1978: 105, рис. 9-11), а на поселенні Салгани – IV-II ст. до РХ. Крім того, А. Фурманська підкреслила, що останнє «було знайдене поблизу кам’яного кар’єру, між Білгородом-Дністровським і с. Салгани (Рис. 25), а антична кераміка зустрічалась вздовж усього узбережжя лиману» (Фурманская 1963: 53). Щоправда, півсторіччя тому В. Кропоткін, посилаючись на особисте

повідомлення І. Чернякова, сповістив, що у 1957 році в с. Шабо на неназваному поселенні виявили уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор II-III ст. від РХ²⁰ (Кропоткин 1970: 59, пункт № 297), але обставини знахідки не відомі, можливо вони також пов'язані зі зруйнованою могилою.

На цьому перелік відомих археологічних пам'яток, знайдених на кучугурах, вичерпується, але ми не можемо не згадати про ще два повідомлення. Священик С. Богославський написав, що «в різних місцях посаду Шабо знаходяться людські черепи монгольського типу». Хоча інформація не є конкретною, дуже обережно припустимо, що йдеться про поховання періоду Золотої Орди XIII-XIV ст.

Інша інформація розлогіша: «1871 року, через зсув урвистого берега над лиманом відкрито ще один цвинтар, про який не існує жодних усних переказів; але за людськими кістяками з обличчями, зверненими на схід, можна вважати, що він належав православному християнству» (Дод. 14.III). Оскільки за топографією це місце вірогідно знаходилось неподалік від другої церкви села, а місцеві мусульмани Буджаку також ховали своїх померлих головою на захід, не виключена правомірність як висновку С. Богославського, так і інші варіанти, не кажучи вже про широке датування.

Таким чином, на підставі сказаного, можна зробити висновок, що більша частина кучугур, в першу чергу вздовж основних доріг, використовувалась в римські часи переважно як некрополь міста Тіри і для спорудження оборонного валу (Рис. 9; 16-17; 23), а раніше – для поселень давніх греків, розташованих у прибережній смузі.

²⁰ Зберігались в фондах ОАМ НАНУ (Інв. № 71412).

2. Узбережжя Дністровського та Будацького лиманів

У цьому підрозділі йдеться про історію досліджень та археологічні пам'ятки території, яка певний час входила до складу земельного наділу **S** села (пізніше посаду) і колонії Шаба (Рис. 5; Дод. 3), а в 1830-х роках, після розділення на дві окремі дачі, вона увійшла до південних частин земель села і колонії (Рис. 34-35). Перші серйозні дослідження цього важливого та цікавого з археологічної точки зору району, виконав П. Беккер. Виходячи з того, що його монографія з описами отриманих матеріалів та картою була видана в Одесі в 1851 році (Беккер 1851)²¹, а її німецький переклад опублікували в престижній академічній науковій серії в 1852 році (Becker 1852), ризикнемо припустити, що він працював на південній частині шабських земель не пізніше весни-літа 1850 року.

Після публікації книги у Санкт-Петербурзі П. Беккер «на початку 1852 р. звернувся у міністерство народної освіти з проханням надати йому грошову допомогу на пошуки з метою відкриття башти Неоптолема і міста Ніконіума, тому що археологічні розкопки на чорноморському узбережжі навели його, Беккера, на сліди цих пам'яток. Записка була розглянута академіком [Л.] Стефані, який, хоч і не зовсім погодився з поглядами Беккера стосовно результатів, які можна очікувати від розкопок в названих місцях, вважав, що дослідження, особливо в тому пункті, де на думку Беккера стояв стародавній Ніконіум, можуть принести користь для науки. Через відсутність у міністерстві вільних коштів, які можна було б видати Беккеру, міністр народної освіти

²¹ На той час Павло Васильович був директором 2-ї Одеської гімназії, професором римської словесності Рішельєвського ліцею, членом ОТІС та членом-кореспондентом Санкт-Петербурзького археолого-нумізматичного товариства.

Рис. 34. Земельна дача S та сусідні на карті 1836 р.
(«Карта Бессарабської області»; фрагмент).

в листі від 29 лютого 1852 р. довів до [Російського археологічного] Товариства пропозиції Беккера. Загальні збори на засіданні 20 березня 1852 р. вирішили доручити відділенню Західної та класичної археології розглянути пропозиції Беккера, а потім надати зборам свої висновки. При обговоренні цього питання на засіданні 2 травня 1852 р. керівник відділення граф О. Строганов запропонував від себе 300 руб. на розкопки Беккера, а оскільки в той час камер-юнкер кн. О. Сибірський, перебуваючий при Кабінеті його величності, збирався на південь, то відділення доручило йому вийти

Рис. 35. Земельні дачі району Будацького лиману у 1843 р.
(«Генеральна карта Бессарабської області» Б. Ейтнера; фрагмент).

на Беккера і передати пожертву. <...> Втручання князя Сибірського не принесло користі. Зі звіту на загальних зборах 19 лютого 1853 р., бачимо, що кн. Сибірський намагався відмовити Беккера від думки проводити розкопки на місці можливого розташування башти Неоптолема, а пропонував йому звернути увагу на археологічне вивчення місцевості біля Отарика. На це Беккер заявив, що не бачить можливості розпочати розкопки цього року та просив видати йому

Рис. 36. «Карта береговъ Понту Евксинскаго міжъ Истромъ і Борисфеномъ» П. Беккера (фрагмент; Беккер 1853, табл. IV).

із призначеної суми 100 руб. на випадок, якщо службові обов'язки дозволять провести дослідження місцевості, де за припущенням знаходився Ніконіум. Це прохання кн. Сибірський виконав. <...> На цьому проект зупинився, не давши ніяких результатів, а граф Строганов навряд чи був задоволений економією, зробленою князем Сибірським» (Веселовский 1900: 209-210).

Така історія початку так званих «розкопок Беккера», а їх фінал описав учасник подій, нащадок хана Кучуми, князь

О. Сибірський: «Лист п. Беккера та розписку в отриманні 100 руб. при цьому [звіті] додаю. Залишок у 200 руб. буде відданий мною графу Строганову, після повернення його з чужих країв, для використання на свій розсуд» (Отчет 1856: 42-43).

На відміну від П. Беккера, цей персонаж досі не мав справу з польовою археологією регіону. Будучи офіцером у відставці, він збирав та публікував античні, в основному боспорські монети, а в 1852 році став членом-засновником РАО (з 1846 р.), служив у міністерстві внутрішніх справ та супроводжував до Керчі Л. Перовського – голову Комісії для дослідження старожитностей (з 1859 року стала ІАК), який прагнув навести порядок у дослідженнях в цьому регіоні (Веселовский 1900: 4-36). О. Сибірський того і наступного року розкопав 7 курганів з коштовностями у Феодосії (Тункина 2011: 189-223). Виходячи з того, що нумізмат провів свої перші роботи 18-20 серпня 1852 р. в Феодосії (Петрова 2019: 601), можна припустити, що після цього він вирушив до Одеси²², де зустрівся з П. Беккером і звідти виїжджав на береги Дністра (Отчет 1856).

Зазначені польові роботи велись у двох районах. Перший пов'язаний зі згаданими давніми авторами Баштою Неоптолема, Гермонактовим поселенням та узбережжям Будацького лиману, а другий – з лівим берегом Дністровського лиману та містом Ніконієм. Зрозуміло, що ми обмежимось матеріалами перших досліджень.

Для прив'язок знайдених об'єктів П. Беккер користувався в основному картою Е. Манганарі «Дністровський лиман» з «Атласу Чорного моря» 1841 р. (Рис. 37) та «Генеральною картою Бессарабської області» Б. Ейтнера (Рис. 35). На базі першої з них та інших карт того ж атласу він створив

²² Хоча О. Сибірський написав для «Записок» ОТИС» три статті (опубліковані в тт. V 1863 и X 1877 рр.) членом цієї організації він чомусь не став.

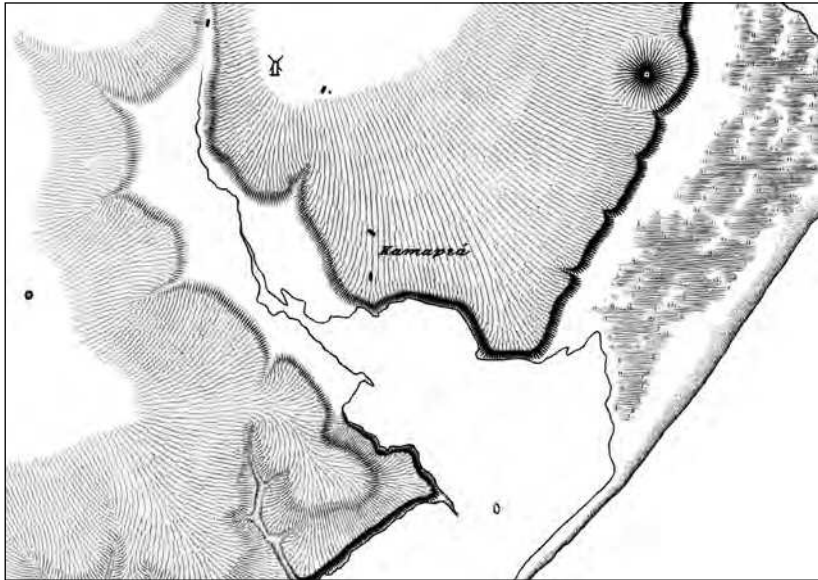

Рис. 37. Карта Е. Манганарі «Дністровський лиман» 1830 р.
з «Атласу Чорного моря» (фрагмент).

«Карту берегів Понта Евксинського між Істром та Борисфеном» (Рис. 36). А тепер опишемо та прокоментуємо матеріали П. Беккера і О. Сибірського, проілюструвавши їх картографічними матеріалами.

Характеризуючи місцевість, П. Беккер послуговувався термінами *Будацький*, *Дністровський* та *Кимбецький* лимани. Під *Кимбецьким* (Шаболатським) лиманом він мав на увазі затоку Будацького лиману. Правий (південно-західний) берег затоки він називав *південним*, а лівий (північно-східний) – *північним* (Беккер 1853: 171-173 та ін.). Зазначимо, що у 1840-х рр. правобережжя Шаболатської затоки входило до приватної земельної «дачі вдовиці підполковника Арсеньева», в якій була поміщицька садиба, пізніше німецька колонія Шабалат, а його лівобережжя

Рис. 38. Будацький лиман з околицями у 1835 р. («Карта частини західного берега Чорного моря від Одеси до мису Каліакра» Е. Манганарі з «Атласу Чорного моря» (фрагмент).

і берег Дністровського лиману були у складі державних земель колонії і посаду Шабо (Рис. 5; 34-35).

Автор написав, «що на берегах Кимбецького лиману до створення сучасних поселень *Кимбети* [Акимбет] та *Арсеньєвої* [Шаболат], вже селилися люди; тому що, крім двох згаданих, на південному та північному берегах цього лиману знаходяться залишки ще двох давніх татарських сіл. Реальність їх існування доводиться ямами, виритими для зберігання збіжжя, як це звичайно і тепер ще роблять татари»²³. В іншому місці він помітив: «Відомо, що на голomu узвишші над Шабою знаходили і ще тепер знаходять в землі корені і цілі стовбури дерев, які вказують на раніші

²³ Колись біля Шабалатського і Алібейського лиманів було «видно залишки городищ, зруйнованих колодязів і фонтанів, старих дерев, особливо шовковичних та ін., тепер їх нема, а ми вважаємо їх згарищами багатьох ногайських поселень» (Скальковский 1848: 49).

поселення. З цим я не можу сперечатись, але маю зауважити, що ці рештки не належать до класичних старожитностей, а відносяться, вірогідно, до часів татарського володарювання. Вище Шаби є явні рештки великого татарського села, а далі в напрямку до моря, на східній околиці цього села також наявні залишки подібних поселень»²⁴. П. Беккер повідомив також, що «в цій країні не рідкі й кургани, а між ними вирізняється розміром той, який лежить внизу [берегом нижче від посаду] Шаби, а швейцарськими колоністами зветься просто «*le Mont*» [Гора]²⁵. Правда, це доводить, що край був заселений ще декілька століть тому, але не потрібно думати, що ці залишки сягають часів греків і римлян» (Беккер 1853: 171).

Ще однією пам'яткою району є оборонний вал: «Залишки *Нижнього Троянова валу*, що простягаються вздовж прибережної височини від північного краю Кимбецького лиману до входу у Дністровський лиман²⁶, роблять правдоподібною гіпотезу, що земля, яка знаходиться нижче цієї височини, в давні часи не існувала. Навпаки, цей самий вал, розташований ближче до води і простягнутий вздовж берега Дністровського лиману, не завжди йде по височині (як на приморському березі); а з цього робимо висновок, що протягом останніх століть правий берег Дністровського лиману змінився не так сильно, як берег морський». В іншому місці він додав, що «і на південному березі Кимбецького лиману, поруч з руїнами татарського села

²⁴ Ця інформація підтверджує факт наявності принаймні одного татарського або ногайського аулу на лівому березі б. Шабської, зафіксованого на початку 1770-х рр. (Рис. 1), а також, що аналогічні поселення існували вздовж берега лиману в напрямку Бугазу.

²⁵ Прив'язка непевна, але найвірогідніше йдеться про Могили Кишла (Рис. 3 та ін.).

²⁶ Наприкінці 1950-х рр. урочище (балку), розташоване на південь від с. Прибережне, місцеві жителі називали «Змієвим» (Черняков 1960: 213), що вказує на близькість Змієвого (Нижньодністровського) валу.

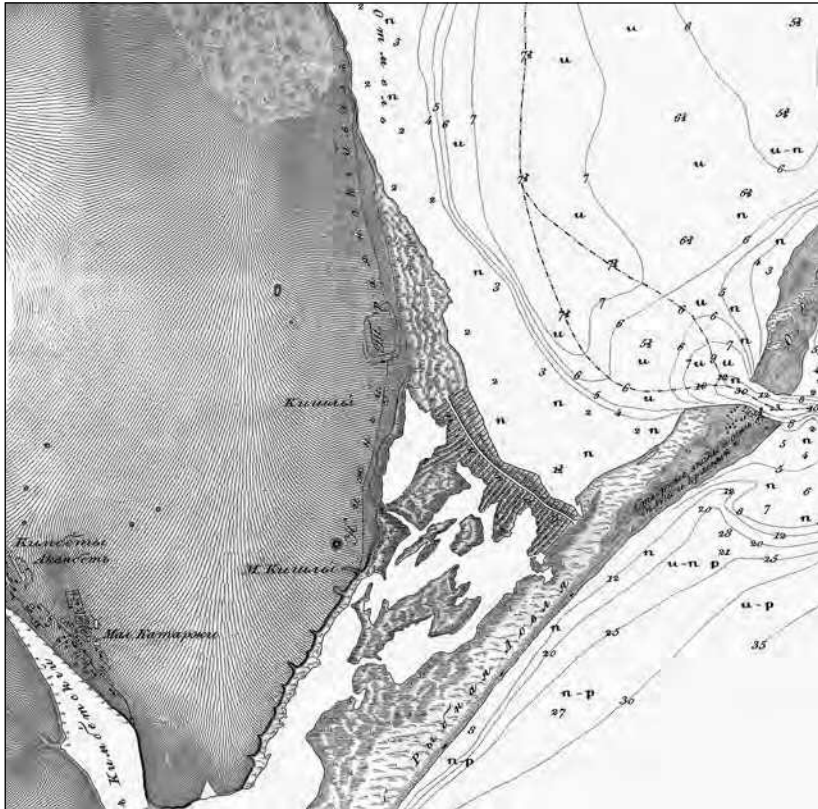

Рис. 39. «Нижній Траянський вал» і кургани у 1844 р.
(карта «Дністровський лиман» С. Радіонова; фрагмент).

й дотепер видно залишки так званого *нижнього Троянова валу*» (Беккер 1853: 168, 173-174).

Останню відкрити тоді пам'ятку – Башту Неоптолема П. Беккер сам не бачив, а описав зі слів пастора колонії Шабо Ф. Бюньона: «Один селянин, який постраждав від неврожаю хліба минулого року і вирішив поліпшити своє становище за рахунок значно більших посівів в поточному, почав обробляти поле на тому місці, де, на мою думку, повинна була

знаходиться башта, з тієї причини, що ця земля раніше ніколи ще не оброблялась²⁷. Оручи землю, він зачепився плугом за щось тверде – це був камінь. Таке явище, на цьому некам'янистому ґрунті здалось дивовижним і незвичайним. Селянин замінив плуг лопатою, вирив камінь і відзначив, що біля нього лежить інший. Діставши і цей камінь, він побачив, що до нього примикає ще один; він продовжив роботу і таким чином знайшов, що камені були сховані в землі у вигляді кола. Коли їх потихеньку вийняли, чорний колір доводив, що вони знаходились під землею протягом багатьох століть, тож не тільки існування башти на цьому місці є безперечним, але й стало можливим точно визначити її розміри. За свідченнями пастора Бюньона, ця несподівано знов відкрита башта має від 4 до 5 сажнів [від 8,6 до 10,8 м в діаметрі], а що ця башта є стародавньою грецькою, яку вчені вже давно і марно шукали, підтвержується глиняними черепками, виритими разом з камінням; декілька з них мені доставили через прихильність пастора. <...> Така щаслива знахідка була необхідна для того, щоб цілком підтвердити справедливість моїх міркувань про місце знаходження Неоптолемової башти» (Беккер 1853: 171-172).

Восени 1852 р., через два роки після відкриття «слідів стародавньої будівлі», О. Сибірський побачив таке: «Видобуток каменю для будівель колоністів створив на рівному північному березі Кимбецького лиману круглий рів, поблизу якого видно ще невеликий продовгуватий насип, на якому, скоріше за все, знаходилось якесь житло. Це все, що залишилось від ймовірної башти Неоптолема, а навкруги суцільний степ. Неможливо не побачити, що південний берег Кимбецького лиману вищий за північний, тож міг бути зручнішим для будівництва споруди, яка служила маяком для стародавніх

²⁷ Йдеться про неврожайний 1849-й рік (Томулец 2003: 189, табл. 5), отже події відбувались навесні 1850 р., а П. Беккер побував там ще раніше.

мореплавців; але північний берег, при твердішому ґрунті, якому не властиві зсуви, має майже такий широкий вид на море і на обидва боки узбережжя. <...> Точні відомості про розташування башти Неоптолема важливі для визначення інших пунктів стародавньої географії. Але очікувати тут археологічних знахідок або якихось точних підтверджень, що це є саме той розшукуваний пункт, звісно неможливо. Та й навіть каменів фундаменту, які час ховав під рівною поверхнею степу і які могли бути тільки випадково знайдені плугом орача, тут вже нема; всі вони розкрадені, а неглибокий рів від них також з часом згладиться» (Отчет 1856: 41-42).

П. Беккер дійшов висновку: «Отже, ми вважаємо, що поселення Гермонакса знаходилось саме на північному березі Кимбецького лиману, біля башти Неоптолемової, місце розташування якої вже визначено беззаперечно з усією точністю» (Беккер 1853: 174). На його карті башта стоїть на правому березі Будацького лиману, на першому мисі від Шабалатської затоки (нині стрілка мису зайнята південно-східною околицею с. Біленьке, на протилежному мисі вчений розташував містечко Еполіум), а Гермонактове поселення – на наступному мисі на схід (Рис. 36)

Цим, власне і вичерпуються матеріали розвідок П. Беккера та О. Сибірського в цьому районі, але не закінчується інформація, яка міститься на топографічних і морських картах, частина яких могла бути доступна обом дослідникам. Найбільш інформативними з ранніх є «Топографічна карта частин Молдавії, Бессарабії і Булгарії» (лист. IX), знята біля 1820 р. та «Карта Бессарабії, власне так званої або Буджака» 1828 р., за якими визначаються назви і точне місце знаходження руїн двох татарських аулів, згаданих П. Беккером. Першим з них був *Кадієшти* на правому, а другим – *Малий Катарджи* на лівому березі Шабалатської затоки (Рис. 4).

Наступною за датою є не менш цікава карта «Дністровський лиман» С. Радіонова 1844 року. За археологічним змістом вона виразно відрізняється від попередниці – карти того ж лиману Е. Манганарі (Рис. 37). На ній присутня частина Нижньодністровського валу з підквадратним укріпленням на мисі Кишла, кургани, в тому числі і згадана П. Беккером Гора (Могила Кишла) та відображена геоморфологічна ситуація (Рис. 39).

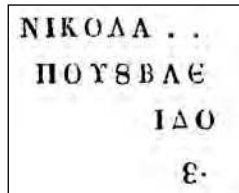
Якщо вести мову про кургани, то в цьому районі їх досліджували переважно на правому березі Шаболатської затоки за межами шабських земель. Першу невдалу спробу розкопок одного насипу там зробив О. Уваров у 1848 р.²⁸ Майже в той самий час, у 4 верстах від цього місця, селяни при обробці полів знайшли біля іншого кургану дві вапнякові плити (одну з зображенням), під якими лежали два кінських черепи (Уваров 1856: 181). Пізніше з'явилося припущення, що ці знахідки могли бути пов'язані з районом Могили Кишла²⁹ (Сапожников 2018: 126-127). До речі, О. Уваров зафіксував народні легенди щодо місцевих курганів, «про які селяни розповідають багато чудес: то про появу вогників на самій вершині, то про золотий ланцюг, який мовби з'єднував два найвищі кургани» (Дод. 5).

Що стосується місця розкопок О. Уварова 1848 року, то сьогодні більш обґрунтованою виглядає точка зору, що воно пов'язане з курганом висотою до 6 м, який стоїть за 2,2 км на південний-захід від с. Біленьке, справа від дороги на с. Сергіївку. Приблизно за 3,7 км на північний-захід від нього знаходиться примітна група насипів, яку Ф. Струве описав

²⁸ Причина невдачі була в тому, що він намагався розкопати стародавній курган Могила Катарга або Катаржа (Рис. 38) так само, як античний з гробницею і дромосом, які бачив в Ольвії того року.

²⁹ Тюркське слово – зимове пасовище, зимівля, пізніше постійне сільське поселення.

влітку 1866 р.: «Хазяїн мій повів мене також до так званої Хрест-Могили, тобто до великого кургану, який знаходиться серед полів колонії, розташованого між двома маленькими, на якому стоїть занурений в землю камінь з хрестом. Біля нього лежав інший камінь (довжиною 1½ арш., шириною ¼ арш.), разламаний на дві частини, також з великим хрестом і з написом. Напис надзвичайно незрозумілий, тому що камінь занадто крихкий та з'їдений. Напис цей містить наступне:

Хто ж був похований під цією плитою? Навколо немає жодного поселення. Хрест-Могила лежить на відстані 3 верст від Шабського посаду і у 3 верстах від Кимбет. Знайдено і третій камінь на цьому кургані з написом, але, можливо, турецькою» (Струве 1867: 609). Як бачимо, точніша прив'язка (за Ф. Струве) та згадка двох-трьох вапнякових плит різними авторами поблизу від кургану говорить про те, що О. Уваров мав на увазі Хрест-Могилу, хоча особисто на ній не був.

Але повернемося до Могили Кишла. Цей найбільший курган району мав діаметр 60-70 м, висоту 7-8 м, а первинна його висота оцінювалась у 10 м³⁰ (Черняков 2004: 12). В другій половині XIX – XX ст. він був відомий як *курган мису Кишла* або *Попова Могила* і слугував створним знаком для входу суден до Дністровського лиману (Возобновление 1864; Сапожников 2013: 346; 2018: 124). Саме він в першу

³⁰ Судячи із карт, цифра перебільшена, на початку XX ст. складала 7,5-7,6 м.

чергу і пов'язувався зі згаданою Геродотом «Могилою кіммерійських царів», а О. Уваров не міг його зачепити, оскільки не мав дозволу на розкопки на державних землях.

У 1879 р. відомий археолог, професор Д. Самоквасов провів спеціальну розвідку, спрямовану на пошук цієї легендарної пам'ятки, на обох берегах Дністровського лиману. В підсумку він дійшов висновку, що на його роль можуть претендувати п'ять курганів, які мали в колі від 150 до 280 аршин (від 107 до 200 м) та від 15 до 20 аршин (від 10,7 до 14,2 м) висоти. Зрозуміло, що нас з усіх цікавить «Шабська Могила». За даними вченого, вона стояла «поблизу колонії Шаба, на землі колоністів, з лівого боку від дороги, яка з'єднує колонію з курортом Будак» (Самоквасов 1908: 21).

На жаль, опублікована прив'язка, м'яко кажучи, не коректна, навіть розпливчата, а це дає підстави заключити, що вчений міг мати на увазі один з двох великих курганів шабських земель – Хрест-Могила і Могила Кишла. На щастя, недавно нам стало відомо, що в 1915 році ІАК та МВС мали переписку про включення Могили Шабської до «особливого заповідника» і ми можемо навести уривок із заключення ІАК про цей курган: «Якщо взяти до уваги, що нам нічого достовірно не відомо про те, хто саме були кіммерійці, які тут довго жили, а так само немає відомостей про поховальні звичаї їх та їхніх предків, то, зрозуміло, яке світове значення може мати наукові розкопки Шабської могили, коли дослідникові пощастить роз'яснити історичні і археологічні питання щодо кіммерійців»³¹. Білгород-Дністровська комплексна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Л. Дмитрова у 1945 або 1946 рр. відвідала цей курган, розташований на південь від сел. Шабо, «константувала його занедбаний

³¹ Документ зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (Спр. №217/1915).

стан і порушила питання перед місцевою адміністрацією про необхідність занесення могили до реєстру пам'яток, які підлягають охороні» (Дмитров 1949: 51).

Так чи інакше, але саме цей курган у 1997 р. був безжально розритий І. Черняковим і його відвали досі «прикрашають пейзаж» берега Будацького лиману (Рис. 42). Показово, що автори розкопок ввели курган до наукового обігу під назвою *Аккембецький*, посилаючись на статтю П. Каришковського (1966: 160). Однак, скоріше за все, ця помилка вкралася до літератури тому, що на одній з карт «Атласу Чорного моря» Е. Манганарі с. Аккембет позначене не на своєму місці (Рис. 38; порівн. з Рис. 39)³².

Як і передбачало багато археологів, очікувані могили кимерійських царів не знайшлися, а були розкопані кам'яні конструкції і поховання, датовані від епохи енеоліту (Черняков 2004). Крім того, на схилі кургану Кишла виявили рештки кам'яного жертовника, біля нього – скупчення кераміки сер. IV ст. до РХ, а також сліди жертвоприношення людини в ямі. Крім фантастичних гіпотез, дослідники заявили, що святилище могло належати Гермонактовому поселенню, яке з Баштою Неоптолема знаходилось приблизно в 1 км на північ від кургану (Рябова, Супрунов 1998).

Таким чином, власне сам факт розкопок означеного кургану в 1997 році свідчить про те, що згадувана у 1879, 1915 та 1945-1946 рр. Шабська Могила, яка раніше була відома як Могила Кишла або Попова, і є тим самим примітним насипом або горою, який багато років пов'язувався з мерійськими царями, а врешті-решт, за велінням долі або

³² Назва змінена, бо на момент розкопок курган знаходився під охороною місцевої влади, а після них (!) отримав статус «об'єкта культурної спадщини національного значення» під назвою «Попова Могила» (Постанова 2009), який не був скасований! Матеріали розкопок, як і звітна документація, не здані до фондів ОАМ або ІА НАНУ.

Рис. 40. Землі між Дністровським та Будацьким лиманами у 1877 р. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36; фрагмент).

випадку, отримав ще одну, цього разу поминальну назву – Аккембецький курган. (див. Розд. III).

Місцевість біля цього кургану відома й іншими знахідками. У 1866 р. Ф. Струве отримав для музею ОТИС обкатаний уламок мармурової плити з грецьким написом (Рис. 41). Його знайшли у «піщаному кургані» біля Бугазу, за 1½ версти від карантину [на Цареградському гирлі] і автор пов'язав камінь з ще не знайденим поселенням (Струве 1867: 608; IOSPE³ I.41). Судячи з прив'язок та згадки про піщаний курган, знахідку слід пов'язати з косою, на якій були ерики для лову кефалі (Рис. 40; Сапожников 2018: 127). Найближче нині відоме поселення Затока I розташоване на мисі Кишла (Рис. 5).

Останнє виявили у 1957 році, датувавши IV-II ст. до РХ (Клейман, Ревенко 1959: 120-121). Незабаром його оглянув

І. Черняков, який повідомив, що у 1950-1958 рр., при плантажній оранці під виноградник ділянки на північ від урочища Змієве зустрічались залишки будівель та кераміка V-I ст. до РХ (Черняков 1960: 213). В результаті досліджень О. Сальникова, С. Охотнікова, О. Малюкевича та ін. на площі 650x250 були виявлені сліди будівель і знахідки, датовані від кінця V до першої половини II ст. до РХ (з перервою). Припускають, що «благополучне існування» Тіри в III і більшій частині II ст. до РХ «дійсно було цілком забезпечене, у тому числі наявністю маяка на створі Тіраса» (Бруяко, Малюкевич 2009: 180, 198 та ін.).

Загалом вздовж берегів Будацького лиману та Шаболатської затоки відомо 8 поселень. З них нас цікавлять: *Біленьке II*. Відкрите І. Черняковим у 1960 р. на вершині мису, утвореного берегом Будацького лиману і лівим берегом Шабалатської затоки в 1,0 км на південь від околиць села; *Біленьке I*. Відкрите С. Охотніковим 1977 року на мисі лівого берега Шабалатської затоки, утвореного правим берегом впадаючої балки, за 0,5 км на південний-схід від села; *Сергійівка*. Виявлене І. Черняковим у 1960 р. на мисі, утвореному правим берегом Шабалатської затоки і балкою, що впадає до неї справа, на території санаторію (Черняков 1961: 13-14; Охотников 1978: 104-105). Всі вони датуються IV-III ст. до РХ і мають прямий стосунок до розвідок П. Беккера:

Рис. 41. Уламок мармурової плити з грецьким написом, знайдений на березі Дністровського лиману (Струве 1867: 608; IOSPE³ I.41).

на місці першого виявлені залишки кам'яної башти та локалізована Башта Неоптолема, місце другого пов'язане з Гермонактовим поселенням, третього – з Еполіумом (Рис. 36), а, можливо, і з Баштою Неоптолема, на думку О. Сибірського (див. вище).

В 2020 році І. Сапожников оглянув місця всіх трьох поселень, з яких одне (Сергіївка) забудоване та огорожене, *Біленьке II* було зайняте насадженнями, а на південно-східному краю *Біленького I* в рельєфі досі видно початок Нижньодністровського валу, який ми опишемо трохи нижче.

Тепер розглянемо гіпотезу О. Малюкевича, який під час охоронних робіт на Затоці I у 1989-1990-х рр. відкрив у стінці траншеї обвідного каналу риборозводу залишки кам'яного житлового будинку і квадратної башти розмірами 7,3х7,3 м при товщині стін 1,4 м. Цю будівлю IV ст. до Р.Х він інтерпретував як маяк та безапеляційно заявив, що знайшов залишки Башти Неоптолему, яка знаходилася на поселенні Гермонакта (Малюкевич 1991). Не вступаючи у дискусію, скажімо – античні автори не писали, що башта була маяком. Якщо шукати в районі поселення Затока I місце для маяка (Бруяко, Малюкевич 2009: 198), то на його роль краще підійшов би курган Могила Кишла з античним жертovníком (та висотою вершини близько +23 м; Рис. 40 та ін.), а не башта, яка стоїть на березі Будацького лиману на висоті лише 2-3 м над водою.

Завершуючи наш нарис про розвідувальні роботи П. Бекера, згадаємо висновки нашого вчителя П. Каришковського 1960-х років, які спиралися на широку фактологічну базу. Ми погоджуємось з його прив'язкою Гермонактового селища до поселення Затока I. Стосовно Башти Неоптолема, то її локалізація на поселенні Біленьке II (Карышковский 1966: 160-161)

Рис. 42. Відвали кургану Кишла біля Нижньодністровського валу на березі Будацького лиману (вигляд з південного заходу; фотознімок І. Сапожнікова 2013 р.)

можлива, хоча, якщо об'єкт був маяком, то його слід було б поставити на значно вищий мис, утворений берегом Будацького лиману та правим берегом Шаболатської затоки (де поселення Сергіївка), як багато років до того вважав О. Сибірський (Отчет 1856: 41).

Півтора століття тому важливість описаних вишукувань П. Беккера та перспективи майбутніх досліджень регіону оцінив академік Н. Кондаков: «Дозволю собі вказати знову на нагальну потребу суворої наукової перевірки на місці усіх міркувань щодо різних місцевостей Дністровського узбережжя, які, на основі історичних свідчень, можуть явити сліди класичної культури в цьому краї. Такими місцевостями уявляються Аккерман, його околиці, протилежний

Рис. 43-а. Закінчення видимої частини Нижньодністровського валу (вигляд з південного заходу; фотознімок В. Андрєєва 2021 р.

Рис. 43-б. Нижньодністровський вал на березі Будацького лиману (вигляд з півдня; фотознімок В. Андрєєва 2021 р.)

йому Овідіополь, село Коротне та місце знаходження (по Беккеру) так званої Неоптолемової башти» (Кондаков 1876: 24).

На сьогодні ситуація з Нижньодністровським валом на землях земельної діачі Шабо, виглядає таким чином. Найкраще він показаний на картах, знятих близько 1820 року (Рис. 3) і дещо пізніше (Рис. 4): від невеликої затоки Будацького лиману біля південної околиці лівобережної частини с. Біленьке протягом близько 8,75 км до місця на березі Дністровського лиману, яке розташоване прямо на схід від ферми на південній околиці с. Шабо. Вал переривався тут овальним в плані земляним укріпленням довжиною 380-400 м з ровом по периметру, яке знаходилось на лінії і в смузі відчуження залізниці і шосе Одеса – Білгород-Дністровський, за 400 м на схід від с. Прибережне. На карті 1844 р. «*Нижній Траянський вал*» «вкорочений» з південного заходу, починається біля Могили Кишла (Попової), від якої проходив за 150-170 м на схід. Назване, але вже підпрямокутне укріплення довжиною понад 600 м стояло там саме (Рис. 39).

Як бачимо, на двох основних картах для прилиманської ділянки валу немає узгодженості про його початок від Чорного моря. Відомо, що у 1827-1828 рр. на ділянці Е «дружини підполковника Арсенєва біля затоки Чорного моря в урочищі Шаболат» «Змієвим валом» було зайнято 3 дес. 800 кв. сажень (Дод. 3). П. Беккер в 1851 році відзначив: «залишки нижнього Траянова вала» видно «на південному березі Кимбецького лиману, <...> поблизу руїн татарського аула». Далі він простягався «вздовж прибережної височини від північного краю [мису лівого берега тієї ж затоки] Кимбецького лиману до входу до Дністровського лиману» (Беккер 1853: 161, 172-173; Рис. 36). Тому вал міг брати початок ще за 3,7-4,0 км далі на південний захід, на корінному березі Будацького лиману в районі с. Сергіївка (Рис. 3; Сапожников 2013: 347-348, рис. 1, 3).

В цілому про означену нами південну ділянку Нижньодністровського валу Ф. Струве у 1866 році написав: «Від шабського свого хазяїна [в колонії] я почув, що біля Кимбет [с.Акимбет] на *Траяновому валу* знаходили часто різні стародавні монети, і старий єврей Мошка в російському посаді [с. Шабо] показував мені знайдену на полі мідну монету царя Птолемея. Він просив за неї 10 руб.» (Струве 1867: 608-609).

Розвідки 2020 року показали, що неподалік від поселення Біленьке I початок валу простежується як овальне в плані розширення до 8-10 м, висотою до 1,0 м, порите «свіжими» окопами.³³ Північніше за 50 м, на верхній точці мису, є інше овальне підвищення розмірами близько 40 x 20 м, висотою до 0,5 м. На його розораній поверхні знайдені фрагменти кісток тварин, червоноглиняних амфор та іншої кераміки, зокрема уламок пластикої профільованої ручки червонолакової посудини (Рис. 43-а).

Далі на північний схід майже непомітні сліди валу (висотою 0,4-0,6) є на краю уривистого берега Будацького лиману до території військової частини, де він, знищений повністю, як і на сусідньому кар'єрі колишнього цегельного заводу. Ще далі, на пустирі біля виноградників компанії «Шабо», ділянка валу висотою до 1,1-1,4 м добре збереглась на відстані не менше 750 м (Рис. 43-б), а ще північніше, вже на виноградниках, траса валу вгадується за кольором ґрунту. Зрозуміло, що від нього нічого не залишилось в районі автомобільної дороги та залізниці, а на північ, на відстані 1,4 км вал разом з відтинками, позначеними на карті 1959 року, знищили під час будівництва чеків для риборозплідника (нині закинутого). На північ від них, до кінця ділянки І.1 біля околиці с. Шабо вал на відстані до 1,0 км видно в рельєфі і на аерофотознімках (Сапожников 2020: 219-220, рис. 23).

³³ Координати 46°02'19.2"N 30°23'55.3"E (за програмою «Гугл-карти»)

Слід підкреслити, що саме в цьому районі, на відміну від кучугур та інших місць, ще збереглося декілька ділянок Нижньодністровського валу середини першої половини III ст. від РХ, які ще можна дослідити шляхом археологічних розкопок з використанням геофізичних методів та фотограметрії (Сапожников та ін. 2021; 2022).

Вважаємо за необхідне згадати про курганну розвідку А. Матвеева 1890 року, яка зачепила західний край земельної дачі Шабо. Ось уривок з щоденника: «8 травня зранку і не без труднощів, знайшовши коней в Аккермані, я тільки ввечері того ж дня прибув до Будаків, правда встиг на шляху відмітити у путівнику і зробити приблизне визначення висоти декількох курганів, як під Аккерманом, так і на «степях» сусідніх з дорогою поселень – Черкеси, Шаба, Шабалат, Катарга та колоній Софієнталь і Нейфаль, а саме: під Аккерманом на Черкеській дорозі – біля урочища «Аккерманські сади» 1 курган, на землях колонії Шаба – 1, на Шабалатській дорозі в бік до Софієнталю – 2, біля Катарги – 2 і у колонії Нейфаль – 1; перші два висотою понад 2 саж., останні 5 – від 1½ до 1 саж.» (Рис. 44; Сапожников, Кашуба 2022-а).

З них тільки три кургани розташовані на землях колишньої колонії Шабо – це Хрест-Могिला з одним з сусідніх насипів на північний схід від с. Софіївка та ще один курган з геодезичним пунктом висотою близько 4 м, зліва від тієї ж дороги (з абс. відм. верхньої марки +45,7 м). Ці кургани, і ще 8-9 стародавніх могил західної частини тих самих земель, які А. Матвеев не помітив, добре видні на карті, знятій у 1959 році (Рис. 45). Ще 7-8 курганів, крім вже знищеної Могили Кишла, позначені на різних картах між селами Шабо та Біленьке (Рис. 39-40).

Наближаючись до кінця археологічного розділу, потрібно хоча б коротко описати могильник Біленьке,

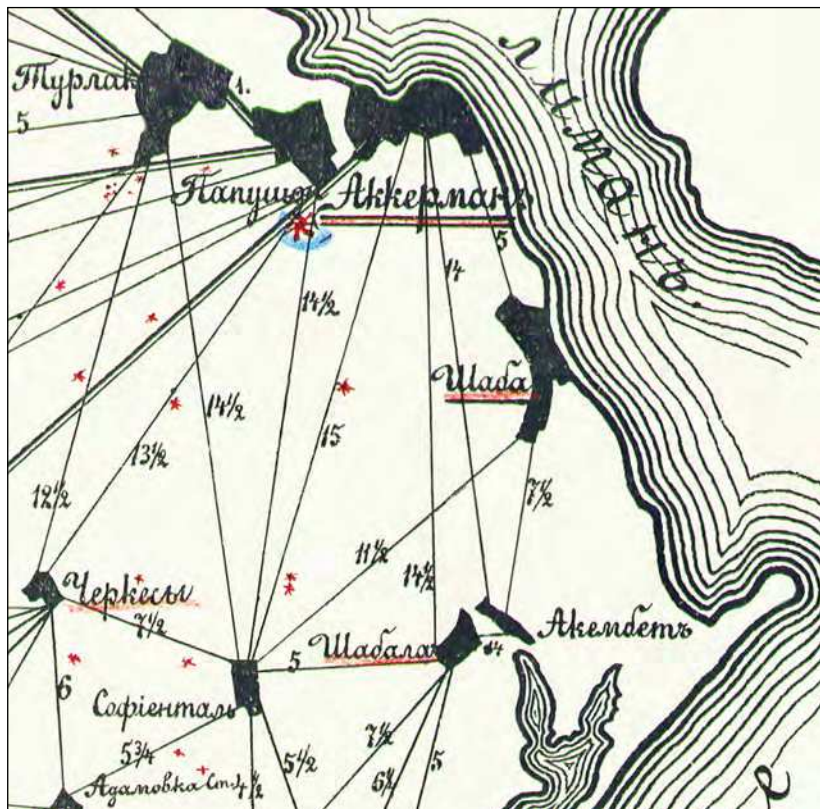

Рис. 44. План Аккерманського повіту з курганами, нанесеними А. Матвеевим у 1890 р. (Сапожников, Кашуба 2022-а, рис. 7; фрагмент).

залишений переважно готами та іншим населенням регіону в III – на початку IV ст. від РХ. Його виявив Е. Симонович у 1981 р. на плато лівого берега верхів'їв Шабалатської затоки. У 1986-1991 рр. цей могильник повністю розкопав О. Росохацький, який знайшов майже 200 поховань (Рис. 46). Численні матеріали, які зберігаються в Одеському археологічному, але переважно у Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеях, до цього часу практично

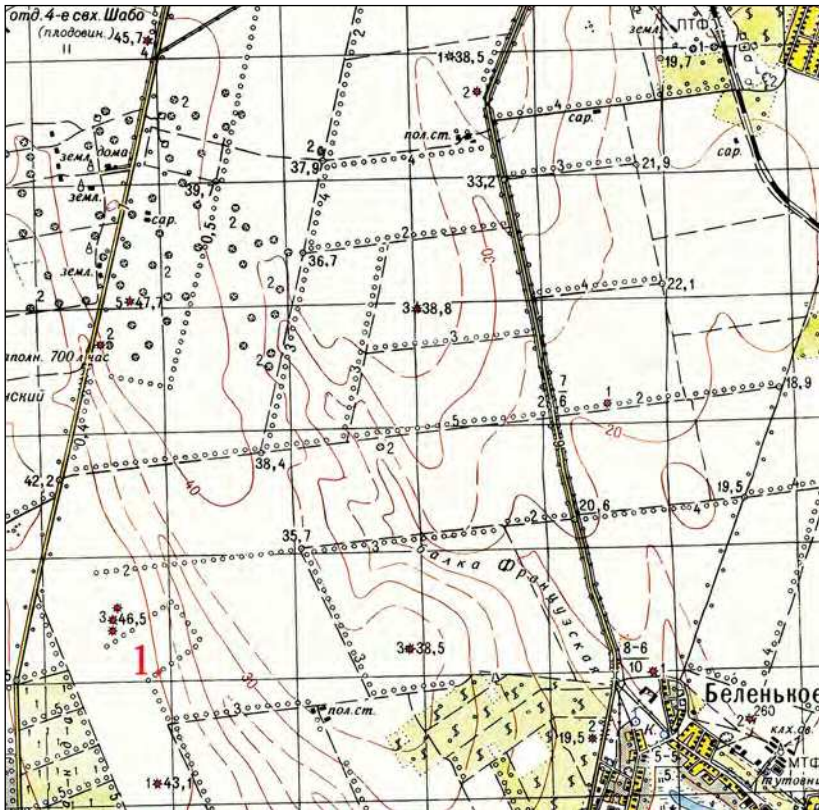

Рис. 45. Кургани південно-західної частини шабських земель (арк. карти L36-61-Г, знятої у 1959 р.; фрагмент).

не опубліковані. Знахідки відзначаються багатством та різноманіттям: скляні кубки, кераміка, фібули, фрагменти надгробків з написами (Рис. 47) (Симонович 1981; Блаватская 1981; IOSPE³ I.35; Гудкова 1999: 305-350; 2013: 661-675, рис. 165, 45; рис. 170; та багато ін.).

Ми не можемо не згадати також слов'янське поселення IX-XI ст. від РХ, відкрите Дністро-Дунайською експедицією ІА НАНУ у 1980 році. Воно знаходиться за 0,8 км

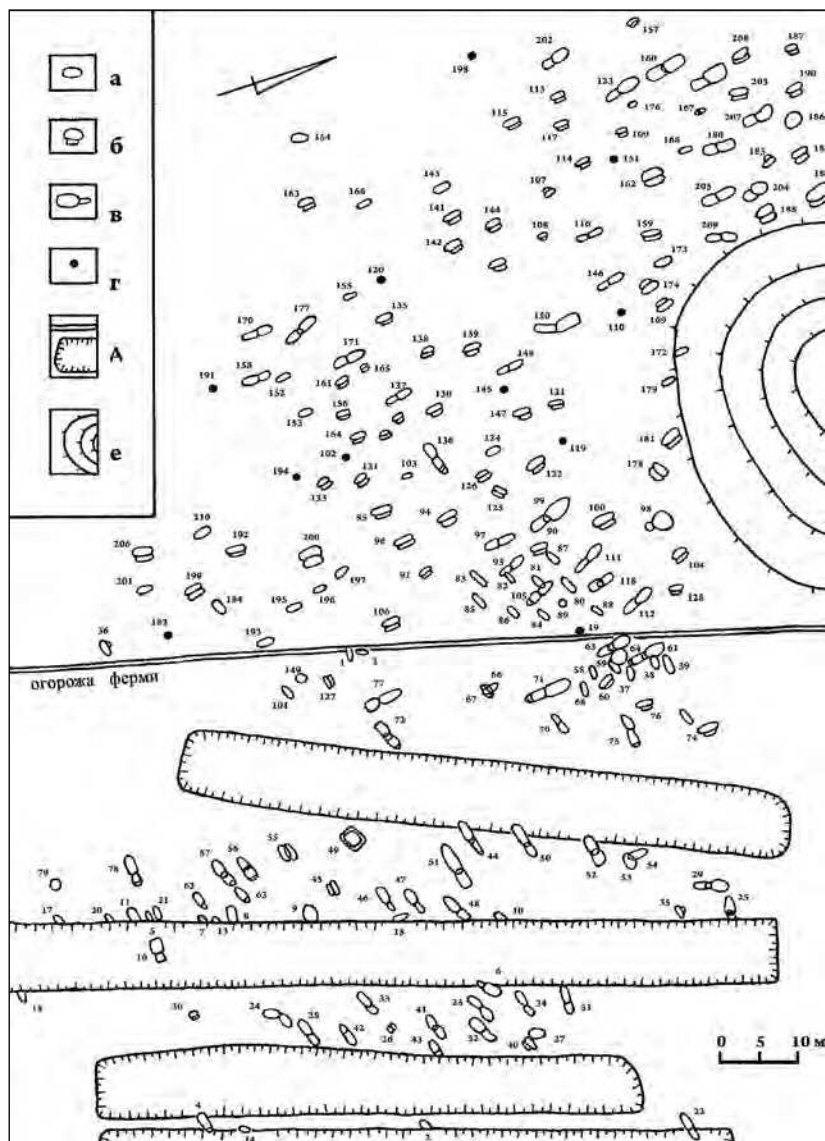

Рис. 46. План могильника Біленьке (а – поховання в ґрунтових ямах; б – поховання у ямах з підбоями; в – поховання в катакомбах; г – поховання з кремацією; д – силосні траншеї; е – курган; автор О. Росохацький; Гудкова 2013, рис. 170)

на південь від околиці прибережної частини с. Шабо, там, де добре збереглися рештки Нижньодністровського валу (Рис. 33). Названа експедиція разом з ОАМ АН УРСР провела у 1982-1983 рр. охоронні роботи і стаціонарні розкопки на площі 800 кв. м. В цілому за три сезони вченим вдалося знайти 15 археологічних об'єктів: 5 житлових напівземлянок, юртоподібну і наземну будівлі, низку господарських ям і вогнищ та ін. (Смиленко, Козловський 1987-а: 68). Дослідження дозволили дійти висновку, що на Дністровському лимані в IX ст. існувало невелике сільське поселення, в якому мешкало слов'янське населення, у культурі якого переважали східнослов'янські елементи. Фіксується тривалий осілий побут людей, які мешкали в напівземлянках. Однак, у матеріальній культурі відчутні і деякі кочівницькі та південнослов'янські впливи. Так, на пізньому етапі, на рубежі IX-X ст. або на початку X ст., тут з'явилися короточасні багаття і легка наземна споруда (юрта), що свідчить про появу тут значно рухливішої групи людей (Смиленко, Козловський 1987-б: 110 та ін.).

Рис. 47. Фрагментований мармуровий надгробок з написом із могильника Біленьке (фотознімок А. Іванчика; IOSPE³ 1.35).

Рис. 48. Каплиця над джерелом Св. Іоанна Сучавського (Поштова картка поч. ХХ ст.).

Про безуспішні пошуки могили кімерійських царів вже йшлося, а про відбиток ноги Геракла Ф. Струве написав: «Можливо ця гра природи знаходилась на скелях, що лежать на березі Дністра верстах в трьох від Аккермана на південь. Але навряд чи можна сподіватися, щоб скеля ця існувала і тепер: бо давно вже ламають і вивозять камені звідти для будівництва; в поточному році це робиться у великих обсягах для розширення Одеської гавані» (Струве 1867: 611). Цей район пов'язаний з джерелом Св. Іоанна Сучавського і фотознімок початку ХХ ст. з каплицею над ним дозволяє уявити, як сильно рельєф урочища знищили кар'єрами, а пізніше й будівництвом Білгород-Дністровського порту (Рис. 48).

Підбиваючи підсумки результатів випадкових знахідок, розвідок та спеціальних археологічних розкопок в означеному

нами районі, слід звернути увагу на дуже широкі хронологічні рамки виявлених та досліджених об'єктів від епохи середнього палеоліту до X-XI ст. від РХ. Крім того, завдяки картам XVIII-XIX ст. та спостереженням перших археологів, нам відомо про місця низки аулів або поселень часів пізнього середньовіччя, розташованих на берегах Дністровського і Будацького лиманів. В першу чергу йдеться про *Aşağa Ba'a*, або *Aşağa Baglar*, яке існувало безпосередньо на території с. Шабо принаймні з 1570 року.

Хоча в цілому за кількістю та щільністю наявних археологічних об'єктів, означений район поступається іншим, зокрема Білгороду-Дністровському або Овідіопольському, в ньому відома низка пам'яток європейського значення – Аккембетський курган (Могила Кишла) з унікальними похованнями епохи енеоліту, залишки двох веж, які претендують на ім'я Неоптолемових, Нижньодністровський вал і могильник Біленьке пізньоримських часів, а також декілька кам'яних плит з написами. Щоправда, останнім часом стаціонарні розкопки археологами тут не ведуться, проте значно активізувались шукачі скарбів з металодетекторами.

Розділ II.

МОНКАСТРО – ПІРГАЗ-КОНМАН: ПОРТ І УКРІПЛЕННЯ В ГІРЛІ ДНІСТРОВСЬКОГО ЛИМАНУ

*На самому гирлі Дністра стовп
стоїть, який зветься Фонар...
диякон Зосима*

Близько п'яти років тому один з авторів цієї книги висловив думку, що згадану Евлією Челебі у 1657 році фортецю Богаз-Конман слід співставити з описаним ще у 1419 році портом і морським маяком в районі Цареградського (Константинопольського) гирла Дністровського лиману. В тій же статті був наведений переклад опису військового інженера А.Ж. де Лафітга-Клаве зі згадками об'єктів, в тому числі фортифікаційних, які існували у 1784 році на пізньому етапі існування пристані (Сапожников 2017-а). Тут наведене деталізоване викладення цієї гіпотези, аргументоване широким колом фактів і матеріалів, а також дані відповіді на критичні зауваження, які насправді її лише підтвердили і навіть посилили (див. також: Сапожников 2017-б; 2019).

Почнемо з першого опису цього порту дякона Троїцько-Сергієвського монастиря Зосими: «І пішли у поле татарське, яке називається Великий Дол, зустріли велику річку <...>, яка зветься Дністр. Тут була переправа і прикордонний рубіж волошський. З тієї сторони переправи волохи мито беруть, а з цієї великий князь Віговт, потім між собою діляться. Звідти до Белгорода йти три дні по Волошській [Молдовській] країні. Пробыли у Белграді два тижні. Звідси 9 верст до моря³⁴.

³⁴ Відстань від Аккерманської фортеці до моря складає ~18 км, до правого берега Цареградського гирла – 19,3 км.

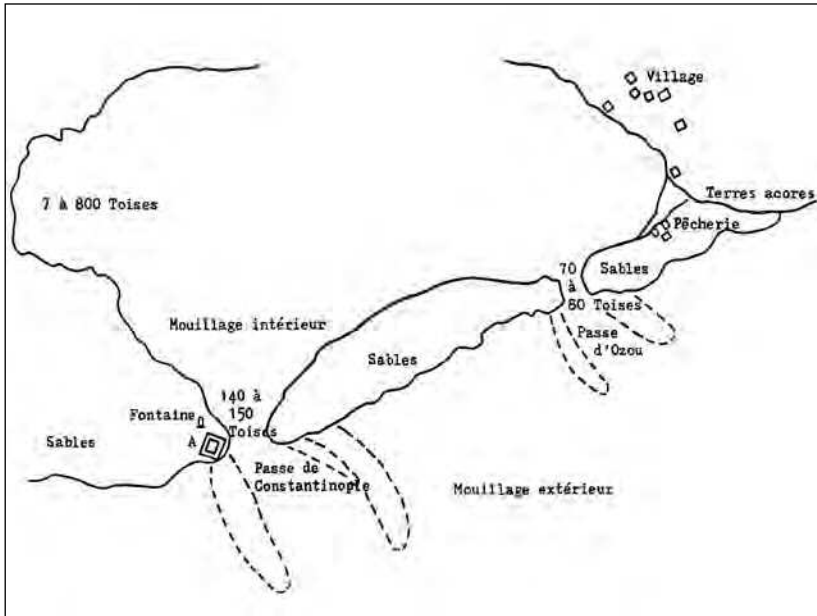

Рис. 49. План гирлі Дністровського лиману А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 р. (Lafitte-Clavé 1998-a).

На самому гирлі Дністра стовп стоїть, який зветься Фонар [маяк], тут знаходиться пристань корабельна. Найняли собі кораблі і пішли морем...» (Книга хождених 1984: 299).

Відновимо доосманську назву цього порту, звернувшись до кола найаутентичніших джерел, а саме до морських навігаційних карт-портоланів XIV-XVI ст.³⁵ Згідно узагальнених даних А. Гордєєва, який вивчив 299 таких карт, в районі гирла річки Дністер (flumē Turlo) фіксуються два об'єкти: *острів Ногая* («illa Nogai») – на 65 картах 1430-1590 рр. та *Чорний Замок* у варіантах «mauro castro» (ранній, з 1311 р. на 16 картах), «moncastro» (пізній, з 1455 р. на 63 картах),

³⁵ Тут навмисно опущені більш ранні згадки Маврокастро́на XI-XII ст., як не пов'язані з портами і морською торгівлею.

а також – «mocaustro» (34), «m. castro» (25), «monchastro» (17), «mauo casto» (12), «mauo castro» (9), «mocaustro» (8), «moncastro» (6) і т.д.³⁶ Важливо, що другий топонім «практично на всіх картах виділений червоним кольором» (Гордеев 2014: 242-247). Останній факт свідчить про те, що це порт і (або) гавань, а не якірна стоянка або факторія (підписані чорним кольором).

Перший об'єкт, інтерпретація якого не має прямого відношення до нашої теми, пов'язаний в основному з лівим берегом Дністровського лиману³⁷, а другий – з його правим берегом, при цьому його первісна назва була «mauro castro». Головний же висновок полягає в тому, що власне місто і фортеця Белгород (пізніше Аккерман) на згаданих мореходних картах не позначалися або розглядалися як один об'єкт з портом Маврокастрон. Про те, що порт в гирлі Дністра називався саме так, свідчать дані про маршрути венеціанських торговельних галей «ліній» (караванів), які побували в ньому три рази протягом 1400-1452 рр.³⁸ (Карпов 1994: 58, табл. 5). Незначна кількість заходів венеціанців сюди не дивує, тому що цей порт контролювала Світліша Генуезька республіка.

Генуезький Маврокастрон під назвою *Малвокастро* (Malvocastro) вперше згадується писемними джерелами у зв'язку з оформленням кредиту на торгіву угоду 8 травня 1290 року³⁹ (Balard 1973: 203, 368). А ось відомості від мандрів-

³⁶ Про еволюцію назви Белгород, Аспрокастрон та ін. Ф. Брун писав: «Візантійці [на відміну від молдаван, угорців і поляків], навпаки, перетворили біле місто у чорне, назвавши Маврокастроном, яке італійські моряки понівечили на Мокастро або Монкастро (Moncastro)» (Путешествие 1867, прим. 195).

³⁷ Цей острів цілком можна пов'язати з піщаною косою між Цареградським і Очаковським гирлами Дністровського лиману.

³⁸ Цей порт стояв на другому за значенням чорноморському морському торговельному шляху, який вів з країн Східної Європи до Константинополя і далі у Середземне море (Карпов 2001: 180-181).

³⁹ Є згадка Маврокаструма (Maurocastrum) у 1291 р. (Петрунь 1928:157).

ника, який приїхав у 1421 році до нашого району суходолом і так саме його полишив. Це записки фламандського лицаря Ж. де Ланноа: «Я прибув до *укріпленого портового міста* на згаданому Великому [Чорному] морі, на ім'я *Монкастре або Белгород* [Mancastre ou Bellegard], де живуть генуезці, волохи, та вірмени. <...> З Монкастро я відправив частину моїх людей і коштовностей морем до Кафи» (Емельянов 1873: 40-41). Як бачимо, мандрівник назвав місто Монкастре або Белгород, але порт – тільки Монкастре.

Цікаві ще два зауваження, зроблені бароном З. Герберштайном близько 1526 р.: «Декілька років тому турки зайняли місто Альбу [Біле], інакше зветься *Монкастро*, яке, *знаходячись у гирлі Тирасу*, було під валахо-молдавами» та «Від Очакова до Альби, яка *знаходиться біля гирла Дністра і в старі часи звалася Монкастро*, 14 миль відстані» (Записки 1866: 8, 158).

Наведені відомості свідчать, що протягом кінця XIII, XIV і більшої частини XV ст. до правого берега Дністровського лиману були прив'язані обидва топоніми-антоніми – Біле місто (Аспрокастрон, Альба та ін.) і Чорний замок (Маврокастрон, Nigra Castra та ін.), але у нас немає вагомих підстав, щоби розташувати один з них на лівому березі лиману, а тим більше вище по Дністру. Як аргумент на користь останнього частіше за все використовують цитату з відомого списку міст митрополита Кіпріана кінця XIV ст., включеного до «Воскресенського літопису»: «На усть Дністра над морем *Белгород, Чернь, Аский* торг» (Петрунь 1928: 158-159). Однак, в цьому джерелі пряма вказівка на той чи інший берег річки відсутня, а по-друге, в ньому невірні розставлені коми, бо логічніше таке написання: «над морем Белгород, Чернь, Аский [Яський] торг на Пруті реце [річці], Романов торг на Молдові, Немеч у горах...» (ПСРЛ 1856: 240).

Крім того, детальний аналіз ситуації в цьому районі в епоху Середньовіччя, зроблений Г. Богуславським на базі нових археологічних та писемних джерел, також свідчить на користь нашої концепції. Під час входження до складу Золотої Орди (з кінця XIII ст.) Білгород мав назву *Акджа-Кермен*, але тоді ж і ще раніше використовувалась грецька назва Аспрокастро (мають корінь від слова «білий»). Після переходу міста під володарювання Молдовського князівства (з кінця XIV ст.) друга назва стає офіційною і навіть з'являється на монетах місцевого карбування, що свідчить про певну адміністративну автономію Аспрокатрона. Що стосується назви Маврокастро, то вона вживалась італійцями переважно в контексті з морськими перевозками, маршрутами, торговими операціями і контрактами. Автор навіть заявив, що існування «генуезького міста Монкастро» – є типовим історіографічним міфом (Богуславский 2013: 758-767; та ін.), чого не можна сказати про морський порт Маврокастрон.

Значимо, що напередодні захоплення земель краю Російською імперією у 1806 р., в пониззі Дністра існувала й успішно працювала стабільна водно-транспортна система: морський порт в гирлі (Маврокастро) – порт на лимані (Белгород, Аккерман), з якими були зв'язані річковий порт Маяки та ще один порт на лівому березі лиману – Аджидер (суч. Овідіополь), відомий з середини XVIII ст. Необхідність такої системи зумовлювалась малими глибинами лиману, через що великі торговельні судна не могли зайти в середину або, як мінімум, мали частково розвантажуватися (на виході – довантажуватися) у його гирлі (Сапожников 2017-6). Сказане не було враховане в єдиній узагальнюючій праці про цей середньовічний (Samoylova 2013).

Зрозуміло, що ця система призначалась для транспортування значних обсягів товарів як міжнародної, так і каботажної

торгівлі. Відомо, що у XIV ст. з Маврокастрона вивозили зерно (особливо славилась місцева пшениця), в першу чергу до Константинополя і Пері; сіль (з сусідніх озер і карпатську); рабів, яких постачали ногайські татари та ін. (Спинеї 2016: 750).

У XIII-XV ст. Чорним морем ходили різні торговельні судна, які розділялись на два основних класи: галей (вітрильно-гребні) та «круглі», з яких найбільшими були *нави* (нефи), розповсюджені не тільки у італійців, а також у греків та мусульман. За даними С. Карпова, галей типу «Романії Чорного моря» піднімали від 300 до 320 міліаріїв, тобто – від 144 до 153,6 тон, а великі судна цього типу з Венеції сягали довжини 48 м, ширини 6 м і могли перевозити до 240 т вантажу. Нави, залежно від числа палуб і щогл (до чотирьох), мали тонаж до 200-300 т і більше. Так, в 1268 році венеціанський вітрильник «Roccafortis» брав на борт до 500 т. У XV ст. вантажопідйомність нав зросла до 360-720 т, а кількість членів екіпажу – до 100 й більше осіб. Найпотужні судна цього типу будували генуезьці – до 1000 т (Карпов 1991: 97; 1994: 18-21, табл. 1). Серійний чотирьохщогловий венеціанський неф XV ст. мав розміри: довжину 28,7 м, по ватерлінії – 25 м, ширину 8,36 м, осад до 3 м, водотоннажність біля 600 т. Великі нефи мали до 7 якорів (Дигало, Аверьянов 2018). Зрозуміло, що значна частина описаних суден могла зайти до основного гирла Дністровського лиману, але не могла дійти до міста Аспрокастрона, навіть після попереднього розвантажування.

Важливо, що на рейси венеціанських караванів до Маврокастроу наймали спеціальних лоцманів, які добре знали маршрут. У 1435-1437 рр. планувалась відправка до Монкастро однієї з галей лінії «Романії-Чорного моря» зі стоянкою до 15 діб. Але цей порт не став постійним і навіть регулярною стоянкою для венеціанців, бо тут була генуезька факторія (Карпов 1994: 83, 93).

Інші описи доосманського порту у гирлі Дністра невідомі, якщо не враховувати згадки у щоденнику морської експедиції на чолі з бургундським лицарем: «І ось прийшов він [пан Валеранд де Ваврін] якось [у 1445 р.], у порт під назвою Монкастре, де місто і фортеця генуезька; і знайшов там багато кораблів з Трапезунду і вірменських, і турецьких....» (Călători 1968: 83). Звернемо увагу, що назва порту *Маврокастрон* сама по собі передбачає наявність укріплення.

На нашу думку, в 1657 році Маврокастрон згадав Евлія Челебі в описі штурму молдовської фортеці Белгород військами султана Баязида 1484 р.: «А коли зранку загуркотіло також безліч гармат, то мури з одного боку завалилися. І тоді з фортеці вийшли дванадцять попів і у коштовній скринці передали десять ключів від фортеці і ключ від фортеці *Богаз-конман*». Ще раніше Евлія написав про Аккерманську фортецю: «Першозасновником її є Салсал [велетень, герой турецьких міфів]. В його часи назва цієї фортеці була *Богаз-конман*» (Эвлия 1961: 33-34).

Факт існування фортеці-супутника Аккермана дослідники промітили давно, але професіонали його ігнорують, а краєзнавці висунули низку оригінальних версій. Н. Шатохіна написала, «що Богаз-Конманом турки називали фортецю, збудовану при гирлі Дністра ще у 1421 році за наказом литовського князя Вітовта» і припустила, що вона розташовувалась на місці сучасного с. Бугаз або на прилеглому до нього піщаному пересипі (Шатохіна 2005: 5; и ін.). Але цьому суперечить приналежність цієї місцевості у 1484 р. до зовсім іншої держави та інші факти (Сапожников 2016: 57-61).

Відомо, що ще одним богазом (проливом, гирлом) поблизу від Аккермана було Очаківське, але в такому варіанті фортецю слід шукати на згаданому острові Ногая (середній

частині піщаного пересипу), що мало ймовірно. Крім того відомо, що дане гирло у XVIII-XX ст. було менше Константинопольського за всіма параметрами.

Аналіз тексту Евлії Челебі показує, що назва *Монкастро*, яка пізніше стало *Конманом*, використовувалась у перекладі на турецьку мову і у 1650-х роках була зрозумілою для сучасників, тому Евлія її не пояснював. Робимо висновок, що в ті часи це укріплення (паланка, замок або мала фортеця), скоріш за все, було діючим. Фразу Евлії про *Богаз-конман* як першу назву Аккермана можна пояснити тим, що порт Маврокастрон виник і використовувався ще до того, як Молдовське князівство звело стіни фортеці у Білгороді (Бруяко, Сапожников 2001).

Під час консультацій з учасниками групи «*Studia Turcologica*» на FB з'ясувалось, що цю назву можна перекласти з тюркського як «*пролив [придатний] для висадки*», з османського – «*пролив – місце ночівлі*», короткої зупинки або перебування (Сапожников 2017-а: 300)⁴⁰. Такий контекст повністю відповідає розташуванню порту і укріплення на правому березі більш глибокого Цареградського гирла. Але при цьому потрібно враховувати, що особисто Евлія Челебі район гирл не відвідував.

Втім, людина, яка побувала там за 6 років до нього, знайшлася. Це шведський дипломатичний агент Й. Майер, який проїхав з Криму на батьківщину через Аккерман в травні 1651 року. Слід сказати, що його травелог добре відомий українським (Ісаєвич 2009) і румунським (Bagiu 2013) історикам, але уривок з нього про частину земель Османської імперії (Архив 1908: 14-20) у перекладі українською наводиться вперше.

⁴⁰ Слова вдячності за допомогу виказуємо Ю. Ідрисову, Г. Литвинову і Е. Лембергу.

Епізод про переправу Й. Майера через Дністровський лиман настільки цікавий та інформативний, що приведемо його майже повністю: «*День 13.* Зранку близько 6 годин [до переправи на Отарику] прибув великий морський човен. При завантаженні людей виникла затримка, оскільки місцеві не довіряли моєму перекладачу, вирішивши, що ми козаки. Я ж не одразу під'їхав до них, тому що через велику спеку знаходився при конях. Але в той момент, коли вони побачили мене, то почали сміятись і вітати нас. <...> Вони розповіли, що коли напередодні пролунали наші постріли, турки перелякались, залишили свої товари на базарах та повтікали у фортецю, думаючи, що це донські козаки атакували 4 турецькі вітрильники, які стояли у Чорному морі. Через те, що на водному шляху [Дністровським лиманом] до міста [Аккермана] було багато піщаних мілин та стремнин, які я сам бачив, мені з одним човняром довелося пливати вниз річкою, а потім вздовж моря. Під час цієї подорожі довжиною в добру милю коням прийшлося пройти по великій піщаній банці [grosses rieff], що відділяє Чорне море від Дністра, подолати при цьому вплавав два проливи [гирла]: один шириною близько 60 кроків [Очаківське], а другий – більше 100 кроків [Константинопольське]. Я подолав той же шлях човном разом з моїм багажем.

На одному проливі знаходилося декілька турків з купленими ними жінками-християнками, які купались та вмивались у Дністрі. Коли жінки вийшли з води, турки завернули їх у червоні банні рушники з багатьма кистями, допомогли їм витертись насухо, чутливо пестячи їх при цьому. Потім вони пішли у напрямку до вітрильних суден, осипаючи на шляху поцілунками. Вони поводитись з ними пристойно і благородно, на відміну від татар, котрі ведуть себя по відношенню до полонених як до собак, знущаючись і б'ючи їх по-звірячому. Тому полонянки, якщо вони не можуть повернути собі

свободу, вважають за краще бути проданими туркам, які одягають їх та поводяться дуже добре.

У гавані, на іншій стороні [правому березі проливу], стояли чотири турецьких вітрильники, завантажені мускатом [muscateller], іншими сухими винами, а також французькими та турецькими грецькими горіхами. Одне з них було з Трапезунду. Капітаном цього торговельного судна або рейс-башою був Франгул Карикозович – як і всі його моряки, грек з Трапезунду, який дозволив мені підійти до судна та наповнити мої пусті бочки вином за ціною 6 грошей на коло. Його люди робили на борту судна все, щоб задовольнити мене: пригощали кращим мускатом з померанцями, грецькими горіхами, цукатами і були дуже доброзичливими. Вони були яскравими людьми і вірили, серед інших речей, що Бог пошле якогось християнського принца, який рішуче нападе на турків; і вони не мали ніяких сумнівів у тому, що Бог благоволить християнам. Вони розповіли мені, що в Константинополі турки складають лише десяту частину мешканців – тобто у місті живуть майже виключно християни. Капітан наказав вписати до записника мого слуги на згадку для мене грецькі слова: *Ἰησοῦς Χριστός Νικά* [Ісус Христос перемагає...]. Він дав мені компаньйонів, щоб я дістався до берега човном і навіть відсалютував на мою честь з маленької залізної гармати. Але навіть там я не міг їх позбутися, бо вони принесли з собою графін з мускатом. Вони споїли усіх моїх людей та обіцяли навідати мене у місті наступного дня. Цю ніч я провів під відкритим небом на березі Дністра.

День 14-й. Зранку дорогою вздовж Дністра [в районі Шаби] я купив у рибалки коропа вагою 8 окк (або 24 літри) [близько 9,7 кг] за 9 грошей. Я міг би купити його і за 4 гроша, якби торгувався. Однак я дав йому те, що він просив, тому що отримав набагато більше, ніж воно коштувало. Того ж дня я

благополучно дістався Аккермана або Білгорода і зняв кімнату у старого грека»» (Сапожников 2017-б: 12-13).

Потрібно сказати, що суть судноплавства на лимані лако-нічно, але дуже точно визначив турецький анонімний інформатор ще у 1740 р.: «через низьку воду біля [Аккерманської] пристані судна повинні ставати на якір за 3 милі до фортеці» (Губоглу 1964: 145).

Як бачимо, у цілому Й. Майер чітко описав османський порт Богаз-Конман і систему його функціонування, один з чотирьох вітрильників з грецьким екіпажем та вантажем сухих вин, яке стояло в порту, а також переправу в урочищі Отарик через Дністровський лиман та іншу дорогу на його правий берег по піщаній косі-пересипу. Далі швед відзначив факт, що чотири судна після попереднього розвантаження і (або) проходження митниці піднялись до Аккермана, а одне з них стало на якір навпроти грецького посаду. Особливий інтерес мають замальовки дипломата про торгівлю жінками, вином і рибою, можливий напад морських човнів донських козаків на турецькі торговельні судна поблизу гирла Дністра. В цілому, хоча Й. Майер і не приділив уваги опису фортець та інших споруд, його тревелог є цінним джерелом з історії всього Північно-Західного Причорномор'я і, зокрема, правобережжя Дністровського лиману.

Пізніші, набагато інформативніші матеріали містяться в працях французького військового інженера А.Ж. де Лафїтта-Клаве. Він побував в регіоні три рази, але для розуміння загальної ситуації з навігацією на Дністрі, спочатку ми наведемо уривок з вже відомого опису, виконаного ним у 1787 р. дорогою з Константинополя до Очакова: «Відстань від Аккермана до Гаджи-дере [Овідіополя] становить [пропуск], і ми при попутному вітрі переїхали її плотами за годину. Річка [лиман] по той бік [від] моря має 10 футів глибини, але ж

судна туди не ходять через підводне каміння, яке робить прохід важким. На тутешньому рейді я бачив тільки дуже дрібні барки або томбаси. Вода річки біля Аккермана, який віддалений від Паланки тільки шістьма годинами їзди, приємна та смачна. Усі барки або судна, які йдуть з Дністра, і навіть плоти з лісом, а рівно і з іншими важливими припасами, вивантажуються при Аккермані та завантажуються потім у дрібні судна томбаси, які знаходяться там і таким чином перевозяться у Чорне море» (Лафитт 1821: 82-83; Сапожников 1999: 52, 65).

Втім, це стосувалось далеко не всіх суден. В середині 1750-х рр. в Аджидері працював порт, через який йшли більш-менш значні поставки збіжжя до Константинополя (середнє навантаження суден складало біля 50 т). У 1792-1806 рр. там же знаходилась сезонна база Дністровської (Овідіопольської) флотилії Грібного Чорноморського флоту, а на період льодоставу кораблі відходили на зимівлю до Миколаїва. Через малі глибини лиману та складний фарватер до флотилії входили канонерські човни, катери, скампавеї, рідко – лансони, інші дрібніші судна з осадом не більше 2,0 м (Аргатюк и др. 2015: 56-57, 148-150 и др.).

Гирло Дністра А.Ж. де Лафитт-Клаве описав 27 червня 1784 року у «Журналі» морської експедиції, здійсненої ним разом з 6 супутниками на турецькому військовому 4-гарматному вітрильнику-кирлангичі: «Ми прибули до гирла Дністра та встали на якір навпроти нього на глибині 4 браса [6,5 м] у половині другого після обіду. Там же знаходилось ще 5 чи 6 інших суден. У 2 годині ми сіли в шлюпку, щоб розвідати гирло Дністра. Ця річка впадає до озера [lac] Овідова [Ovidovo], яке має ширину близько 2 льє [до 8,9 км] та відкривається в море двома проходами [passes]: перший з яких правий має ширину 140-150 туазів [273-292 м]; другий зліва – 60-70 туазів [117-136 м]. Перший глибший і судна встають на якір всередині

[вже в лимані] на невеликій відстані від нього на глибині 10-12 футів. Вони не можуть піднятися вище до Аккермана, що стоїть приблизно за 3 льє [до 13,3 км] вище [за течією], на правому березі річки; і на човнах [barques], придатних для судноплавства Дністром, звідти привозять сюди і відвозять свої товари.

Банка [мілина, коса] перекриває гирла цієї річки, за виключенням двох тільки що згаданих проходів, котрі віддалені один від одного на добре льє [4,44 км], та являють собою дуже низьку піщану косу, витягнуту вздовж морського узбережжя між схилами пагорбів [корінних берегів]. Перший з цих проходів або гирл називається Константинопольським, другий – Очаківським [d'Ozou].

Під час останньої війни росіян з турками на правому березі першого проходу облаштували батарею у формі квадратного редуту з ровом розмірами 5-6 туазів [9,75-11,7 м – помилка, див. рис. 49. Скоріш за все – 50-60 туазів = 97,6-117 м] по боках. Але обернену до моря його сторону розмили шторми і тоді турки насипали за батареєю земляний ретраншемент [укріплення], який вони звать кале [kale – замок] або шарампо [chagrampol – палісад], що є порушенням миру [договору 1774 р.]. Приблизно за 10 туазів від редуту зроблено кам'яний фонтан у вигляді арки з дуже гарною водою, котру використовують екіпажі суден, які стоять на якорі. Вода річки у гирлі солоніша і біліша за воду в морі. Зліва від другого проходу, на деякій відстані від нього знаходиться рибний промисел, а ще далі – декілька будинків і сараїв [barraques], які стоять вище рівня пересипу на корінному березі.

Поверхня пересипу у гирлі річки занижена, щоб поставити на ній батареї гармат, які б діяли результативно, перекриваючи не тільки обидва проходи, але й захищаючи зовнішній рейд, віддалений від берега на 400-500 туазів [780-975 м]. [Але] кілька прамів [озброєних гарматами плоскодонних суден],

котрі могли б утримуватися в середині [лиману] та виводитись звідти за необхідністю, були б набагато кориснішими для захисту комерційних суден під час війни, але їх треба збудувати за посиленням зразком та озброїти гарматами великого калібру.

Там само я побачив до 10 суден на якорі, які стояли неподалік від першого проходу. Всі вони були завантажені збіжжям, а на лівому березі вищезазначеної протоки лежала велика купа зерна, котру насипали декілька чоловіків, які привозили його з суден на човні... Ми повернулись на борт біля шести годин вечора і провели ніч на якорі» (Lafitte 1998-a: 70-71).

Низка доповнень до сказаного є у «Записці топографічній про береги Чорного моря» того ж автора: «Річка Дністр бере початок у Польщі, протікає повз Хотину [Choczim] і Бендер та впадає у Чорне море в трьох льє [13,3 км] нижче Аккермана, розташованого на її правому березі. Її гирло заблоковано піщаною косою, в котрій є тільки два проходи для води. З них правий називається Цареградським (шириною у 140-150 туазів [273-292 м]), а лівий Очаківським (шириною до 80 туазів [близько 156 м]). Відстань між двома гирлами вздовж берега [моря] понад 2 льє [8,9 км], а сама ріка впадає до озера Овідова [Ovidovo], тому деякі географи роз'єднують озеро та річку без всякої причини. Судна, які мали осадку понад 7-8 футів [2,1-2,4 м], не можуть піднятися до Аккермана та стають на якір у першого з цих гирл. На якірній стоянці вони завантажуються з баркасів або човнів зерном, вовною, олією, шкурами, вином, а також деревиною, сплавленою річкою. Деякі судна стоять на якорях у морі між двома проходами, але там вони беззахистні.

Турки під час останньої війни звели біля Константинопольського гирла земляний форт або батарею, від якої залишилися тільки руїни. Тут кораблі поповнюють запаси прісної води з фонтану, облицьованого каменем. Від гирла Дністра до

Кара-Хірмана (села за Дунаєм) [зараз Вада біля Констанци] убережжя низьке та піщане, з малочисельними деревами і будинками рибалок. Воно сприятливе для висадки з моря або, на крайній випадок, дуже придатне для цього» (Lafitte 1998-b: 15; Lechevalier 1800: 363-364).

Візуалізацію сказаного бачимо на схемі, доданій до першого опису 1784 року (Рис. 49), яка допомогла розібратись з невідповідностями характеристик укріплення Богаз-Конман. В «Журналі» про нього сказано як про слабкий, але новий замок, побудований після 1774 р., а в другому описі – як про руїни. Крім того, в першому з них його розміри навмисно (?) зменшені у 10 разів, в чому легко впевнитись, подивившись на малюнок (Рис. 49, А). Причину зрозуміти просто, оскільки сам Лафітт повідомив, що будівництво нового укріплення суперечило умовам Кючук-Кайнарджійського мирного договору.

Потрібно відзначити, що А.Ж. де Лафітт-Клаве не побачив у Богаз-Конмані маяка. Але у повідомленні князя Г. Потьомкіна Катерині II від 12 жовтня 1788 р. такий об'єкт у тому районі згадувався: «...від поста, який стоїть на вершинах [річки] Березані, відряджені були партії [загони] до Паланки і вище до Бендер і Кочабею [Хаджибею]. Кошовий же з вірними козаками *ходив до маяка, що біля гирла Дністра*, і всі повернулись благополучно, не знайшовши ніде ворогів» (Хаджибей – Одесса 1999: 126).

Для уточнення питання наведемо ще один опис цієї місцевості, який склав інший французький картограф і фортифікатор Ф. Кауффер навесні 1794 року: «Відзначимо, що в гирлі Дністра є острів, що облямовує озеро і відокремлює річкові води від морських. По обидва боки острова є два гирла, які можуть слугувати проходами для тих, хто спускається або піднімається вгору річкою. Гирло з боку російських земель непридатне для судноплавства через малу глибину, тому

користуються як допоміжне. Глибина його від 9 до 13 футів, а за 300 туазів [600 м] від острова з боку озера знаходиться витягнута мілина або банка, де глибина сягає лише 5-6 футів. Таким чином, усі судна, що входять і виходять із річки, повинні турбувати землі Туреччини. Було б корисно збудувати там на мисі форт, який би керував цим проходом. Я хотів також оглянути острів, але російська варта, яка вже була там розташована, змусила мою команду повернутися до човна. Тому ми не змогли нічого виміряти, єдине, що я помітив – острів цей переважно низький, піщаний і неширокий; він здається чимось подібним до великої дороги, якою можна перейти від одного до іншого кордону двох імперій» (Красножон, Драгомирецький 2015: 326).

Отже, у 1794 році Ф. Кауффер не побачив на березі Царградського гирла не тільки маяка, але й залишків фортифікації, однак рекомендував османам її відновити, що ті доволі швидко зробили. У 1797 році той же інженер повідомив, що готові укріплення «планувалося передати під опіку командувача» Аккерманом, який зобов'язувався забезпечувати щоденний зв'язок з ними, відправляючи кінні патрулі. Дуже слабо захищений редут не міг протистояти а ні кораблям, а ні десанту. Ф. Кауффер запропонував «побудувати форт з чотирма бастіонами, який обійшовся би 4000-5000 піастрів, або перенести [його] на вигідніше місце, власне на мис Будацького лиману» (Красножон 2018-б: 199).

На жаль, відсутність схеми не дозволяє сказати, де саме це планувалося зробити. Навряд чи османи погодились би зводити новий форт на значній відстані від Константинопольського гирла, скажімо в районі кургану Кишла. Скоріше за все, йшлося про місце стику названого лиману з Дністровським, в районі початку піщаної коси, на якій пізніше були зафіксовані ерики. Як було сказано у попередньому розділі,

у римські часи там існувало одне з укріплень Нижньодністровського оборонного валу, рештки якого Ф. Кауффер міг спостерігати на власні очі (Рис. 4-5; 39).

Таким чином, вдалось уточнити місце знаходження морського порту Маврокастрон (Чорний Замок), діючого з кінця XIII ст., а також локалізувати османський порт і фортецю (кале, паланку або форт) Богаз-Конман, які існували до початку XIX ст. Захисні споруди, як і більшість об'єктів такого плану, мабуть, неодноразово руйнувались та знову відновлювались, але подальші пошуки джерел про них є перспективними. У XIX ст. приблизно на тому ж місці під час війн 1806-1812 і 1853-1856 рр. існували вже російські гарматні батареї та інші берегові укріплення для захисту входу до Дністровського лиману (Дод. 14; Сапожников, Аргатюк 2016; та ін.), але ця тема виходить за рамки розділу.

Після публікації викладеної концепції, виникла інтрига, тому що незабаром А. Красножон піддав її критиці у двох роботах. В них він визнав наявність проблем навігації через малі глибини і льодостав на лимані, але тим не менш виступив проти такої локалізації морського порту, не запропонувавши свого бачення, хоча майже погодився, що пристань в цьому районі могла існувати епізодично (Красножон 2018-а; 2018-б: 198-199). Зрозуміло, що на це послідувала відповідна реакція (Сапожников 2019).

Цікаво, що опонент виступив не тільки проти запропонованого вище перекладу назви Богаз-Конман як «місця ночівлі біля проливу», але й заявив: «І.В. Сапожников за традицією користувався старою, радянською версією [перекладу «Книги подорожі»], з багаточисельними помилками і скороченнями» (Красножон 2018-а: 20-21). Підкреслимо, що останній був виконаний під керівництвом однієї з видатних фахівців з середньовічної історії Туреччини

Рис. 50. Дністровський лиман з глибинами на карті капітана П. Пустошкіна 1773 р. (Карта «Частина Азовського і Чорного морів»; фрагмент).

А. Тверитиної, вийшов в трьох томах у 1961-1983 роках і є найповнішим російськомовним виданням. Цей переклад використовували сотні вчених, у тому числі автори цих рядків і сам опонент, який заявив: «Неспроможність цієї версії у тому, що фортецю Богаз-Конман не знав сам Е. Челебі. Такої назви немає в його творах. Це впливає з текста останнього північного наукового видання Сейхат-наме» (Красножон 2018-б: 199).

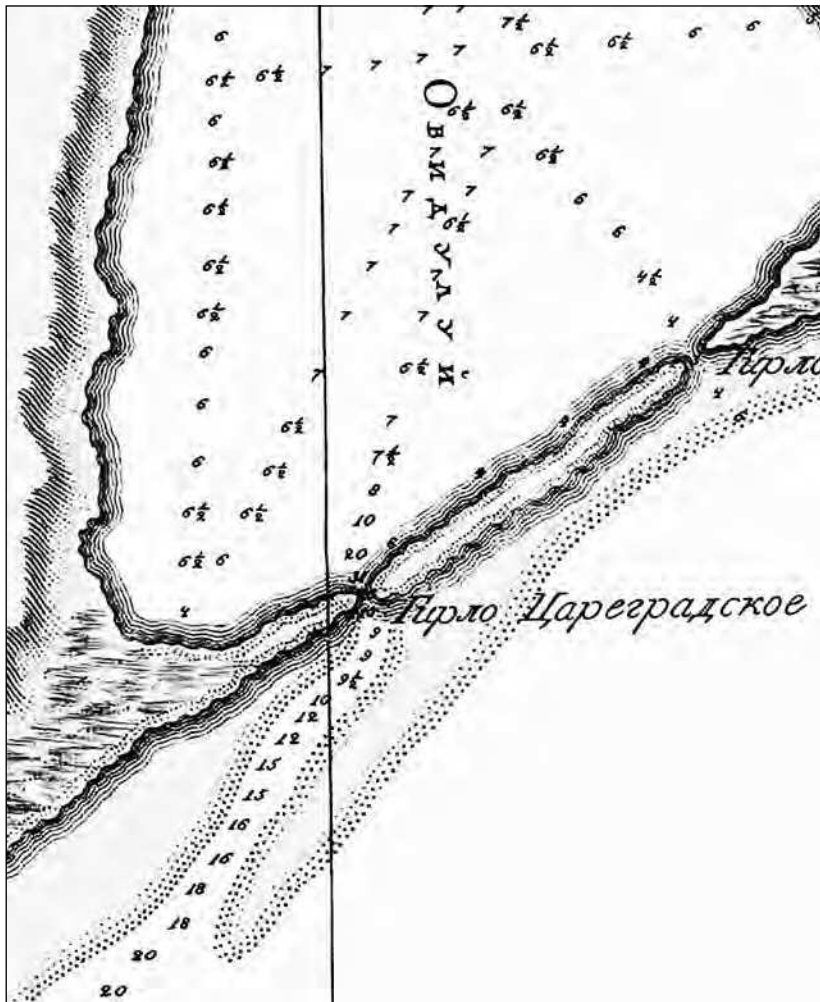

Рис. 51. Гирла Дністровського лиману у 1794-1795 рр.
(«Гідрографічна карта північних берегів Чорного моря»; фрагмент).

Насправді суть проблеми зводиться до того, що в інших турецьких виданнях слово «Богаз» звучить як «Pirgaz» (Evliyâ 2010: 157, 160) або «Pirgaz» і «Pürgaz» одночасно

(Evlüyâ 2001: 56-57). Крім того, А. Красножон промовчав про існування ще кількох списків даного твору, які відрізняються один від одного (Эвлия 1961: 12). Цікаво, що в румунському виданні це слово звучить як «Yergaz» і навіть припускається, що уся назва бере початок від топоніму Burgaz Kerman⁴¹ (Evlia 1976: 409), але ця версія чомусь не викликала його гніву.

Pirgaz (Pirgoz – Пірґоґ) в перекладі з грецької – «башта», а разом зі словом Konman ця назва, скоріш за все, може означати «місце ночівлі біля башти». Оскільки об'єкт з такою назвою в самому Аккермані знайти складно, можемо аргументовано припустити, що розшукувана будівля є старовинним маяком на кам'яному стовпі (башті), яку монах Зосіма бачив у Маврокастріні у 1419 р. Підкреслимо, що ми приймаємо уточнену назву даного об'єкта як *Піргаз-Конман*, тим більше, що воно набагато краще відображає його суть та походження – гавань (порт, пристань) з маяком в Середні віки; з замком (фортецею або редутом) в османські часи. Зазначимо, що будь-яке «перейменування» з філологічних міркувань не може дезавувати чисельні прямі й непрямі факти щодо існування названих об'єктів на встановленому місці.

Тим не менш, автори не вважають, що вдалося повністю вирішити усі проблеми Піргаз-Конману, головною з яких є зміни рівня Чорного моря протягом останніх тисячоліть під впливом глобальних кліматичних процесів. Тож глибини в гирлі Дністровського лиману також неодноразово змінювались, а ситуація постійно ускладнювалась тим, що кожного року річка несла (і продовжує нести) у море мільйони тон твердих осадів, через що лиман постійно міліє.

⁴¹ За даними анонімного консультанта: від ногайських слів йер – земля і каз – копати.

Рис. 52. Глибини в районі Дністровських гирл у 1807 р.
(Карта Дністровського лиману з атласу І. Будищева; фрагмент).

Прослідкувати динаміку глибин в районі Цареградського гирла дозволяють старі морські карти. На початку 1770-х рр. перші професійні зйомки показали такі глибини лиману: в нижній частині – близько 1,1 м, на виході ріки до лиману – 3,0 м, в середній частині – від 2,3 до 2,6 м (Рис. 50). За даними 1794-1795 рр. маємо докладнішу картину: на підході до головного гирла з моря – від 2,8 до 6,1 м; в гирлі – від 6,1 до 9,5 м (в Очаківському – 1,1 м); на лимані – 2,1-2,2 м (Рис. 51). На карті 1807 р. з атласу І. Будищева бачимо схожу, але менш виразну ситуацію (Рис. 52).

Однак, найдетальніші зйомки лиману в цій частині бачимо на «Плані Цареградського гирла Дністра», виконаного в 1895 р. перед початком днопоглиблюваних робіт на Аккерманському каналі. Вони показують значно більші глибини у самому гирлі – до 10,8 м, а по лиману в середньому на 1,0 фут менше, ніж за 100 років до того (Рис. 53). Показово,

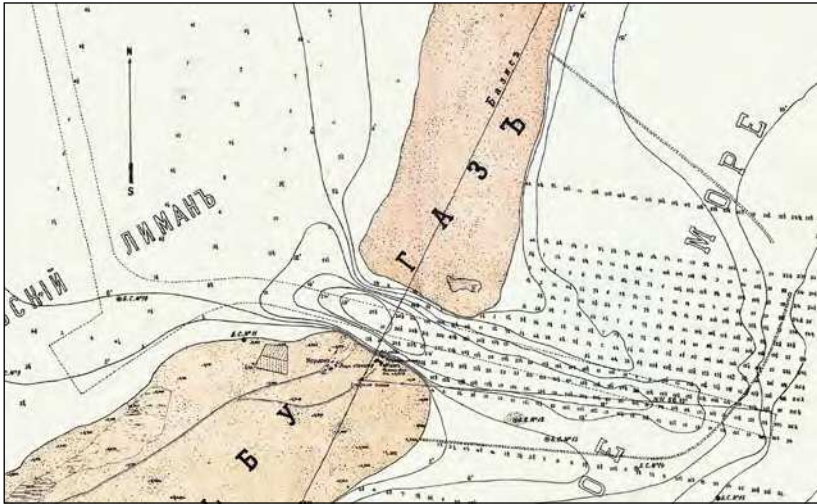

Рис. 53. «План Цареградського гирла Дністра» 1895 р.
(Руммель 1897; фрагмент)

що в той час від гирла до Аккермана безперешкодно могли рухатися судна з осадом не більше 6 футів (1,8 м), а при згінних вітрах – ще менші (Руммель 1897: 39). Дослідження цього плану говорять також про те, що глибини при вході з воронки до лиману різко зменшувались, сягаючи 6-6½ футів вже за 400-500 м від місця, де зараз знаходиться центр мосту. Саме цей сектор між західним і північним векторами і був доступним для заходу та якірної стоянки великих суден з осадом до 10-12 футів (3,0-3,6 м), а, можливо, і більше, враховуючи глибини при вході до проливу з боку моря. Тут в Середні віки та на початку Нового часу відбувалось повне або часткове розвантаження та завантаження суден за допомогою дрібних човнів, баркасів і плотів з використанням звичайних пристаней на палях (Рис. 53). Після цього деякі судна могли проходити в порти Аккермана, а також до Маяків і Аджидера.

Розділ III.

ШАБО ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

Тепер я над лиманом Дністровським...

Леся Українка

У першій письмовій згадці поселення Шабо як *Asagi Baglar* 1570 року немає найменшого натяку на національний склад його мешканців. Судячи з карти початку 1770-х рр., воно називалось Schoba (Шоба) та розташовувалось на лівому березі балки Шабської, тобто фактично на місці майбутньої швейцарсько-німецької колонії (Рис. 1; див. Розд. I)⁴². На картах іншої серії того ж часу знаходимо назву Szowa і Шова (Рис. 2), що, скоріш за все, свідчить про викривлення назви російськими топографами.

Сказане не суперечить місцевій легенді про те, що ойконім «Шабаг», який дійсно утворився від тюркських слів «Нижні Сади» (Аш-Шабаг, Acha-Abag або Asagi Baglar⁴³) є первинною назвою урочища і населеного пункту, а «Шабо» – вторинна форма, яка виникла під впливом французької мови (Гётте 2022: 202; и др.). Більш того, друга назва вперше зафіксована лише у 1913 р., а до того користувалися назвою Шаба або Chabag (Бородина 1975: 184).

Нагадуємо, що наша книга забезпечена різноманітними додатками, частина з яких присвячена вузьким темам, а в

⁴² Примітно, що аул Akenbot (правильно Ak Kembet – Біла Могила або Курган), яке дало назву селу Біленькому, на цій карті стоїть на правому березі б. Французької (Рис. 1).

⁴³ Кримсько-татарською мовою *багъ* – *багъча* означає «сади і виноградники». За даними А. Матвеева, в кінці XIX ст. на Черкеській дорозі були хутора «Бачи» (Бахчі), які офіційно ннаприкінці XIX ст. на Черкеській дорозі існували хутори «Бачі» (Бахчі), які мали офіційну назву «Аккерманські» (Сапожников, Кашуба 2022-а).

деяких йдеться про історію, природу, економіку, релігійне життя, народну освіту і етнографію шабського краю та його мешканців. Оскільки в рамках цього видання при всьому бажанні яких торкалось чимало різних авторів, зупинимось на основних, а інші залишимо читачам для ознайомлення в оригіналі.

1. Виноградники і сади

Мабуть всі погодяться з тим, що першою асоціацією на назву Шабо будуть слова «виноградники» та «вино». На початку першого розділу ми навели чудову легенду про походження аккермансько-шабських кучугур, яку записав Евлія Челебі в 1657 році. Він же був першим, хто згадав про «незлічені виноградники та сади», що розташовувались у східній та південній частинах урочища Камр Ал-Кум (Евлія 1961: 38-39). Отже, виноградарство й садівництво було широко розповсюджене серед мешканців Аккермана та його передмість ще за понад три з половиною століть до наших днів. Ці свідчення підтверджує османське письмове джерело 1740 року: «На околицях Аккермана здоровий клімат, а навкруги розташовані, як коштовності, сади і городи» (Губоглу 1964: 145).

Навесні 1787 року інший подорожуючий, вже знайомий нам А.Ж. де Лафітт-Клаве зафіксував на під'їзді до Аккермана з боку Ізмаїла: «Нарешті за чверть години [шляху] перед Аккерманом треба перетнути іншу порожню піщану балку [Бритавську], за якою справа видно сади, *обкопані ровами і обсажені плодоносними деревами*, звідки дорога йде через пологий схил до Аккермана» (Лафітт-Клаве 1821: 80-83). Як бачимо, Лафітт дуже точно описав типові сади аккермансько-шабських кучугур приблизно в районі початку так званої Черкеської дороги (Рис. 9).

3 грудня 1806 року, коли турки остаточно втратили Аккерманську фортецю, про високий рівень розвитку біля неї названих напрямків господарства неодноразово сповіщали «нові хозяї», зокрема військові. Так, граф О. Ланжерон одразу ж після входу сюди російських військ занотував: «На околиці Аккермана розбиті фруктові сади і виноградники. В самій фортеці не більше двох житлових споруд, а в передмісті багато гарних турецьких будиночків, добре зведених, прикрашених живописом і оточених садками» (Записки 1907: 581).

Таким чином, з середини XVII до початку XIX ст. маємо кілька свідочств про наявність в аккерманському районі виноградарства, але не виноробства. Більш того, один з очевидців – офіцер, пізніше літератор Л.-П.-Б. Кампенгаузен, який побував в Аккермані у вересні-листопаді 1789 року після взяття фортеці російськими військами, прямо написав: «В садах родиться відмінний виноград, з якого, однак, вина не виготовляють» (Сапожников, Яровой 2017: 25). Цей факт можна було б списати на неточний переклад, але в англійському виданні тієї ж книги читаємо: «В садах навколо міста зростає неймовірна кількість шовковиці, томатів і смачного винограду, однак, виноробством не займаються. Тут росте дерево з солодкуватою деревиною, яку турки дуже люблять жувати. А ще в садах квітнуть пижма запашна (турец. *kedufé*), хатьма деревовидна (*gulpatock*) і лілії. Я спостерігав навколо велику кількість сірих змій з червоним черевцем (молд. *séheré*) та маленьких рудих комах. В лимані водяться осетрові, незвичайно великі коропи і риба, яку росіяни називають тарань» (Travels... 1808: 65).

Священик П. Куницький, який у 1808-1812 рр. склав «Короткий статистичний опис Задністровської області», назвав Аккерман у переліку 12 найзначніших міст краю,

«які мають добрі форштадти і навколо них є безліч виноградних садів та інших фруктових дерев». Він запропонував «викурювати з лісних ягід, як-то черешень, кизила і терена, а також з виноградних вичавок та винних дріжджів достатню кількість гарного горячого вина» (Куницький 1813: 9-10, 12). Отже, з цього часу можна достовірно говорити про наявність виноробства і навіть низки його специфічних складових.

За даними А. Скальковського, які той почерпнув з досі невідомого, але офіційного документа, з 141 саду-виноградника, зазначеного на теренах усій Бессарабії після вигнання османів, біля Аккермана знаходилось 104, а загальну кількість таких садів на 1850 рік тільки в цьому районі автор оцінив як «майже 1200» (Дод. 2).

Ці відомості викликають деякі сумніви. Справа в тім, що у 1792 році представники від 4052 «душ вірмен» (з них 3000 за їх матеріальним станом названі «убогими»), які переселились з Бессарабії у нове місто Григоріополь на лівому березі р. Дністер, звернулись до імператриці Катерини II: «Аккерманські вірмени, які поселились у Григоріополі на запрошення, залишили будинки свої і плодоносні сади, які становили усе їх майно. У новостворене місто вони перейшли через обнадійливі обіцянки князя Г. Потьомкіна, що їх збитки будуть нагороджені рівномірною відплатою. Вірячи цьому слову, всі вони покинули 316 садів за ціною по 100 руб. за кожен сад, а в цілому витрати складають для них 31600 руб. З возд'янням рук, молять вони милосерддя твого, государиня! Повеліть заплатити громаді цю суму на братній поділ; а натомість замість втрачених будинків поселить нас у нові, які будуть в Григоріополі збудовані». Це прохання було виконано, бо названа сума увійшла до кошторису витрат на будівництво міста (Богумил 1905: 2, 5). Але, як то кажуть «осад залишився», оскільки не зрозуміло, чи то у А. Скальковського була неправдива

інформація, чи то вірмени збільшили кількість ділянок, які залишили на своїй попередній батьківщині.

До питання про чисельність садів на кучугурах ми ще повернемося, а тут додамо, що у 1812-1814 рр. царський сатовник П. Шабельський написав про Аккерман: «передмістя обширне і оточене виноградними і плодовими садами, які розташовані по берегу лиману в доволі приємному місці; він населений греками, вірменами і євреями, які займаються промисловістю і виготовленням прекрасного виноградного вина, відомого в Бессарабії під назвою *аккерманського*» (Шабельський 1815: 201).

У 1815 році російський військовий інженер О. Мартос детально описав склад цивільного населення Аккермана та його заняття: «Аккерманські жителі всі з купецтва, найбільше греків, вірменів, болгар, малоросіян і молдаван, які займаються торгівлею вином і сіллю, яка видобувається на озерах за 55 верст від міста. <...> Околиці Аккермана надзвичайно приємні. Від міста починаються виноградні сади вздовж Дністровського лиману, які утримуються господарями у відмінному стані. – Цих садів понад 840. Вироблені тут вина славляться і вивозяться у різні губернії. Жителі багаті: крім виноградників, кожен господар має фруктовий садок та баштан (або городи), де ростуть дині, кавуни та ін. Кругом зустрічаються плодоносні сади і біля лиману Дністра чисельні отари овець. Далі дорога [на Кілію та Ізмаїл] сумна – навкруги пустота й бідність» (Мартос 1816: 233-234).

Ці відомості доповнюють офіційні дані 1814-1816 років, які узагальнив чиновник та літератор П. Свін'їн в «Описі Бессарабської області»: «Жителів чоловічої і жіночої статі у місті Аккермані 4.112 душ; вони складаються більшою частиною з вірменів, греків, росіян, малоросіян, які поселилися тут ще до війни з Туреччиною, і, нарешті, у невеликій кількості євреїв.

<...> Головну промисловість жителів складають: по-перше, торгівля внутрішньою і закордонною сіллю, яка видобувається з солоних озер; по-друге, *обробка виноградних садів та продаж вина* у самій Бессарабії і за Дністром; по-третє, у рільництві і тваринництві, відправляючи арнаутку і овець в Одесу; в четверте, крім того, в місті торгують різними мануфактурними і бакалійними товарами, які отримують з Одеси, Кишинева та Ізмаїла. <...> Майно жителів, крім будинків і готівкового капіталу, *складається з хуторів на міській землі, фруктових і виноградних садів*, яких, за винятком турецьких, рахують до 300, і стільки ж останніх належать місту [разом 600]» (Свиньин 1867: 300-301).

Як бачимо, цифри щодо кількості місцевих виноградників варіюють у дуже широких межах, з чим ми спробуємо розібратися. Найбільш популярною є цифра, яка часто називається при описі шабських плантацій – 1994 турецьких садів. Вона наведена О. Защуком на початку 1860-х років (Дод. 10) з посиланням на рукопис полковника С. Корніловича про дослідження частини Бессарабії або Буджака у 1817-1819 рр. (Статистическое... 1820). Пізніше ця праця у оновленому вигляді станом на 1827-1828 рр. була опублікована (Статистическое... 1899; Дод. 3), але названа цифра та інша інформація до цього видання не потрапили.

Згідно з С. Корніловичем, спочатку всі названі сади конфіскувало казенне відомство, але на деякі з них мешканці, що залишились на місці, заявили претензії, котрі у більшості були задоволені. Інші сади, за рішенням Бессарабського уряду, віддали в аренду приватним особам, які досить часто не утримували їх як слід, від чого до 1818 року тільки біля Аккермана у повний занепад прийшли понад 40 садів, а окремі пропали назавжди (Дод. 3). О. Дружиніна в оригіналі рукопису С. Корніловича знайшла цифру 1997 садів

та інформацію, що майже всі вони були насаджені турками. Після 1812 року з них до приватних руки попали 1332, а у державні – 665 садів (Дружинина 1970: 260).

Отже, чисельність садів під Аккерманом у 1812-1816 рр. складала, за оцінками різних авторів, від 104 до 840 штук. Наведемо статистику 1827-1828 рр. про виноградні та фруктові сади двох земельних дач.

Аккерманська:

казенних, в особливому управлінні – 50 (S не вказана),
 «віддані у 1823 р. швейцарцям» – 36 (28 дес. 864½ кв. саж.),
 «назначені для віддачі очікуваним швейцарцям», які знаходяться у приватному користуванні – 75 (45 дес. 495 кв. саж.),
 продані у 1824 р. приватнім особам з публічного торгу за 81 233 руб. – 233 (171 дес. 2172 кв. саж.),
 спірних з казною у приватному володінні – 400 (276 дес., 258½ кв. саж.),
 надані Кишинівсько-Хотинській метрополії – 16 (17 дес. 98 кв. саж.),
 <...> архієпископу бессарабських вірменів – 7 (9 дес. 784 кв. саж.),
 <...> російсько-підданому турку Іджи Мехмету – 1 (1802 кв. саж.).

Дача S: виноградних садів 35 (43 дес.).

Всього: 853⁴⁴ (Дод. 3).

Як бачимо, найточніша цифра належить О. Мартосу (див. вище), а дані А. Скальковського тільки внесли плутанину до пізніших досліджень, на що звернула увагу О. Дружині-

⁴⁴ На той час 25 родин «швейцарів», які вже оселилися в Шабо, отримали 1500 дес. удобної землі (по 60 дес. на кожную родину). В межах дачі S залишалось 6744 дес. 1362 кв. саж. такої ж землі, яка мала бути залишатися казенною «до прибуття швейцарів».

на, пояснюючи їх неповноту «занедбаністю садових ділянок і невизначеністю їх кордонів» (Дружинина 1970: 260). А. Скальковський повідомив і про те, що «у 1829 році велика частина садів була продана з публічних торгів, а отримана сума, яка сягала 120 000 руб. асс., наказом від 25 червня 1829 р., призначалася на заохочення садівництва і виноробства у Новоросійському краї» (Дод. 2), в основному на створення відповідного училища. Які саме сади з приведеного вище переліку мав на увазі вчений, не зовсім зрозуміло, але важливо, що вони, скоріш за все, не були пов'язані з землями Шабо.

Таким чином, у 1827-1828 рр. в розпорядженні швейцарців Шабо знаходився 71 виноградний сад загальною площею 71 дес. 864½ кв. саж. (тобто площа кожного складала близько 1 дес. (1,09 га), а в резерві знаходилось ще 75 ділянок, які, скоріш за все, були були пізніше передані німецьким родинам, а можливо й «запізнілим» швейцарцям (Онопrienко 2009: 20). Але навіть в такому випадку разом вони складали приблизно 17% від загальної кількості аккермансько-шабських виноградників і ми не знаємо, скільки з них було посаджено (відроджено) після відходу турків. Тепер число показаних і втрачених у 1791 році вірменами садів, вже не виглядає перебільшеним, навіть з урахуванням того, що далеко не всі представники цього народу тоді покинули Аккерман.

Наведемо опис типового виноградного саду, виконаний К. Тарданом, який вважав, що вперше вони були закладені тут греками і генуезцями: «Вони порівняно густі, живописні, поверхня землі хвиляста, вкрита багатьма невеликими підвищеннями. Здалеку ці виноградники схожі на сади, оскільки засаджені значною кількістю дерев. Кожен з них займає здебільшого від ½ до 2 дес. і складається з різних сортів, посаджених без всякого порядку;

від чого і обробка проводиться вручну. Кожна власність огорожена канавами, на валах яких ростуть дерева або облаштовані живоплоти з бузку, жостера, таволги та ін.» (Тардан 1854: 17).

Єдиний план 1826 року, який може слугувати ілюстрацією сказаному, вже опублікований під назвою «План казенних аккерманських виноградників, призначених для передачі швейцарським колоністам»⁴⁵ (Онопrienко 2009, док. 54 на с. 93). Однак, О. Айсфельд звернула нашу увагу на те, що цей документ має зовсім іншу назву: «Крім показаних на плані 69 садів, перебуває при селищі Шабе 6 садів, відстанню від саду №1 до трьох верст, які в цьому плані не вміщені і значаться у відомостях під літерами» (Рис. 54).

Тепер стало очевидним, що на цій схемі показані 69 садових ділянок з зазначеного вище резерву, причому, згідно з написами на ньому сад №6 розташовувався за 1800 саж. (3,9 км) на південь від Аккерманської фортеці, а сади №70-75 ще за 3 версти (близько 3,2 км) на південний захід від першого, але центр Шабо (кірха) знаходиться лише за 6,8 км від фортеці. Отже, з урахуванням доволі суттєвої похибки, ми можемо сказати, що показані на плані сади знаходились на земельній дачі Аккермана, а решта – на дачі колонії, тобто не склали єдиного масиву. Важливо, що на плані присутні й інші сади – як існуючі інших власників (без номерів), так і покинуті (показані пунктиром). Крім того, документ повною мірою підтверджує характеристику К. Тардана, оскільки виноградники мали різні розміри і конфігурацію – від квадратних до трикутних (Рис. 54).

Тим не менше, це важливе картографічне джерело, на якому нанесена лише частина садів аккерманських кучугур,

⁴⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 214 (1820 р.), спр. 4, арк. 190 зв.-191.

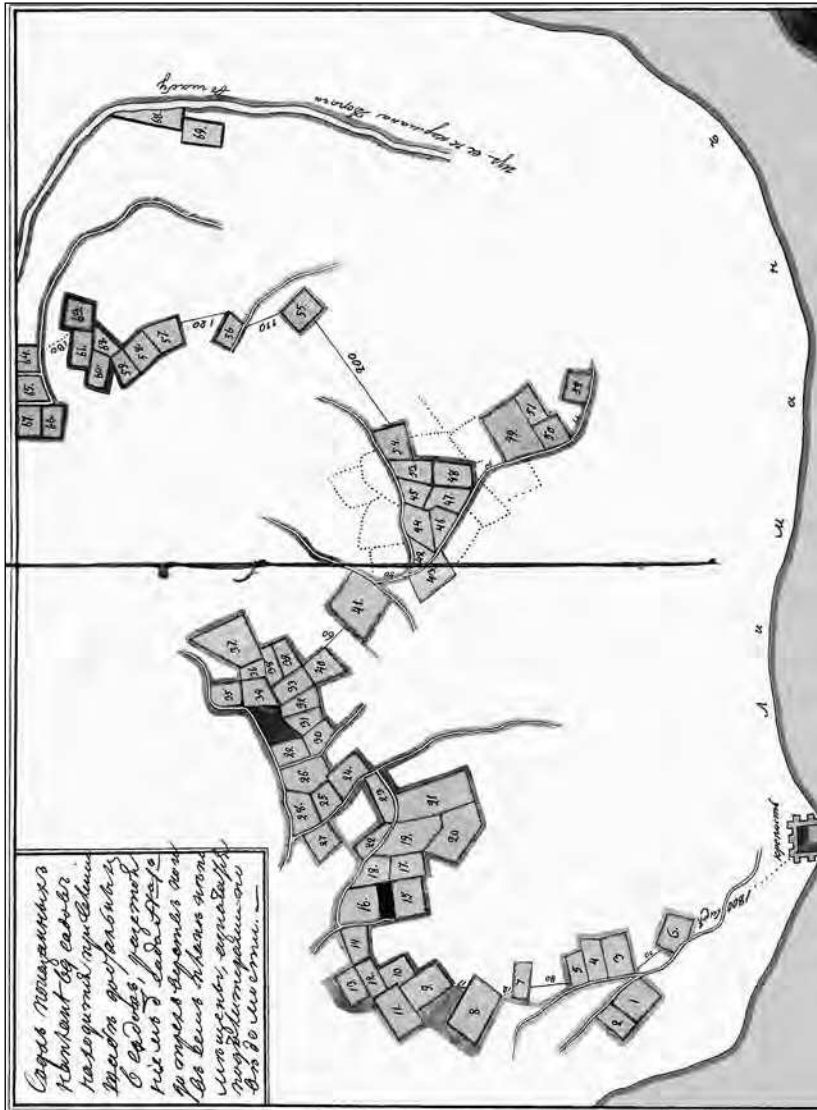

Рис. 54. «План казенних аккерманських виноградників, призначених для передачі швейцарським колоністам» 1826 року (Оноприенко 2009, рис. на с. 93).

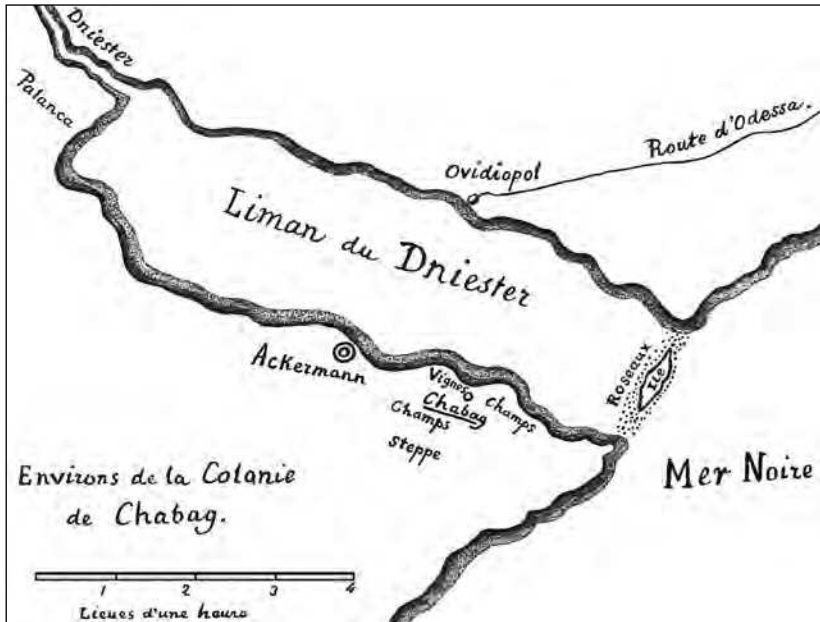

Рис. 55. «Околиці колонії Шабэг» у 1845 р. (Deloës 1845, im. 1).

є занадто схематичним, до того ж ми не можемо бути впевненими в тому, що усі ці ділянки врешті-решт потрапили до рук колоністів.

Саме тому для уточнення розташування і планіграфії виноградників аккермансько-шабських кучугур ми звернулись до інших картографічних матеріалів, більшість з яких, нажаль, мають дрібний масштаб. Цікаво, що у 1845 р. пастор С. Дело склав рукописний план «Околиці Шабо» (Deloës 1845: 2), на якому розташував шабські виноградники на правому березі Дністровського лиману, на північ від колонії, орні поля – на південь і захід, а цілинний степ – ще далі у західному напрямку (Рис. 55).

Примітно, що на більш докладній карті, знятій близько 1820 року, але до прибуття сюди швейцарців, добре видно,

що подібна конфігурація існувала вже тоді. На північ від Шабо, зліва від дороги до Аккермана, знаходилася порівняно невелика ділянка виноградників, розділена меридіональними дорогами. Основний їх масив знаходився ще північніше, майже впритул до передмість Аккермана (Рис. 3). Відзначимо, що село з нерегулярною забудовою було розкидане по обох берегах б. Шабської. На правому березі балки виноградників взагалі не було, а далі від лиману і кучугур існували орні поля (Рис. 4). Карта 1828 року зафіксувала аналогічну картину та показала першу православну Миколаївську церкву селян Шаби, яка існувала з 1809 року (Рис. 4; Дод. 14.ІІ).

На карті Дністровського лиману 1844 року ледь помітне деяке збільшення площі колоністських виноградників, але зазначимо, що згадані у 1828 році 16 садів Кишинівсько-Хотинської метрополії під назвою «Архієрейська дача» знаходились на землях Аккермана, майже межуючи з шабськими землями на півночі (Рис. 56).

Картина різко змінилась до 1876 року, коли виноградники зайняли майже всі кучугури навколо колонії (Рис. 57) і посаду (Рис. 58), а до 1926 р. була засаджена навіть уся земля між ними (Рис. 59). Звернемо увагу на те, що до першої дати кардинально збільшилась площа фруктових садів безпосередньо в садибах посаду Шабо, в основному навколо нової будівлі храму і вздовж берега лиману (Рис. 60). Тому дивує те, що на початку 1870-х рр. священник С. Богославський про таку галузь, як садівництво в цьому селі навіть не згадав (Дод. 14, ІV).

О. Палтов (Велицин) повідомив, що 1841 року колоністи Шабо мали 200000 кущів винограду, з яких виготовили 10000 відер вина, крім того, у них зростало 12500 фруктових дерев (Велицин 1889: 215, вед. 3; 214, вед. 2). За даними

Рис. 56. Північна частина шабських земель у 1844 р. (карта «Дністровський лиман» С. Радіонова; фрагмент).

М. Балласа, у 1846 році в колонії обробляли 110 виноградних садів; у 1847 – 122; у 1848 – 130; у 1849 – 159; у 1850 – 170. У 1846 р. на її землях було посаджено 12 000 нових кущів

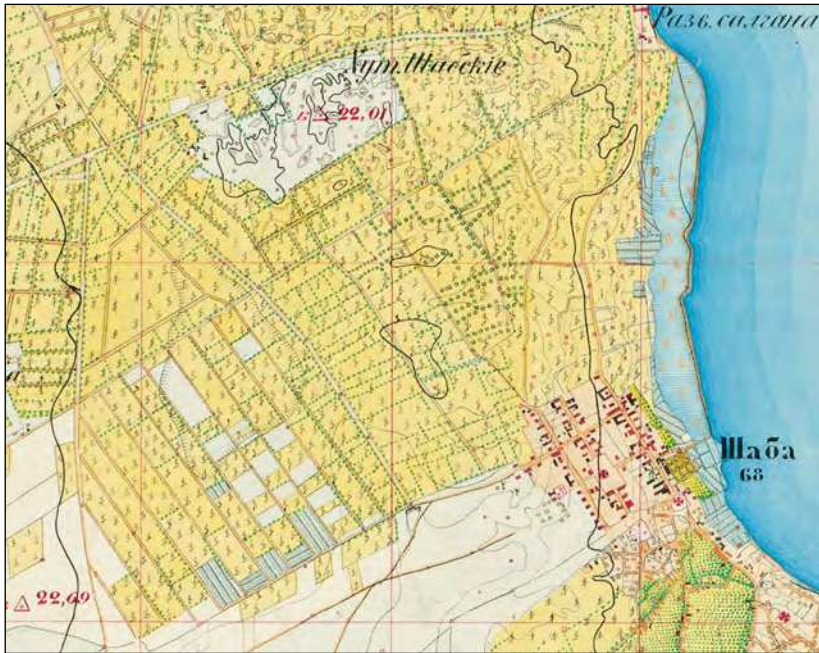

Рис. 57. Північна частина шабських земель у 1876 г.
(брύльйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36; фрагмент).

винограду; у 1847 – 200 000; у 1848 – 75 000; у 1849 – 235 000; у 1850 – 180 000 (Баллас 1899: 22).

Цікавими є теми історії виноградників, технології їх розведення, вирощування та догляду протягом століть та їх еволюцію. А. Скальковський писав: «У Бессарабії виноградники існували з давніх часів. Найстаріші з них аккерманські, початок яких приписується ще грекам <...>. Вони знаходяться частково на аккерманській міській землі, дорогою до колонії Шаби, частково в повіті [на дачі Шабо – ?]. Всі ці виноградники навіть у цьому краї відрізняються тим, що розведені на глибоких червоножовтих пісках, підґрунтя яких складає дуже щільна біла глина» (Скальковский 1853-б: 130-131; Дод. 2).

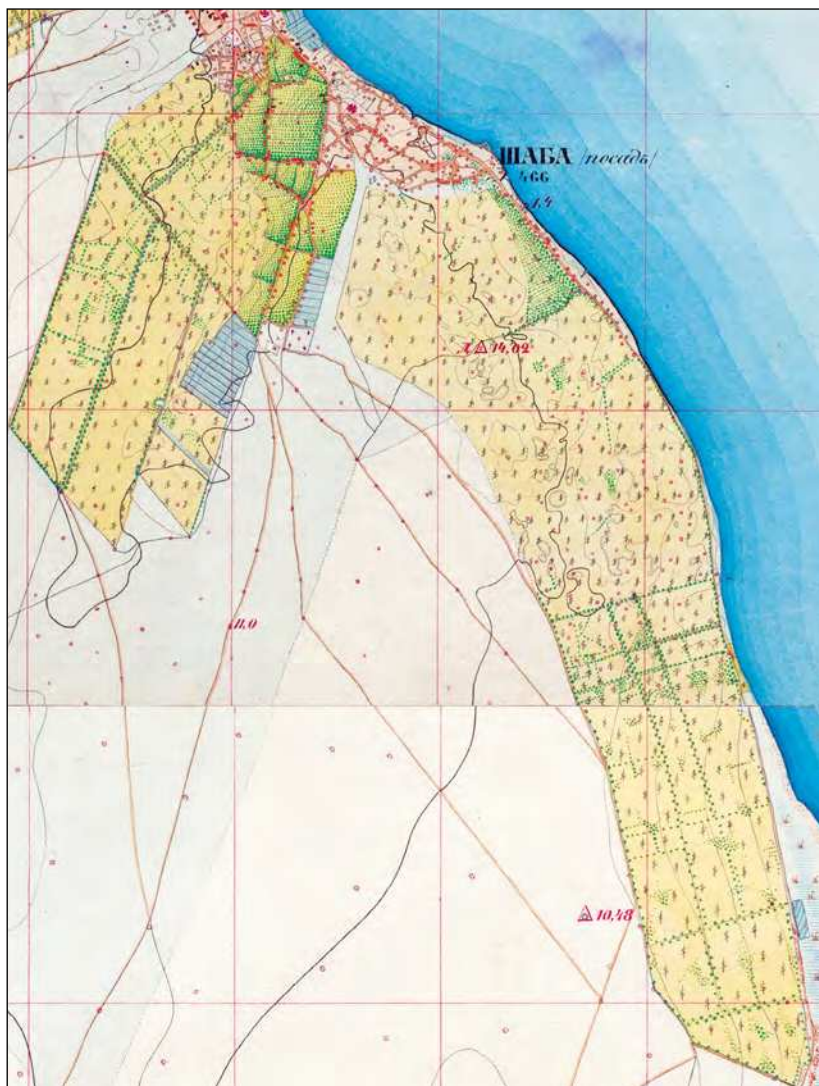

Рис. 58. Село Шабa з виноградниками і садами у 1876-1877 рр.
(брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36 та XXVII-36; фрагменти).

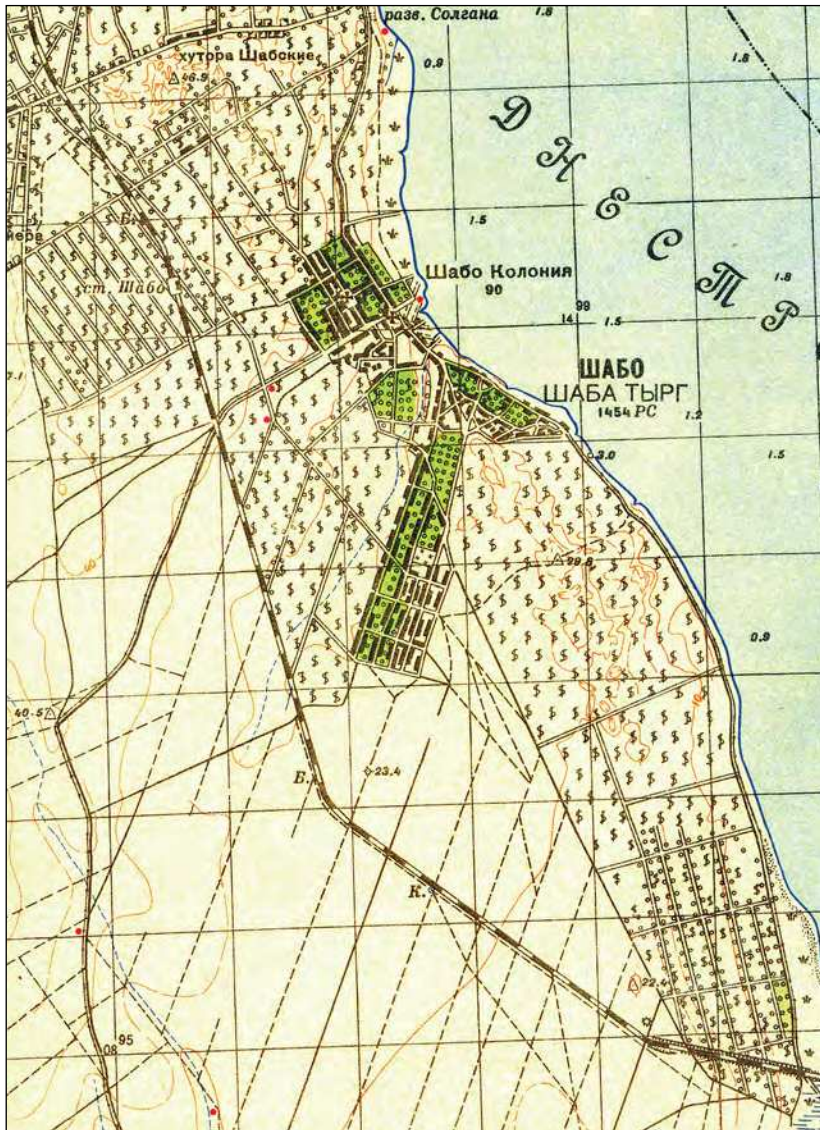

Рис. 59. Село Шабо з виноградниками у 1927 р. (арк. карти L-36-61-Г; фрагмент).

Останнє твердження відповідає дійсності лише частково, але спочатку скажемо, що К. Тардан, який мав довголітню практику, заключив: «найкращий ґрунт» для зростання винограду має містити глину, вапно і пісок (кремнезем) у такому співвідношенні, щоби легко вбирав вологу та довго її утримував – тобто верхній ґрунт (орний шар) повинен бути легким і глибоким – не менше 10 вершків (45 см) товщиною (Тардан 1854: 48).

На його думку, найдавніші виноградники, прилеглі до лиману, «мають ґрунт, що складається з жовтого дрібнозернистого піску, здібного зберігати прохолоду і вологість, в якому у достатку містяться поживні речовини. <...> Одна частина цих виноградників знаходиться над шаром білуватої глини, іноді вельми щільної; друга, прилегла до лиману, розташована над скелястими вапняками; у цьому останньому місці виробляються вина найспиртуозні й духмяні». Посадка садженців в піщаний ґрунт вздовж Дністровського лиману могла проводитися одразу за допомогою залізного, так званого «саджального кола» з дерев'яним держакон, причому, тут кущі укорінюються довго і ростуть повільно, але дають чудові врожаї (Тардан 1854: 16-17, 49-50).

«Західна частина плантацій має зовсім інший характер: тут ґрунт чорноземний; верхній його шар вміщує п'яту долю піску і буває глибиною від 1 до 2 аршин (70-140 см); нижній пласт глинистий, більш-менш щільний, у деяких місцях з шарами крейди і уламками кварцю». Цю частину виноградників почали використовувати тільки з 1830 року, але тепер тут знаходяться найбільші насадження. Переважає висадка черенків у спеціальні рови шириною 6 вершків (25-26 см) і глибиною 18 вершків (до 80 см) з засипкою верхнього ґрунту на дно канав (Тардан 1854: 17-18, 51-52). Таким чином дощова волога накопичувалась саме в таких ровах.

Рис. 60. Дві частини селища Шабо у 1876 р.
(брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36; фрагмент).

У 1885 році В. Бертенсон навів цікаву інформацію про відмінні витрати і прибутки при обробці плантацій на різних ґрунтах: «Середня обробка десятини піщаного винограду коштує від 30 до 50 руб., а така сама обробка чорноземного – від 40 до 60 руб. і дорожче. Середній врожай чорноземного виноградника складає 200-300 відер вина з десятини, піщаного – 500-600 відер і навіть більше. Якщо взяти до уваги і те, що виноградники на піску більш

забезпечені від філоксери, то не можна не погодитися, що за майбутнє шабського виноробства не треба особливо турбуватися. Найпростіший розрахунок призводить до цього переконання» (Дод. 12).

Як бачимо, А. Скальковський орієнтувався у цій темі недостатньо. Ми також не станемо до неї занурюватися, але зазначимо, що у середині 1880-х років виноградники провідних виробників вина регіону (купців Асвадурих і В. Навроцького) розташовувались біля Аккермана і Шабо-Посаду. Вони зростали на трьох типах ґрунтів: дрібнозернистому піску, частково з кам'янистим, частково з глинистим підґрунтям; піщаному ґрунті з підґрунтям з глини; і там, де ґрунт і підґрунтя складав чистий та глибокий пісок. У залежності від цього і від сортів винограду господарі використовували або кілки для підв'язки, добрива, підкормку, різну ступінь обрізки та ін. (Дод. 11).

У 1830-х роках І. Ботьянов зауважив: «Посадка виноградних лоз не скрізь однакова; зазвичай на квадратну сажень припадає один куш, крім міста Аккермана, де на піщаному ґрунті робиться частіше. У деяких нових закладах один куш виноградної лози займає 16 кв. арш., і особливо у поселян, сади яких не мають регулярного планування» (Сапожников, Цеунов 2022).

Надамо перелік тих сортів винограду, які культивувались за турків: кабасма, кабасія, яйджи, тельтикурук, алемчах, тельгумек, арабуло, демержисья, чорний і білий гайлаз, серексія, алварна, кадин-пармак, чауш, мальбек, куш-узум, ак-узум, пармак-узум, кокур, куруклак та ін. (Тардан 1854: 18-46). Існує думка, що ці сади ще «за турецьке панування розвели греки та вірмени» (Дружинина 1970: 147), але, на наш погляд, для цього твердження немає вагомих підстав, тим більше, що прямі етнографічні паралелі даним об'єктам поки що не знайдені.

На підставі знахідки на Білгородському-Тірському городищі (у заповненні житла №256) унікальної знахідки – залізного ножа для обрізки винограду XIII-XIV ст. від РХ, вчені поставили питання про існування цієї галузі господарства в краї принаймні з цих часів (Кравченко 1986: 81). Однак інші фахівці піддали цей висновок критиці, наводячи дані про те, що у XIV-XVI ст. вино до Північно-Західного Причорномор'я ввозили переважно з південних регіонів – «Мореї, Криту і Трапезунду» (Іналджик 1998: 144). Ми можемо додати факт про імпорту в 1651 році греками вина морським шляхом до Аккермана (Розд. II), але це ніяк не протирічить наявності або відсутності місцевого виноробства навіть у раніші давньо-грецькі або римські часи.

Так чи інакше, шабське виноградарство має глибоке коріння і традиції, які швейцарські та німецькі винороби розвинули, додавши багато свого від себе, а згодом залишили нащадкам. Тепер тут існує високотехнологічне виробництво різноманітних вин і коньяку з кращих сортів винограду в великих обсягах, чудові і добре доглянуті плантації, які плінуть за горизонт. Широка міжнародна популярність приваблює до Шабо тисячі туристів...

Між тим сьогодні вже не можна побачити основу і джерело цих багатств – *типовий плодово-виноградний сад на кучугурах*, створений та організований за усіма правилами, згідно вікових традицій. Кожен з них був шедевром плідництва в екстремальних природних умовах. У такому саду на обмеженій площі була продумана затіненість і вентиляція, свій мікроклімат з унікальною екосистемою й вологістю ґрунту; на якому зростали старовинні сорти винограду, нерідко тільки родзинкові і столові, шовковиця та інші плоди та ягоди; де сушили курагу й отримували сировину для

виробництва шовку. В них можна було піддатися східному кейфу у справжньому значенні цього дійства, а саме, відігнати геть турботи, і, недбало розвалившись на топчані або софі, пити міцний чай з родзинками, а можливо й ароматну чорну каву, покурюючи тютюн з кальяну або керамічної люльки з довгим чубуком. Кейф – це «час приємного неробства», в якому постійно перебувають праведники, потрапляючи до раю, який у багатьох релігіях предстає нічим іншим, як квітучим садом...

Тут логічно було б поговорити про традиційні технології виробництва вина та його найкращі місцеві сорти, але ця тема настільки добре розроблена, що ми не ризикнемо цього робити. Тою чи іншою мірою вона зачеплена у кількох додатках (Дод. 4; 12, 14; та ін.), а ми рекомендуємо читачам обов'язково познайомитись зі статтю Л. Богдановича початку ХХ ст., в якій професійно порівняні традиційні і науково обґрунтовані способи виноробства (Дод. 17)

2. Рибальство

С. Богославський, який вважав, що «в цілому на рибний промисел місцеві жителі не звертали належної і серйозної уваги, <...> і можна зробити висновок, що вони не думають про його рішуче розширення на позитивному і спеціальному ґрунті», на початку 1870-х років визначив три основні зони шабської риболовлі (Дод. 14.I-IV):

1. На Дністровському лимані – власне від колонії Шабо до Стамбульського гирла. Ловля там, зі зрозумілих причин, залежала від часу звільнення лиману від криги та його замерзання, які у 1870-1890-х роках коливались у таких межах: *звільнення від криги* – між 3 і 26 березня,

замерзання – між 3 грудня та 1 січня. Таким чином, лиман був вільним від криги від 261 до 326 днів (у 1870 році), причому, середні числа звільнення – 15 березня, замерзання – 20 грудня, вільний від криги – у середньому 280 днів (Рябков 1896).

Свого часу професор К. Кесслер, вивчаючи іхтіофауну даного району у 1858 році, з деякими умовностями поділив риб, які живуть у Дністровському лимані на чотири категорії: а) лиманські; б) річкові; с) прохідні; д) морські. До *лиманських* він відніс різні види бичків, чехонь, рибець, глосу, частково судака, коропа, йоржа та ін. З числа *річкових* більш менш часто заходять сюди з Дністра: окунь, сом, марена (барбус), краснопірка, вирезуб, лящ, шука, стерлядь (чечуга). До риб *прохідних*, які живуть у морі і тільки для нересту входять у лиман, а звідси до річки, відносяться: оселедець, севрюга, віз, осетр, білуга. Ці риби перебувають у лимані протягом двох різних періодів: вперше, коли з моря прагнуть пройти до річки, а вдруге, коли повертаються до моря після закінчення нересту. Так, оселедці з'являються у лимані в другій половині березня, але піднімаються у Дністер недалеко, трохи вище Маяків, і тому вже до половини квітня встигають знову вийти у море. До цієї риби слід додати тюльку і сардельку, які входять до лиману пізно восени, зимують в ньому і повертаються до моря в березні⁴⁶. З риб *морських* тимчасово заходять у лиман: скумбрія, ставрида, луфар, різні види кефалі, камбала, анчоус та інші, вони майже завжди тримаються південної частини водойми, у деяких випадках доходять до Аккермана (Кесслер 1860: 51-53).

⁴⁶ Ловля тюльки відбувається у великих обсягах взимку, коли її солять і розвозять у діжках по містах Бессарабії і Херсонської губернії (Прим. авт.).

Рис. 61. Кирган на Дністровському лимані
(фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 64).

Нижня частина лиману особливо рясніла бичками різних видів і розмірів. «Тут вже ясно помітні переходи бичків з моря до лиману та навпаки. Місцевий бичок тут і в Аккермані – *пісочник* або *пісчаник*. Бичок цей білий, дрібний, водиться у достатку на хрящуватих місцях. Є ще бичок *мурзак*, товстіший і темніший попереднього, очі сильно на викаті (подібний лобану). Бичок *кланцак* – темний і рябий (у плямах) – найбільший. Цей бичок зустрічається і у Будацькому лимані, куди заходить через ерики; тут він живе, жиріє і набуває чудового смаку, колір – темножовтий з чорними плямами, сягає довжини до 5 вершків, середній –

З вершки⁴⁷. Добрих бичків на одне око (3 фунтів) йде штук 9-10. Шаболатські бички живуть у норах, для нересту в березні виходять до лиману, повертаються влітку, ловити їх починають у вересні, знаряддя лову: неводи, волокуші, гарди і особливі пристрої – так звані котци. За смаком та цінністю морські та шаболатські бички стоять вище лиманських і річкових майже вдвічі» (Рябков 1896).

До 1870 року рибальство у лимані знаходилося у відкупі за 3090 руб. сріблом на рік, але розвивалось погано, тому що місцеві жителі не бажали платити орендодавцю (Дод. 14, IV). Однак, у відповідь на скаргу декількох аккерманських міщан-рибалок, новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, генерал П. Коцебу роз'яснив, що «рибальство у Дністровському і Шабалатському лиманах, як частина моря, за точним змістом діючих постанов, не складаючи нічєї виключної власності, повинно бути безумовно вільним і знаходитись у загальному користуванні безперешкодно для всіх, хто займається рибальським промислом». З того часу риболовля тут пожвавішала і у 1889 році на бессарабському березі лиману нараховувалось: рибних господарств (кирганів) – 101; човнів – 99; неводів – 17; волокуш – 9; сіток – 322; бреднів – 2 (Рябков 1896).

2. Ловля на Шабалатському (Будацькому) лимані. Свого часу ця тема була дуже популярною і саме тому має цікаву історіографію. У 1820-х роках військові топографи відзначили: «По Дністровському лиману [на правому березі] налічуємо 9 рибних заводів⁴⁸ і велику кількість ериків (рід

⁴⁷ 1 вершок = 4,45 см.

⁴⁸ Риба з цих заводів як червона, так і дрібна поступає у продаж до Бессарабії і до м. Одеси на суму до 9 тис. руб. на рік (Прим. авт.).

невеликих і неглибоких каналів, прокопаних до лиману або затоки для входження риби) для вилову оселедців, яких називають «кефаль» (Статистическое 1899: 95)⁴⁹. В. Бертенсон, який у 1885 році створив професійний опис народного господарства нижньої частини правобережжя Дністровського лиману, заявив: «За відомостями, зібраними мною, облаштування ериків і існуючий спосіб ловлі кефалі збереглись у всій своїй недоторканості з часів турецького панування» (Дод. 12).

Тим не менше, М. Бухтеєв близько 1850 року виступив зі статтею «Про ловлю кефалі у Будацькому озері», в якій обґрунтував іншу концепцію походження цього дивного промислу: «Озеро Будацьке або Шабатське примітне тим, що в ньому здобувають рибу, відому в торгівлі під назвою *аккерманської кефалі*, дуже шанованої гастрономами. Спосіб ловлі цієї риби незвичний і тому здався нам гідним опису. Років 20 тому один з жителів Аккермана, навчений чи досвідом, чи по духу винахідливості, прорив каналку для з'єднання лиману з озером, щоби риба могла входити з першого в останній. Ця праця дала очікувані результати: помічено, що весною у квітні, струмком, який протікає каналом, пробиралась до озера рибка величиною з палець <...>. Ловити цю рибу в озері звичайними рибальськими снастями виявилось неможливим, тому що дно озера топке, отже ходити з бреднем важко, а невод неможливо використати через мілководдя. Творець каналки, уважно спостерігаючи за нею, побачив, що кефаль у вересні починає виходити з озера тим самим шляхом, яким увійшла; що і подало йому думку ловити її у каналі, перегороджуючи шлях особливими

⁴⁹ Правда, на карті Буджаку, яка була додана до даного опису, ерики не були позначені (Рис. 5), а вперше з'явилися на карті Дністровського лиману 1844 року (Рис. 39).

рибальськими снастями, відомими у рибалок під назвою котів. <...> Декілька років винахідник цього способу сам користувався ловлею кефалі за допомогою одної чи двох канавок, і тільки при втручанні у цю справу керівництва, лов кефалі отримав той великий розмір, в якому тепер і знаходиться» (Бухтеев 1851).

У додатках читач знайде ще кілька описів та згадок цього промислу (Дод. 4; 8; 14.IV), а тут додамо деякі деталі про ловлю кефалі, які наприкінці XIX ст., зафіксував відомий фахівець П. Рябков: «Кефаллю називається власне невеликий вид риби (*mugel saliens*), довжиною з чверть аршини і вагою біля фунту. Той самий вид, який не досяг повного віку, зветься *чибрик*. Кефаль, подібно скумбрії та оселедцю, не належить до хижих риб, харчується рослинними речовинами або ж черв'яками і дрібними комахами, які у достатку знаходяться у солоних озерах і лиманах, подібних Шаболатському, Шаганам та ін. Риба після нересту в морі намагається зайти до лиманів, щоби провести там все літо. Кефаль, як і скумбрія, тримається зграї і групується за віком. У водах моря кефаль з'являється у березні і квітні, після чого йде на все літо, а повертається тільки восени. Найчастіше кефаль тримається біля Дністра і Тендри. Тільки раз на 10 років, як кажуть рибалки, кефаль у невеликій кількості заходить до Бузького лиману <...> Зате до Дністровського лиману вона заходить великими косяками навесні, а також в серпні і вересні, буває, що і в перших числах жовтня (у 1888 році – 9-10 жовтня). Але тут вона не живе, а через ерики перепливає до Шаболатського лиману. В серпні інколи разом з кефалю приходять багато гав і лобасів [крупніші види кефалі]. Так було у 1889 р. Але ці великі породи зрідка заходять у сам лиман, а ще рідше у Шаболатський: тисяч десять за все літо. Зазвичай вони доходять до Бугазу, минають гирло і

повертаються назад до моря. До Шаболатського лиману кефаль починає входити у березні і квітні, а найбільше у травні, в цей час рибки невеликі, розміром з тюльку або з маленького пузанка. За літо при добрих харчах у лимані вона досягає 4 і більше вершків. Що стосується кефалі, яка зайшла у Шаболатський лиман, то з початком осінніх холодів вона, зібравшись у невеличкі зграйки, прямує до штучних ериків, які з'єднують цей лиман з Дністровським, і коли зустрічає в них перешкоду у вигляді тир (рід котців), то потрапляє до рук людини (Рис. 63-64). Частина риби, іноді, доволі значна, залишається у лимані до пізньої осені. Така кефаль здебільшого приречена на загибель через низькі температури води, а неглибокий Шаболатський лиман охолоджується дуже швидко» (Рябков 1896).

За даними М. Бухтєєва, на 1850 рік «діючих канав, які називаються на місці ериками, було 107, вони належали 56 власникам. Довжина ериків від 100 до 350 саж. Вартість очищення однієї каналу становить до 50 руб. <...> Кількість вилову кефалі зазвичай сягає двох мільйонів штук. Але у 1850 році буря, яка затопила Бессарабські соляні промисли, у двох місцях прорвала пересип, який відокремлює Будацьке озеро від моря; через ці прорви майже вся кефаль пішла у море і тому в ериках спіймали ледве 100 тис. штук. Власники ериків ліквідували ці прорви власним коштом і сподіваються, що в цьому році вилов буде ряснішим. Кефаль відразу після улову солять на місці найпростішим способом, який далеко не відповідає чудовим якостям риби. Бажано, щоб промисловці подбали про покращення посолу, чим принесли б задоволення споживачам, а собі велику вигоду. Тепер будацька кефаль продається на місці від 10 до 15 руб. за тисячу штук, отже цей промисел дає від 20 до 30 тис. руб. на рік (Бухтєєв 1851: 1-2).

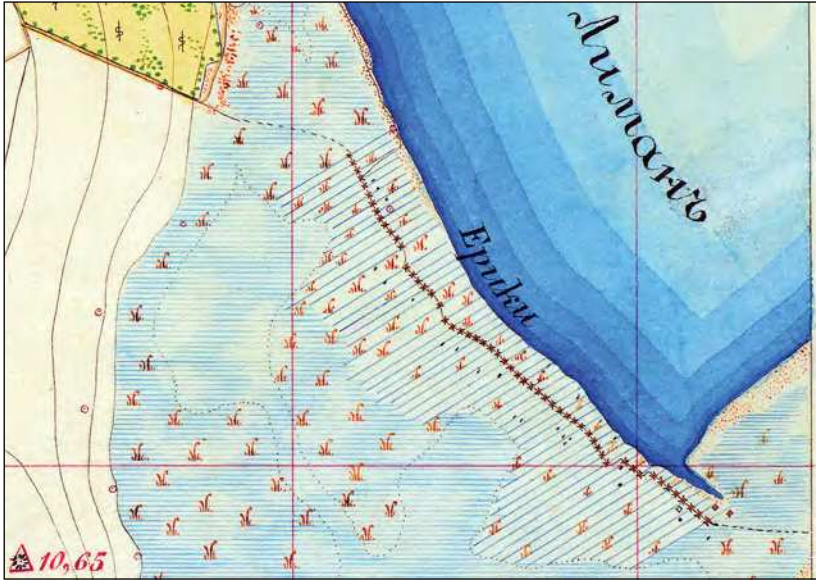

Рис. 62. Ерики між лиманами на карті 1877 р.
(брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36, М 1 : 21 000; фрагмент).

На топографічній карті 1877 року зображено всього 55 ерків і трохи більше 20 кирганів. Оскільки на ній відсутня дорога, яка веде ыз Шабо до Константинопольського гирла (Рис. 62), можна припустити, що протягом більшої частини року ерики були частково засипані для проїзду.

У 1872 році С. Богославський додав, що, крім кефалі, у Шабалатському озері 12 господарів ловили камбалу, а з 120 існуючих ериків ледве 20 належали «шабським прихожанам», в більшості складчикам та товариству. Основна кількість ериків була власністю аккерманських купців, колоністів, євреїв та заможних іногородніх осіб, які скористались неспроможністю шабських міщан при існуючій монополії платити відкуп, який до 1870 року складав четверту частину від усього улову. Іногородні купляли ерики

Рис. 63. Кефальний промисел (Фотознімок до 1917 р.; Gander-Wolf et al. 2014: 60).

Рис. 64. Ловля кефалі на ерику (Фотознімок 1910-х рр.; Gander-Wolf et al. 2014: 47).

майже за безцінь. Річний вилов кефалі оцінювався на око від 600000 до 1200000 штук (Дод. 14, IV). У 1880-х роках, під час вдалого лову, ціни на кефаль коливались від 10 до 25 руб. за тисячу штук. Кефаль першого улову, коли її було ще небагато, спершу продається за 20-25 руб., потім за 18, а ще далі за 15-12 і навіть за 10 руб. (Рябков 1896).

Слід сказати, що будівництво залізниці з Аккермана до Бугазу в 1917 році нанесло сильний удар по Будацькому кефальному промислу, оскільки більша частина ериків була засипана під час зведення насипу. Судячи з карти 1920-х років, в той час на косі існувало ще декілька кирганів (Рис. 65), а пізніше були спроби відродити промисел через один гард, облаштований на широкому каналі між лиманами біля в'їзду до с. Затока.

3. Ловля на узбережжі Чорного моря. З двох гирл, якими Дністровський лиман несе свої води у море, одне тільки Цареградське (Бугазьке або Константинопольське) настільки широке (до 140 саж.) і глибоке, що дає можливість витікати всій воді з річки. Очаківське гирло дуже мілке і вузьке. На виході з цих гирл струмені прісної води спрямовані не прямо на південь, а сильно ухилиються на південний схід, утворюючи з морським берегом гострий кут. У тому ж напрямку формуються і морські коси. Окрім цих кос, які йдуть від гирл, далеко в море висувається величезна мілина, де глибина води коливається між 12 і 30 футами. Це підводна дельта Дністровського лиману в середині і на відстані 15 верст від берега затиснута між двома названими гирлами якраз навпроти коси. У дельті знаходиться велика яма глибиною 42 фута, а за нею знову йде мілина близько 18-20 футів. Грунт дна цієї великої мілини і ями складається з піску і великої мушлі.

Рис. 65. Пересип між Дністровським та Будацьким лиманами після зведення залізниці (арк. карти L-36-61-Г, знятої у 1927 р.; фрагмент).

Там, де закінчується мілина, глибина моря сягає 60-72 футів. Така ж глибина, але по боках цієї мілини, починається набагато ближче до берега (Рис. 51). Описані місця надають сприятливі умови для ловлі червоної риби (осетрових) і скумбрії.

Узбережжя моря до 1870 року було вільним від всяких стягувань з боку казни та приватних осіб. У другій половині XIX ст., «починаючи від гирла Очаківського і далі на південний захід до с. Будаки весь морської берег був усяний рибними заводами та кирганами (тимчасовими куріннями) рибалок, в яких вони проводять всю весну, літо і осінь. І за це ніхто нікому не платить і навіть не піднімає питання. Деякі рибалки з року в рік сідають на облюбовані місця, але не закріплюють їх за собою. У рибпромисловця Мануйлова

були на морі навіть добре побудовані будиночки-дачі, які він здавав відпочивальникам» (Рябков 1896).

На початку 1870-х рр. рибна ловля вздовж берегів Чорного моря складалась виключно зі здобичі *скумбрії* (баламута) неводами, а про облаштування гачкових заводів для ловлі червоної риби мова не йшла, хоча поодинокі спроби гачкового і постійного ловів на шабському морському березі показали, що тут осетр, білуга і севрюга водяться у достатку (Дод. 14, IV). Цей висновок підтверджується ранішими спостереженнями К. Кесслера, який описав також знаряддя лову (Дод. 8).

Однак, в нас є унікальна можливість проілюструвати доволі сухі описи вчених живими і мальовничими рядками з повісті «Микола Джеря» І. Нечуй-Левицького, яка була написана у 1876 році, навіки зберігши для нащадків спосіб життя ватаги рибалок, яка займалась виловом *скумбрії* в морі на піщаній пересипі Будацького лиману.

Отже, слово класику: «Рибалки допливли до Цареградського гирла, минули єрики, що промикувались через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордону. Там отаман показав вартовим урядовцям паспорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верст рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуд на плісковату піскувату пересип. Пересип була дуже плісковата й слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове [велике] солоне озеро од моря і од лиману. Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верст 20, озеро од моря та од лиману. Крутий далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря, стояв в тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під

ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинути оком. <...>

Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили загороду для кухаря, на кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балку й повішали казани. Потім вони забили дві палі з бантиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; потім викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба. Це все становище з куренями, очеретяними ятками, з мечетом, з кабицею, з кодільнею [копильнею], з кухарським куренем загалом звалося куренем. Часом один хозяїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана. <...>

Отаман одіпхнув човна в море й повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, прив'язаної до мережі. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху вискакували бульки та блищав довгий рядок здорових дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен помаленьку й мляво сунувся по воді. Бабайки тихо ворушилились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар.

Отаман обплив далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула і розкрутилась мов чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верст. Місяць тихо крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало, і вже виразно було видно під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човна до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу й гукнув голосно: «Тягніть разом!».

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плискатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і ніби всисались в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина – в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи на кілька ступенів задом уперед і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували перебучавілі од води живці, перебігали ближче до берега і знов впивались п'явками в мокру кодолу, що набрякла в воді й стала товща. <...>

За кодолами з моря виникли й посунулися на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмолену мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шnurки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними

ножами. Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня, ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову і тулуб. Поперед матні котились цілі покоси морської трави камки. Трава позбивалась докупи, ніби клубки чорних стрічок. Вдень був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер завсіди зносить камку в море.

– Беріть підсаки! Виливайте рибу! – гукнув отаман і за тими словами вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не пустилась на хитрощі та не вискакувала попід мережею.

Забродчики покидали кодоли, позабирали підсаки й кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од дихання й зітхання, то знов тонула в воду. Рибалки почали забирати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин, неначе бризкала з-під землі кришталева вода й одбивала в собі проміння місяця. Кругла камбала побивалась, ніби на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетів здоровий осетр і почав гнуть спину підковою, копирсаючи й розкидаючи хвостом навкруги пісок. Разом з піском летіли на всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півні з червоними перами, залисніли червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце, тобто медуза. Ввесь берег ніби ворушився проти місяця. Здавалося, що самий пісок ожив і підскакував, бризкав з-під землі фонтанами. <...>

— Добра тоня! Нема де правди діть! — крикнули рибалки. — Пане отамане, справляй могорич! Перша тоня була вся отаманська. Та тоня, що її тягли недалечко од куреня,

цебто од дому, звалась домахою. Це було таке її назвище» (Нечуй-Левицький 1926).

Підсумовуючи сказане про традиційне рибальство в районі Шабо, слід сказати, що наприкінці XIX ст. ціни на рибу в Нижньому Подністров'ї були вищі, ніж в інших районах Північно-Західного Причорномор'я, що визначалось близькістю великих ринків Одеси і Кишинева. Отже, нам залишається лише дивуватись, що, за оцінками С. Богославського, у 1872 році загальний сумарний прибуток населення Шабо від рибної ловлі доходив лише до 5500 руб. на рік (Дод. 14, IV). Мабуть, священик просто не володів повною інформацією, а місцеві рибалки не ділились нею з ним з цілком зрозумілих причин.

Розділ IV.
СЕЛЯНИ І КОЛОНІСТИ:
ВІД ВОРОЖОСТІ ДО СПІВПРАЦІ

*Не бійтеся зайти занадто далеко,
бо істина завжди ще далі!*
М. Пруст

В цьому розділі автори розглянуть, а скоріше лише доторкнуться до доволі складних питань національного складу мешканців Шабо та взаємовідносин колоністів з місцевим населенням та між собою. Вони розпочались з гострого конфлікту, були доволі складними, навіть ворожими, а пізніше врегулювалися шляхом участі у спільних виробничих процесах на виноградниках та в полях.

1. Перші мешканці Шаби

У передмові йшлося про те, що письмова історія населеного пункту Шаба (Ашаги Баг або Баглар) бере початок з 1570 року, коли це було «турецько-татарське село» (Feridun 2015: 219, 226). Однак таке національне визначення нічим не доведене, а нам відомі деякі факти, які можуть йому протирічити. Так, ще півтора століття тому, базуючись переважно на народних спогадах і легендах, С. Богославський написав, що перші відомі з кінця XVIII ст. поселенці Шаби сбули представлені молдованами «як місцевими мешканцями»; українцями-«гетманцями», які залишили скасовану Запорізьку Січ; болгар, які ховалися від переслідувань у Бессарабії під захистом молдовських господарів, і наостанок турків. Усі вони, «згуртувавшись кількома родинами, були осілими засновниками цього поселення і займалися переважно риболовлю, виноробством і вівчарством» (Дод. 14.1).

Згодом О. Дружиніна заявила, що масове заселення території району сталося пізніше, а саме після приєднання Бессарабії до Росії у 1812 році, коли «сади, що відійшли казні, були здані в оренду, а прилеглу до них місцевість почали заселяти українці та молдовани. Оскільки займатися хліборобством на піщаних землях Придністров'я вони не могли, то їх основним заняттям стало рибальство» (Дружиніна 1970: 147-148).

Стосовно рибальства ми не станемо сперечатись (див. Розд. III), але в даному випадку факти свідчать не на користь названої дослідниці, а народної пам'яті. Починаючи з 1775 року, після виходу значної маси запорожців з ліквідованої Запорозької Січі, у вересні 1778 року османи створили в Очакові нову, так звану Буго-Дністровську Січ, яку також скасували 10 березня 1779 року, згідно Айналі-Кавакської конвенції та інших додаткових угод між Портою Оттоманською та Російською імперією. За останніми, запорожці мали залишити Очаківську область між Дністром і Південним Бугом, що переважно й було виконано, але це не стосувалося земель Молдовського князівства і Буджаку (Хаджибей 1999: 54-61).

Про присутність козаків в останньому в той період маємо два свідчення російської розвідки. *Грудень 1781 р.*: «Від Бендер до Гольми, Кривого озера і Голти зовсім небезпечно од гайдамаків, а біля Бендер, вниз понад Дністром аж в трьох місяцях оселилися колишні запорожці, багато з них вже одружилось; всього хат 650; вони живуть окремими слободами, одна од другої на відстані трьох верст». 12 березня 1782 року: «за містом Белгородом [Аккерманом] є колишніх запорозьких козаків 8 тис., які мешкають у зведених землянках, годуються ж з лову риби, а більше вони ні в чому не вправляються. Обраного тими запорожцями

старшину послали до султана просити про відведення землі для свого проживання, який назад ще не повернувся» (Хаджибей 1999: 93, док. П.57-П.58).

Виходячи зі сказаного, ми мусимо частково погодитись з О. Дружиніною, що молдовська міграція до пониззя Дністра і на землі Буджаку, залишені турками і ногайцями, дійсно мала місце ще під час Російсько-Турецької війни, принаймні з 1807 року, а от українські козаки опинилися тут ще раніше на прилеглих до Аккермана османських землях. Вже у 1809-1810-х роках в селі Шаба мешкало 400-430 осіб, а на час поселення швейцарців у 1823 році – майже 600 осіб (Дод. 14.IV).

За одними офіційними даними у 1818 р. в Шабі було 275 мешканців, більшість з яких українці – 172 особи, а решта молдовани – 103 особи (Кабузан 1974: 94, прил. 6). За спеціальним переписом, (не пізніше 22 серпня 1819 р.), в селі нарахували 363 особи – 249 українців та 114 молдованів⁵⁰. Однак, тут виникає інша проблема через те, що за церковними підрахунками у 1818 році там мешкало 683 особи, а у 1819 – аж 835! (Дод. 14.IV). Така невідповідність може свідчити лише про те, що в селі незаконно перебувало чимало біглих кріпаків з України (як літературний герой Микола Джеря), які не мали паспортів (див.: Дод. 9).

Існують дані, що незадовго до 1827 року молдовани переселились з Шаби до Аккермана. Того року вони були третьою за чисельністю національною групою в місті – 981 особа, значно поступаючи українцям – 3671 особа та росіянам – 3066 осіб. Однак, пішли вони далеко не всі, бо в той час село за національним складом залишалось українсько-молдовським (Дод. 3). Зауважимо, що присутності

50 ЦДАРМ. Ф. 5, оп. 2, спр. 496, арк. 107-115-об.

болгар в ньому ми не бачимо принаймні до 1872 року, коли серед мешканців-міщан було 1794 українців, 168 молдован і аж 15 росіян (Дод. 14.IV).

2. Французи або швейцарці

Перед тим, як перейти до фактів, які характеризують стосунки між національними групами с. Шабо, слід хоча б коротко сказати про те, ким були і ким себе вважали прибулі колоністи. Це особливо актуально, бо існує думка, що у 1840-х роках усі місцеві колоністи були «франкомовними» (Симонато 2019: 164; див. нижче).

Насправді, на розсуд фахівця з колонізації регіону О. Айсфельд, ситуація була складнішою: «Швейцарці прибували дуже дрібними партіями або поодинокі протягом півтора десятиліття. В 1822 році в Новоселицькій прикордонній митниці переселенців зафіксували як «швейцарці – 24 чол.». Л. Тардан часто писав: «*Colonie Suisse*» (Швейцарська колонія) і «*colons suisses*» (швейцарські колоністи). До 1830 року в документах фігурує термін «швейцарська колонія Шаба», колоністів називають «швейцарські вихідці», «швейцарські виноградари». Діловодство колонії велося французькою, принаймні перші десятиліття». Щодо німецького компонента Шабо, то «є нюанси, які певною мірою вказують на «німецькість» вже на ранньому етапі. У перше десятиліття разом із франкомовними особами прибували й німецькомовні. Наприклад, Гехлер (1830 р.). Його документи в Швейцарії німецькою мовою. Шлюби були змішаними ще до поселення, оскільки деякі жінки мали не французькі дівочі прізвища. Але цей процес продовжувався й після переселення. Спершу колонію обслуговували пастори з німецьких колоній, які були носіями інформації у сімейній сфері та сприяли укладенню шлюбів прихильників однієї

конфесії, але із різних колоній. А в наступні роки німці продовжували переселятися до Шабо, гадаю, в тому числі і з релігійних міркувань».

Якщо додати до сказаного, що Наполеон Бонапарт «Актом посередництва» 1803 року повернув швейцарським кантонам незалежність, а на Віденському конгресі 9 червня 1815 року була підписана «Угода про Швейцарію», в якій були визнані внутрішні та зовнішні кордони «Швейцарської конфедерації», то більша частина колоністів Шабо мала всі особисті й законні підстави називати себе швейцарцями.

3. Конфлікти між колоністами і селянами

Згідно даних священика С. Богославського, перший такий конфлікт з «швейцарськими французами» стався одразу після відводу їм землі під поселення (навесні 1823 року –?): «Колоністам під час розмежування ділянки дісталася і православна церква, яку вони побажали перетворити у реформаторську зі сплатою за будівлю певної суми грошей. <...> І тільки після особистого переконання спеціально надісланої комісії під головуванням генерал-губернатора М. Воронцова, що в цьому храмі насправді вже відбувалося богослужіння, межу колонії провели по огорожі церкви» (Дод. 14.П).

Однак, це був лише початок. Справа в тому, що ще раніше керівництво колоніями поклало за мету на земельній дачі S (Рис. 5; 34-35) «заснувати дві швейцарські колонії для розведення виноградних садів та покращення способів виробництва вина». Українців же і молдован, які мешкали в урочищі Бугаз, селі Шаба, хуторах Мала Катаржа та Акімбет, запропонували «переселити на казенні порожні землі» (Дод. 3).

Голова піклувального Комітету іноземних колоністів Південної Росії, та повноважний намісник Бессарабської

області І. Інзов був впевнений в тому, «що місцеві жителі не програють від переведення із піщаних берегів Дністровського лиману на інші, придатні для хліборобства місця, якщо переселенці куплять їхні землянки та невеликі будиночки. Вони охоче розпочали переговори з адміністрацією з цього питання і 50 сімей незабаром дали згоду на переселення до урочища Свина Балка, що належало Аккерману [Свина Кривда – міст на шляху до Кишинева, пізніше посад на захід від міста]. Тим самим питання про розміщення першої партії було вирішене, оскільки їй потрібно було лише 15 будинків» (Дружиніна 1970: 148).

О. Дружиніна вважала: «Успіхи колоністів справили велике враження на місцевих жителів, більшість яких продовжувала залишатися в Шабе. Переговори про переселення в інші місця велися менш успішно: жителі бажали залишитися на старих місцях і зайнятися, за прикладом швейцарців, виноградарством і садівництвом. В результаті Шаба стала селом зі змішаним українсько-швейцарським населенням» (Дружиніна 1970: 261). Однак, змішані шлюби були рідкісним винятком: у 1820-х – на початку 1870-х років церковна статистика зафіксувала в селі лише один випадок переходу з реформаторської церкви до православ'я (Дод. 14.IV).

Не менш позитивно діяльність колоністів Шабо оцінив О. Афанасьєв-Чужбинський, який, насолодившись їх теплим прийомом наприкінці 1850-х років, певною мірою зневажаючи своїх братів-українців, зауважив: «Ця колонія складається зі швейцарців – на половину французів, на половину німців, а поряд з нею оселилися кілька десятків малоросійських родин, які, однак, від іноземців не сприйняли нічого доброго» (Дод. 9).

Однак, існувала думка, що мирному співіснуванню та взаємозбагаченню досвідом різних етнічних груп заважала

політика влади, точніше її окремих представників. Так, колишній віце-губернатор Бессарабської області Ф. Вігель згадував: «Здається поблизу, осторонь [від Аккермана] знаходилися дві французько-швейцарські колонії Шаба та Дракул [?]»⁵¹. Жителі останньої були молдовани [так в тексті], які тут мали свої будинки, сади і навіть православну церкву, збудовану за їх рахунок. Інзов так зрадив швейцарцям, які не інакше погоджувалися приїхати, як на все готове, що колишніх мешканців перевів на інше місце, їхнє нерухоме майно надав прибульцям і навіть церкву звернув до протестантської⁵². Неймовірно, скільки у віддалених місцях начальники іноді дозволяють собі несправедливостей» (Вигель 1865: 17-18).

Хоча й сьогодні виходять роботи, в яких репрезентована занадто ідеалістична картина «шабського колоністського раю». В останні 10-12 років почали з'являтися праці з більш об'єктивними висновками, обґрунтованими низкою відповідних фактів. В першу чергу вони стосуються оцінки з іншого ракурсу особи і діяльності організатора колонії Луї Вінсена Тардана (1787, Веве – 1836, Шабо). Як заявили автори найкращої з цих статей: «отримана картина дозволяє поставити під сумнів сформовану легенду про «зухвалого вченого», «друга Пушкіна і Песталоцці». Однак, дотримуючись тематики книги, ми не станемо заглиблюватися в усі, іноді занадто дрібні й навіть неприємні деталі його вчинків, а обмежимося лише фактами стосунків цієї особи з колоністами та з місцевим населенням.

Слід сказати, що Л. Тардан з самого початку розглядав колонізацію до Шаби як такий собі комерційний проект,

⁵¹ Це якась помилка, бо такої колонії не існувало. Річка Дракуля, яка впадає до Дунаю трохи нижче м. Кілія, навряд чи має до цього стосунок (Прим. І.С. і В.Л.).

⁵² Передача будівлі церкви не відбулася (Дод. 14.І).

розрахований в першу чергу на отримання прибутків для себе і своєї численної родини. Починаючи з осені 1822 року він розгорнув справжню рекламну кампанію з заманювання сюди своїх наївних і небідних співплеменників із Швейцарії. В листі від 18 травня 1823 року він написав: «О, якби ви знали, скільки нещасних людей знайшли тут способи до життя! Ми у своїй Швейцарії думаємо, що немає країни краще – це помилка. Там ми отримуємо плоди праці, витрачаючи багато часу і сил, а тут погода майже весь час прекрасна, землі родючі, легко піддаються обробці, багато худоби і за низькими цінами. Зима не була страшною з 1812 року. Снігу мало. Вже в березні можна розкривати і підрізати виноградники». В іншому листі до родини Шток мета автора проглядається прозоріше: «Якщо Ви ще повні рішучості стати членами нашої громади, то можете приїхати за умови, що Ви готові виконати такі зобов'язання: заплатити 150 рублів для заснування колонії і погоджуетесь напружити всі свої сили для її процвітання. З іншого боку, ви отримаєте після приїзду 7-8 поз виноградників і 200 поз⁵³ родючої землі та привілеї, які гарантують благополуччя, при певній економії та працелюбності. Слід відзначити, що ви зможете мати прожиток, обробляючи свою ділянку землі. Маю добрі наміри допомогти вам. Я повідомив Хіппе та Майларові, що ми маємо по відношенню до вас ті ж самі наміри, що й по відношенню до них. Поговоріть з ними, щоб ви разом змогли приїхати» (Гетте, Молотков 2011: 58).

Паралельно Л. Тардан роздавав обіцянки місцевим чиновникам усіх рівнів, зокрема генерал-губернатору М. Воронцову 27 липня 1829 р.: «Опис краю, зроблений мною <...> з метою відхилення моїх співвітчизників від переселення

⁵³ Поза дорівнює близько 0,45 га.

до Америки та служби іноземними найманцями, даватиме певний результат, бо я отримав повідомлення, що деякі сімейства виноградарів готові покинути Швейцарію, щоб відправитися сюди» (Гетте, Молотков 2011: 58).

Врешті-решт у багатьох прибулих колоністів почали відкриватись очі й на дії Л. Тардана потекли потічки скарг як від колоністів, так і від чиновників: «Нещасні колоністи (батьки 11 родин) здійснили довгу подорож на свої власні кошти із Швейцарії сюди. Вони продали своє майно і залишили свою батьківщину з метою знайти тут іншу, яка б їх зробила щасливими і яка, як вони сподіваються, надала б їм виноградники, щоб укрити їх від злиднів і нестатку! Після року очікувань, і так як їх грошові ресурси добігають кінця, їм нарешті надали десять невеликих виноградників, прибуток від яких міг би врятувати їх від голодної смерті до наступного року, але ця надія, ця втіха не була довгою, бо їм тільки що вказали на те, щоб вони не чіпали урожай винограду!». «Нові виноградники ці нещасні отримали тільки через 19 місяців і всього лише по одному саду. А цього недостатньо, щоб забезпечити своє існування. Бо деякі з цих садів не виробляли і 10 відер вина на рік. Багато хто з новоприбулих виноградарів повністю розорився і змушений був у пошуках шматка хліба навіть продати свою одягу» (Гетте, Молотков 2011: 58).

На цьому фоні продовжувалися конфлікти і з місцевим населенням, найзапекліші з яких торкалися випасу свійських тварин. Вже 6 червня 1823 року Л. Тардан звернувся до генерала І. Інзова: «Ось вимоги, які ми вважаємо за необхідне узаконити: [Головна] стосується лоз, що зіпсовані тваринами на території Шабо. Категорично заборонений випас тварин без пастуха та без особливого дозволу під загрозою штрафу в один піастр». Ця вимога не була виконана (Гетте, Молотков 2011: 59).

А 28 липня 1826 року уповноважені від мешканців с. Шабо подали заяву на ім'я графа М. Воронцова: «Не задовольняючись мирним життям, стріляє сам Тардан або його недоука син нашу худобу; а, дивлячись на них, і інші колоністи. Ту худобу вони вживають в їжу. Штук до 30 різної худоби побито! Поліція жене нас на проживання в місто». Під час перевірки скарга була визнана обґрунтованою, тому що за короткий термін Л. Тардан особисто з рушниці (!) вбив 4 волів, 8 корів, 4 теля і 7 свиней. Бессарабський цивільний губернатор В. Тимковський у рапорті до М. Воронцова від 9 жовтня 1826 р. виступив на захист мешканців Шабо. Він звинувачував швейцарців, особливо Тардана, який, на його думку, і був винний в усіх чварах: «Він дозволив собі, крім інших утисків, протизаконне право стріляти худобу, що належить шабським старожилам, яка забрідає до їх закладів, які нічим не обгороджені». Далі губернатор повідомив про те, що місцеві мешканці остаточно втратили терпіння і готові відповідати насильством на насильство. На його думку, ці конфлікти й чвари ніколи не припиняться, тому, щоб уникнути ще більш важких наслідків, він запропонував виселити швейцарців на проживання в інше місце, а селян залишити в Шабо (Гетте, Молотков 2011: 59-60).

4. Оновлення колонії та її населення

Через тоталітарне керівництво Л. Тардана, наслідки якого значно ускладнили епідемія чуми та землетрус 1829 року, колонія опинилась у важкій і глибокій кризі. Тому в 1831 році Л. Тардана зняли з посади начальника поселення, а від нього управління колонією перейшло до колективного органу, на чолі якого стояв обраний мер (Гетте, Молотков 2011: 60).

Щоби швидко поповнити ряди колоністів, загальні збори, під головуванням мера Якоба Гандера, прийняли рішення

приймати до себе на рівних правах німецькі родини, які вже облаштувалися в регіоні. Незабаром до колонії приїхало кілька таких сімей (Зінгейзен, Штолер, Інклер, Вагнер, ін.). Коли у квітні 1840 року колоністи дізналися, що ще 30 сімей з німецьких колоній під Одесою збираються влаштуватися поруч із селищем Акембет, вони попросили владу розмістити їх у Шабо (Онопрієнко 2009: 20). За даними О. Симонато, «російський уряд запросив 27 швейцарсько-німецьких сімей [яких не вистачало до земельної норми] і таким чином населення колонії склало 60 родин – *франко-мовних швейцарців та німців*» (Симонато 2019: 164).

Як бачимо, кількість вказаних новоприбулих родин не співпадає, тому ми порівняли цю інформацію з динамікою чисельності колонії, складеною за посімейними списками:

- 1823 р. – 17 сімейних і одиноких господарств, 78 осіб;
- 1828 р. – 29 госп., 94 особи (48 чол. і 46 жін.);
- 1833 р. – 37 родин, 114 осіб (57 чол. 57 жін.);
- 1836 р. – 39 родин, 123 особи (64 чол. і 59 жін.);
- 1838 р. – 43 госп., 153 особи (81 чол. і 72 жін.);
- 1839 р. – 43 родини, 148 осіб (81 чол. і 67 жін.);
- 1840 р. – 36 родини, 138 осіб (72 чол. і 66 жін.);
- 1852 р. – 53 госп., 269 осіб (135 чол. і 134 жін.)

В. Онопрієнко вважає, що остання (найпізніша) цифра включаючи в себе і німців-колоністів. Якщо це так, то приріст колонії з 1840 по 1852 роки дорівнював не 27 і не 30, а 26 родин, частина яких, напевно, не були німецькими, ще не менше чотирьох німецьких сімей прибули у 1830-х роках, а в 1846 році до колонії прибули останні колоністи-французи – Жак Берте (Berthet), Луї Марго (Margot), Жюль Кавало (Онопрієнко 2009: 20). Крім того, Д. Струков повідомив, що ця «спільнота була збільшена кількома сім'ями німецьких колоністів у 1839 році» (Дод. 9).

Сказане добре доповнює і пояснює інформація Л. Гандера стосовно того, що сільський приказ Шабо вирішив приймати німців до колонії у 1837 р. Протягом того ж року приїхало 5 родин, у 1838 р. – 1 род., у 1839 р. – 2 род. З них одна сім'я прибула з колоній Люстдорф та Глюксталь (с. Глине), а решта безпосередньо з-за кордону, наприклад, з Вюртемберга (Gander 1908: 150, 152-153).

Для остаточного розуміння того, чому кількість німців, побажавших переселитися до Шабо, не співпадає з реально прибулими, важливі дані О. Защука кінця 1850-х років: «в колонії *Шаба* і сусідньому поміщицькому *урочищі Шабалаті всіх швейцарців знаходиться тепер 538 душ, у тому числі 288 чоловічої та 254 душі жіночої статі*» (Дод. 10). Розпис цих цифр знаходимо у відповідній таблиці:

«226. *Шабо* – колонія швейцарська (відомства Держ. майна), при березі Дністровського лиману; від Аккермана – 7 верст; дворів – 63; 158 чол., 150 жін. [разом 308 осіб]; Церква лютер., сільське училище.

227. *Шабалат* – приват. володіння; при березі Чорного моря; від Аккермана – 12 верст; дворів – 50; 130 чол., 110 жін. [разом 240 осіб]; лютер. молит. будинок» (Бессарабская 1861: Разд. 2, № 226-227).

Таким чином, наведені матеріали дозволяють нам обережно припустити, що у Шабалаті могла опинитися та частина колоністів, яка з тих чи інших причин залишила Шабо, або взагалі до нього і не потрапляла⁵⁴.

Однак, навіть після наведених фактів і проведених нами підрахунків, на жаль, ми так і не знаємо, скільки саме німців

⁵⁴ Наведемо загальні дані про цю колонію: «*Шабалат* (Дейч-Шабалат) – лютер. село на оренд. землі, засн. у 1840 р. на березі Будацького лиману. Засновники з Лібентальського колон. округу. Землі 243 га. Жит.: 240 (1859), 161 (1870), 127 (1875), 100 (1904), 305/303 нем. (1939)». (Немцы России 2006: 538-539). Як бачимо, швейцарці не згадуються, отже, питання потребує детального дослідження.

прибуло з різних місць до Шабо, щоби допомогти мешканцям колонії використати другий шанс на виживання, яким вони і скористались. До речі, виникають сумніви в тому, що згадані німці-протестанти розмовляли у Шабо французькою, інакше навіщо було пізніше проводити службу Божу в одному храмі на двох мовах (Дод. 9).

Про приблизне співвідношення між шабцями швейцарськими і німецькими надають уяву записи Л. Берга початку ХХ ст.: «Швейцарські французи були поселені у 1824 р. поблизу від Аккермана в колонії Шаба (або Шабо) в кількості 5 сімейств. В 1907 році їх було 370 душ; усі говорять російською. Реформати. Займаються виноградарством. З ними мешкають 190 душ німців-колоністів» (Берг 1918: 132).

До речі, Д. Струков описав дуже цікавий епізод, який мав місце в колонії Шабо у 1852 році: «Після обіду молодь відправилась в сусідню жидівську корчму і пустилася танцювати під сиплий звук кларнета. Я чекав на швейцарські костюми: на жаль! дівчата і жінки були одягнені в німецькі сукні, а кавалери в сюртуки, нерідко прикриті нагольними кожухами. Я чекав швейцарських танців: інше розчарування – танцювали польку, кадрили... Бенкет скінчився однак швейцарськими піснями під керівництвом старого кларнетиста, – вихідця зі Швейцарії, який пам'ятав народні пісні; молодь не знала ні слів, ні голосів» (Дод. 6).

Таким чином, лише за 12-15 років сумісного життя у швейцарські колоністи перейняли деякі німецькі етнографічні риси. Можливо, що саме ці факти дали привід С. Бобильовій зробити наступний висновок: «Менноніти і німецькі першопоселенці не тільки не зазнали природної асиміляції, але, навпаки, увібрали в себе окремі етноси... Прикладом є історія франкомовних швейцарців, коли французька мова була витіснена з колонії Шабо, яка перетворилася на типову

німецьку землеробську колонію» (Бобылева 2004: 11). Так чи інакше, ми вважаємо, що історики суттєво перебільшили роль швейцарських колоністів в культурному і господарському житті Шабо і настав час звернути увагу на інші національні складові – німецьку, не кажучи про українську, молдовську та ін. Однак, на цьому шляху не слід випадати, як С. Бобильова, в іншу крайність, бо швейцарська самоідентичність і так звана «острівна говірка» французької мови існували у частини населення Шабо до моменту їх виселення до Швейцарії у 1940 р. (Симонато 2019).

5. Співробітництво колоністів з селянами

Вивчаючи це питання, автори виходили з цілком природнього положення, що основною робочою силою на виноградниках колоністів були місцеві селяни, але виявилось, що це не відповідало дійсності повною мірою. К. Тардан у 1837 році написав: «Для проведення різних польових та інших робіт колоністи наймають вільних працівників із болгар та греків, які переселились сюди з турецьких володінь; поденнику платять від 80 коп. до 1 руб.; річний працівник обходиться, дивлячись на його здібності, від 8 до 10 червінців» (Дод. 4).

Щоправда, в 1852 році Д. Струков зафіксував масову здачу колоністами орних земель так званим «оброкоутримувачам», котрі в свою чергу передавали дрібніші ділянки «десятинникам», які обробляли орендовану землю, отримуючи за це десятку частку врожаю. Про них написано: «Житло оброкоутримувача та десятинників складається з землянок⁵⁵, досить сухих та охайних; [але] в усьому видно тимчасове

⁵⁵ К. Тардан називає такі будинки «мазанковими», розповсюдженими по усій Бессарабії. Заможніші колоністи і селяни зводили «землебитні» (pise; чамурні) будинки, зрідка зустрічались кам'яні, матеріал для яких ломали на землі колонії, поблизу від її північного краю, кубічна сажень його коштувала 7-8 руб. (Дод. 4).

Рис. 66. Оранка кіньми (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 47).

обзаведення, нашвидкоруч, з найменшими витратами. Худоба вільно ходить степом; ні городу, ні садку; навколо величезні запаси сіна, які очікують на годування худоби чи продаж. Вдалині розкидані смуги озимих і зеленіючих ярих посівів, для яких, при великій кількості землі, завжди вибирають улоговини, тобто закриті від вітрів або вологіші місця» (Дод. 6).

В. Бергенсон у 1885 році дослідив технологію хліборобства на сусідній з Шабо земельній дачі у десятиників Шабалата: «Час посіву: для озимих хлібів – перші числа вересня, для ярих – кінець лютого та березень. Кількість насіння на десятину – 5-6 пуд. Вороги польництва – хлібний жук та «овражек», з якими борються загальновідомими заходами. Збір зерна за допомогою кіс і граблів. Середній врожай: 40-60 пуд. з десятини. Молотьба – гарманами. За поденну роботу на полях щоденна платня складала від 50 коп до 1 руб. (Дод. 12; Рис. 66-68).

Як повідомив священник С. Богославський, на початку 1870-х років в Шабо-Посаді був «цілорічний попит на робочі

Рис. 67. Земляна хата в Шабо (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 33).

руки з боку сусідніх колоністів-швейцарців, які платять дорослому робітнику від 85 до 115 руб. на рік та від 60 коп. до 1 руб. 25 коп. на день; а малолітнім – від 35 до 55 руб. на рік та від 20 до 50 коп. щоденно» (Дод. 14.IV). Очевидно, що в данному випадку йшлося переважно про працю на виноградниках та на інших роботах у самій колонії (Рис. 69).

Деякі автори часів марксистсько-ленінської «класової історії» стверджували, що «жменька» колоністів Шабо, монополізувала земельні наділи, створила дуже значний ринок найманої робочої сили: «встановила відносно високу платню (щоденно – 50-75 коп, щорічно – 85-115 руб.), вони кожного року наймали до 3 тис. батраків; саме їх руками оброблялися виноградні сади»⁵⁶. Далі ними наведена

⁵⁶ Дата документа не вказана, судячи з розцінок, йдеться про 1870-ті роки (І.С. і В.В.).

Рис. 68. Молотьба гарманом (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 48).

низка прикладів експлуатації корінних мешканців іноземцями: «користуючись заступництвом царської адміністрації, швейцарці за будь-якої нагоди утискали решту населення». Останнє «тулилося в землянках та глинобитних мазанках...», «залишалось без медичної допомоги», а також «діти старожилів були позбавлені можливості отримати освіту» (Гаяс, Зленко 1978: 277-278).

Тут не час і не місце розбиратись з деталями ситуації, але ми можемо сказати, що, як було показано вище, ознаки майнової диференціації були характерні і для колоністської спільноти. Крім того, у наведених цитатах є протиріччя, що викликає зауваження: якщо колоністи, порівняно з підприємцями-сусідами, сплачували своїм односелцям підвищену платню, то проблема не в них, а в тому, на що

*Рис. 69. Наймані робітники на виноградниках
(фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 36).*

саме її витрачали робітники. Як це не дивно, але відповідь на це запитання давно дав С. Богославський, звинувативши мешканців посаду Шабо у надмірному вживанні алкоголю (Дод. 14.IV). Щоправда, тут у нас виникають питання вже до самого священика, який явно перебільшив ступінь поширення і наслідки цієї згубної пристрасті. Однак, причина тому прозора, оскільки він вважав, що селяни замало жертвували на храм та інші культові потреби, згідно наданого ним прејскуранта (Дод. 14.V).

Тим не менше, тут знову дамо слово С. Богославському, який прилюдно визнав деякі позитивні етичні риси своїх сусідів: «Зі свого боку, іновірці-християни, наймаючи робітників

з православних, встановлюють у своїх будинках святі ікони, а в піст готують для них пісний стіл. Якщо ж хтось із робітників виявить готовність у піст їсти скоромну їжу, то колоністи таких працівників здебільшого не приймають і розраховують [звільняють] на тій підставі, що невиконавець своєї релігії не може бути добрим і нелінним слугою свого господаря» (Дод. 14.VII).

Підбиваючи підсумки своїм дослідженням, В. Бертенсон заключив: «Вся прибережна смуга Дністровського лиману являє той виключно виноробний клаптик Бессарабської губернії, квітучим центром якого справедливо вважається посад Шаба. Тут виноградарство та виноробство відсунули на другий план усі інші галузі сільського господарства. Тютюн, озима пшениця і, особливо кукурудза поступилися своїм місцем фруктовим і виноградним садам». І далі: «Тваринництво доходного значення не має. Воно існує виключно для домашніх потреб. Вівці прості – цигейські. Робоча худоба сіра. Шовківництво колись існувало; сліди його збереглися у вигляді окремих шовковичних дерев, подекуди вцілілих» (Дод. 12; Рис. 70)⁵⁷.

6. Перспективи краю на початку ХХ ст.

І на сам кінець автори наполегливо просять шановних читачів звернути увагу на два додатки, як датовані вже початком ХХ ст. Перший є уривком записок бессарабського губернатора С.Д. Урусова про відвідини Шабо у 1904 році і свідчить про значний прогрес колишніх шабських колоністів як у адмініструванні, так і в галузі народної освіти (Дод. 16).

Особливе значення має вже згаданий нарис Л. Богдановича «Аккерман», який, однак, не зосереджений на цьому

⁵⁷ О. Велицин повідомив, що у 1841 році в шабській колонії було 200 тутових дерев, а також 850 овець, 500 корів і 120 коней (Велицин 1889: 214, вед. 2).

Рис. 70. Вітряний млин і вівці (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 54).

місті, а присвячений усьому району. В ньому є історичні і економічні огляди, але приділена увага санаторно-курортним об'єктам берегів Чорного моря і лікувальним грязям Будацького лиману. Автор вперше описав у провідному виданні історію курортів Затоки: «Ще 6 років тому Кара-Бугаз являв собою безлюдну піщану косу, без ознак рослинності. Тільки на мисі, що вдається в море, красувалися маяки, станція спасіння потопаючих та купа дерев. У 1903 році Бугаз випадково відвідав доктор Шабельський, який звернув увагу на те, що ця коса не піщана, а вся складається з дрібнотовченої черепашки. Пісок цей він відправив на аналіз до Москви, і останній дав такі блискучі результати, що Шабельський негайно придбав у шабських селян десять дес. на косі для влаштування дитячого санаторію, а аккерманська, кишинівська та одеська інтелігенція розкупила у селян 200 ділянок, на які вони розбили косу. Нині на Кара-Бугазі збудовано вже кілька десятків дач, розрослися сади та виноградники,

будується готель, а «Товариство благоустрою курорту» придбало паровий катер для зносин з Аккерманом і збудувало пристань. Курорт цей, як кліматична, грязелікувальна та морська купальна станція, своїм блискучим майбутнім завдячує піонерам та сторожилам краю: Колтовському, д-ру Раві, Д. Д. Сухорукову та Н. М. Скальському»⁵⁸ (Дод. 17).

Л. Богданович, тверезо і системно оцінюючи перспективи інших галузей господарства краю, пропонував збільшити виробництво продукції та здешевити її експорт. Він вважав, що «морським портом Аккерман зробити знову не можна <...> Але відродити сплячий округ можливості є. Потрібно лише провести залізницю від однієї зі станцій гілки Бендери – Рені. <...> Нова залізнична гілка вже своєю появою, до певної міри збільшить продуктивність сільського господарства округу, але необхідне і якісне покращення його різних галузей, для чого потрібно декілька сільськогосподарських шкіл та дослідних полів і садів, зразкових вівчарських закладів, шкіл виноградарства та виноробства; <...> Словом, зміцнення добробуту Аккерманського округу та відродження самого Аккермана, за місцем розташування та кліматом гідно кращої долі та залежить виключно від місцевих сил, від ініціативи та енергії місцевих мешканців».

А до останнього речення в цій статті Л. Богдановича ми не маємо що додати, тому ним і завершим: «Край пишається своїм славним минулим – від нього залежить створити собі славне сьогодні та майбутнє» (Дод. 17).

⁵⁸ Доречно згадати, що Х. Гандер-Вольф навів матеріали щодо участі у розвитку курорта колишніх колоністів Шабо у 1900-1940 рр., які супроводжуються планом закладів: санаторіїв, ресторанів та ін. (Gander-Wolf 1974: 133-137).

ПІСЛЯМОВА

«Славо, наша згубо! Славо, наша мати!

Тяжко зажурились, як тебе згадати!

Кров'ю обкипіла вся наша давнина!

Кров'ю затопила долю Україна»

Леся Українка

Видатна діячка світової культури Леся Українка під впливом перебування в цих краях⁵⁹ створила шедевр – поетичний цикл «Подорож до моря». Ба, більше – інший класик української літератури Іван Нечуй-Левицький написав хрестоматійний твір про життя і важку працю рибалок з біглих кріпаків «Микола Джеря». Декому навіть буде важко повірити, що яскраво змальований в цих творах неповторний український національний колорит пов'язаний з Бессарабією, а саме селом Шабо. Недарма місцевий священик у 1873 році скаржився: «серед населення посаду російська мова прищеплюється поки погано і малоросійський елемент тут панує», але він сподівався, «що російська мова згодом візьме першість» (Дод. 14.VI).

У 1936 р. у Шабо певний час мешкав і працював бессарабець за походженням, письменник та громадський діяч Ілько Гаврилук, який за 4 роки до того був обраний до парламенту Румунії від аккерманського округу. В інтерв'ю львівському журналісту він повідомив, що на той час з приблизно 3 тис. місцевих українців дійсно національно свідомими були до 100 осіб. Однак, в селі працював «Народний Будинок» з українським театральним гуртком і літературою, а загалом ситуація з національною культурою була краща, ніж

⁵⁹ У 1891 році у Шабо лікувалась від туберкульозу кісток виноградом, продуктами виноробства та повітрям.

до 1917 року. При чому більшість французів і німців також володіли українською мовою (Діло. - 1936. - №229. - С. 3).

Історія села Шабо нерозривна з історією прекрасної землі, на якій воно знаходиться. Географічне розташування та природа Бессарабії зумовили непростий розвиток поселень і міст, які стояли тут на перехресті інтересів різних імперій. Ця земля не знала спокою: одна навала змінювалась іншою. Бессарабія була й досі залишається батьківщиною багатьох значущих історичних подій. Ця стародавня земля пам'ятає величні імена: першого історика цивілізованого Світу – Геродота; завойовників: Дарія Гистапса, полководця Олександра Македонського Запіріона, імператора Траяна та інших. На початку нової ери римляни не просто завойовують ці землі і розміщують тут свої легіони, а й включають край до складу Імперії і відповідно до орбіти римської політики, культури і економіки з укріпленням впливу Риму і романізацією місцевого населення.

Переходячи до конкретних даних і фактів, зауважимо, що землі, які сьогодні входять до складу територіальної громади Шабо, мають свій оригінальний археологічний бекграунд. Він розпочинається з часів кінця раннього палеоліту, а з періоду енеоліту протягом усієї епохи бронзи край був доволі щільно всипаний курганами різних розмірів, освоєний мережею поселенських структур в античний час і став частиною римського полісу (кордону) у вигляді фундаментального Нижньодністровського валу з низкою фортив, який тягнеться від Будацького лиману до правого берега р. Ботна протягом 123-125 км. Не випадково, що перший розділ є найбільшим за обсягом, оскільки в ньому вперше максимально повно зібрані і узагальнені матеріали з археологічних досліджень краю, які мають двовікову історію.

Задовго до часів Нестора-літописця, а саме у X-XI ст. від РХ, слов'яни мешкали на території Південної Бессарабії, про що свідчать залишки поселення, дослідженого археологами біля Шабо на березі Дністровського лиману. З XIII ст. тут оселяються татари. Наприкінці XIV – початку XV ст. землі Південної Бессарабії або Буджака були відвойовані у татар господарями Молдовського князівства. Наприкінці XV ст. сюди прийшла з мечем Османська імперія. Коли в 1570 році Шабо вперше згадується у письмовому документі як *Asagi Baglar*, воно, могло бути турецько-татарським аулом, але достеменно стверджувати цього ми не можемо.

На топографічній карті, знятій на початку 1770-х років, населений пункт називався *Schoba* (Шаба) і розташовувався на лівому березі балки Шабської фактично на місці майбутнього українсько-молдовського села, а пізніше швейцарської колонії (Рис. 1). За Бухарестським мирним договором 1812 року цей край увійшов до складу Російської імперії, яка розпочала активно заселяти його колоністами із Оттоманської імперії (болгарами, гагаузами і албанцями) та європейських країн (німцями та швейцарцями).

Швейцарці (переважно французького походження) на півдні України в першу чергу асоціювались з колонією, пізніше – з селом Шабо. В минулому році група авторів підготувала збірку наукових статей і документів, присвячену ролі швейцарців, в тому числі і шабських, в історії Одеси (Одеса 2021). Робота над нею показала, наскільки багато історичних матеріалів ще потребує дослідження та публікації. Автори продовжили написання історії села, значно розширивши її межі хронологічно (включивши опис пам'яток археології), географічно (в межах кучугурів та усїєї земельної дачі) і в національному плані. Особливо ми зосередились на

багатонаціональному складі населення Шабо, намагаючись рівномірно підкреслити важливість українського, швейцарського, німецького та молдовського чинників у розвитку місцевої громади.

Принаймні з Середніх віків тут існувало виноградарство і садівництво, яке з часом отримало свої місцеві особливості через вирощування кущів і дерев на унікальних піщаних ґрунтах аккермансько-шабських кучугур. Автори охарактеризували особливості вирощування винограду протягом століть на різних ділянках і ґрунтах кучугур, подали уточнені відомості про кількість виноградників, які залишились в краї після уходу турків, частину яких і передали в 1823 році швейцарським переселенцям для відновлення плантацій та виробництва вина. В книзі охарактеризовані традиційні виноградно-плодові сади на кучугурах, які мали свою конструкцію, планіграфію, особливий склад рослин, являючи собою унікальні штучні утворення зі сприятливим температурним режимом і вологістю.

Деякі автори приписують винахід цих втрачених пам'яток агрокультури пізньосередньовічним грекам та вірменам, але поки що ця гіпотеза недоведена. Так чи інакше, аксіомою є те, що виноградарство та плідівництво мають в Шабо глибоке коріння, яке колоністи використали і розвинули. Загалом можна зробити висновок, що у 1810-х роках головні площі виноградників району знаходились на землях міста Аккермана, У 1840-1850-х рр. вони значно розширилися спочатку за рахунок наділів колоністів, а пізніше – піщаних земель міщан с. Шабо-Посад.

Виноробство, як окрема галузь, почало розвиватись на початку ХІХ ст. та отримало новий поштовх після приїзду сюди колоністів-виноробів спочатку з Швейцарії, а з 1837 року – німецьких з Лібентальського округу.

У підсумку, з 1860-х років можна констатувати формування і розвиток доволі потужного виноградарського осередку, вина якого завоювали місцевий, а з початку 1880-х років почали виходити на загальнодержавний ринок, в той же час винороби вже мріяли про гарні закордонні перспективи (Дод. 11).

Другим головним напрямком господарювання місцевого населення, виходячи з природних особливостей, безумовно було рибалство у всіх його проявах. Автори розкрили характерні риси цього промислу на Дністровському і Шаболатському (Будацькому) лиманах та вздовж берега Чорного моря. Правда, найоригінальніший з них – ловля кефалі за допомогою ериків, на сьогодні практично не існує, хоча майже 110 років тому назад складав доволі екзотичний з точки зору етнографії рід занятя. Особливе значення мав Аккерман, як центр найбільшого річкового і морського лову риби. Яскравий колорит тутешньому ринку надавала велика кількість чудової кефалі з шаболатських ериків, чого не було в інших риболовних районах; крім того, жваво йшла торгівля скумбрією та червоною рибою з морських заводів; ринок приймав багато бичків, тюльки, камбали і глоси. Місцями гуртового збору риби для цього ринку були: села Будаки, Шаболат, посади Шабо та інші на бессарабському березі лиману.

Роблячи спробу реконструкції національного складу села Шабо та проявляючи стосунки між різними етнічними групами, ми побачили, що ці взаємовідносини відбувались переважно в економічній площині. Протягом століть національний склад змінювався; на початку XIX ст. основними мешканцями були українці і молдавани, у 1820-1830-х роках до них додалися франкомовні швейцарці і німці, пізніше – росіяни, євреї, вірмени... Після 1940 року, коли переважна більшість прямих нащадків колоністів залишила

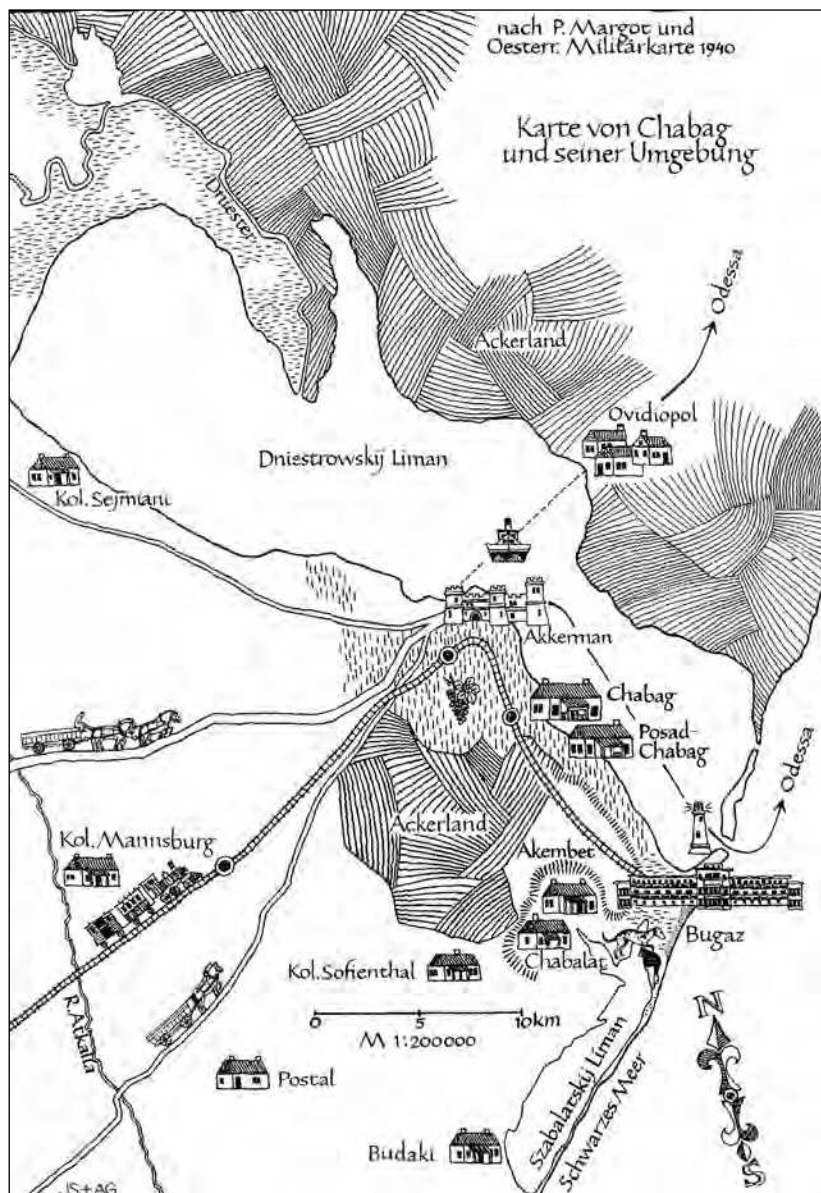

Рис. 71. «Швейцарський мир Шабо» 1930-х років (Gander-Wolf 1974: 55).

Шабо, означені процеси і факти поступово перейшли до сфери спогадів (Рис. 71), особливостей деяких культурних та побутових традицій, наукових досліджень і дискусій.

Автори вважають своїм присмним обов'язком висловити від щирого серця слова глибокої вдячності всім тим, хто допоміг нам в роботі та публікації цієї книги: О. Пермінову за краєзнавчі консультації та копії архівних документів, О. Росохацькому за поради та можливість оприлюднити неопубліковані фотознімки, О. Айсфельд за критичні зауваження і роз'яснення національної сутності швейцарської колонізації, О. Сінельникову за малюнки та датування керамічних виробів, М. Пархоменку за портрет Урані Тардан, О. Кузміщеву за поради з історіографії археології, С. Аргатюку за бібліографічні знахідки, Т. Левчук за роботу над текстом, Т. Деничековій за фотознімки та інші матеріали по історії Шабо, В. Андрееву за фотознімки з дрону, М. Щербі за автотранспорт для археологічних розвідок.

Автори повною мірою усвідомлюють, що практично кожне видання краєзнавчого характеру не є всеохоплюючим у плані висвітлення всіх аспектів історії об'єкту дослідження. Це складна робота, яка вимагає використання широкого різноманіття історичних джерел, їхнього ґрунтового аналізу і осмислення. Тому у своїх розвідках ми приділяємо особливу увагу фактам і подіям, які є маловідомі і саме тому цікаві пересічному читачеві. Виходячи з цих міркувань, ми визначили коло тем, хронологічні і навіть географічні межі цієї книги. Наскільки це вдалося – судити тобі, дорогий читачу. Закінчуємо працю латинським висловом «*Vestigia simper adora*» – «Завжди обожнюй сліди...»

*червень-серпень 2022 року
Чорноморськ–Одеса.*

ДОДАТКИ

Додаток 1

Майков Е.В., Станкова Н.И.
Дневник Урани Тардан
(про події 1822 року; перша публікація)

25 августа 1789 года в маленьком уютном посёлке Бют швейцарского кантона Невшатель, у самой границы с Францией, недалеко от живописного озера Тайер родилась Сюзанна Генриетта Урани Гранжан (Suzanne Henriette Uranie Grandjean)⁶⁰. Посёлок славился тем, что в нём жили искусные мастера механических дел. Отец Урани, Франсуа Шарль Огюст Гранжан, был часовым фабрикантом, а его супруга Розали (урождённая Дюбуа) была учительницей⁶¹.

⁶⁰ Genealogy Suzanne Henriette Uranie Grandjean <https://www.wikitree.com/genealogy/Grandjean-Family-Tree-18> фото: <https://tardent-history.info/Uranie%20Grandjean%20Tardent.jpg>

⁶¹ Letter from Henri Tardent to his descendants written at Nikolayev in Ukraine February - March 1887 <https://www.tardent-history.info/index.htm>

К сожалению, союз Розали с Франсуа распался, и она навсегда уехала в Швецию. Урани остаётся с отцом, который определяет её в школу-интернат города Базель, где она получает достаточно разностороннее образование. Помимо прочего, Урани показывает отличные способности в изучении нескольких языков, а также проявляет себя в мастерстве рисования и вышивки². По достижении 16 лет, в 1805 г., Урани Гранжан получает предложение о замужестве от образованного и прогрессивно мыслящего Луи-Венсана Тардана. Она даёт своё согласие, и в 1806 г., в городе Веве, они сочетаются узами брака (Бастиан 2019).

Молодая семья обживаетеся в Веве. Луи Венсан преподаёт в престижной школе, ищет инновационные подходы в педагогике, изучает гуманитарные науки, увлекается музыкой и становится членом Гельвеотического ботанического общества. Перед ним открываются новые возможности.

В результате общения в Гельвеотическом обществе с Луи де Салозом (Louis de Saloz), который долгое время работал в Одессе ветеринаром, Луи Тардан узнаёт о перспективе колонизации дальних земель Бессарабии, перешедших в результате Русско-турецкой войны к Российской империи (Онопrienко 2007: 36-48). Тардан подключает свои связи, в результате чего, 22 декабря 1819 года, к российскому императору Александру I в письме обращается давний наставник и соратник царя, выходец из швейцарского кантона Во, Фредерик Сезар де ла Гарп (Frédéric-César de Laharpe): «Господин Салоз сообщил, что в Бессарабии раздаётся государственный виноградник, которым сильно пренебрегают. Об этом уведолены виноградари моей страны. Если Ваше правительство даст согласие, то они готовы обратиться с прошением о разрешении им работать на этой земле». Деловая жилка Тардана приводит к тому, что он получает поддержку,

организует первый обоз швейцарских колонистов и вместе со своей семьёй отправляется в дальнее путешествие к посёлку Шабо, расположенному на берегу Днестровского лимана, вблизи города Аккерман (Gander-Wolf 1974: 211-212).

К моменту начала похода колонистов, в 1822 году, семья Венсана Тардана и Урани уже воспитывала семерых детей. Вполне возможно, что, помимо прочего, и фактор большой семьи толкнул его на решительный шаг в поисках лучших заработков.

Как бы там ни было, тогда, ровно двести лет назад, горстку храбрых швейцарских колонистов-первопроходцев (24 человека, включая детей и четверых слуг семьи Тардан) ожидал сложный поход через череду европейских стран девятнадцатого века длиной в 103 дня и 2500 км (Гётте, Молотков 2014).

Отъезд из Веве и Лозанны состоялся 19 июля 1822 г. на четырех крытых подводах. Первая подвода везла бывшего солдата швейцарской гвардии Жана-Луи Герри в компании с аптекарем Анри Берге. Вторая подвода, большего размера, управляемая виноделом Жакобом-Самуэлем Шевалье, везла его жену и шестерых детей. Третьей подводой, называемой «большая подвода» и запряженной четырьмя лошадьми, управлял кучер Жан-Луи Плантен, слуга Тардана и юноша-бондарь Майер. На ней ехали Луи-Венсен Тардан, его четыре сына и Франсуа-Давид Нуар. Последняя подвода везла Урани Тардан-Гранжан, трех дочерей и двух слуганок, Ла Шаплон и Альбертин. Этой подводой управлял отец Урани Огюст Гранжан. Что же касается садовника семьи Тардан, Анри Цвики, то он шел весь путь пешком, следуя за обозом, который ехал не быстрее пешего хода.

Возможно, понимая важность своей исторической миссии, а, возможно, благодаря популярному в те времена

времяпрепровождению, несколько участников той экспедиции вели записи в своих личных дневниках.

До недавнего времени единственным доступным для нас свидетельством тех событий был именно дневник Урани Тардан. Точнее, сейчас доподлинно неизвестно, сохранился ли французский оригинал того дневника, зато есть доступ к его части на английском языке, опубликованной родственниками семьи Тардан. Перевод этого документа приурочен к двухсотлетнему юбилею колонизации швейцарцами села Шабо и публикуется впервые.

Это английский перевод дневника, написанного на французском языке, оригинал которого, к сожалению, утрачен. Перевод местами сокращен и отредактирован. Тем не менее, это, по большей части, прямой перевод⁶².

Дневник начат 9 июля 1822 г.

[вероятно, речь идёт о 19 июля].

«Прощай, Веве, прощайте, мои подруги! Я больше не смогу встречаться с вами на досуге и наслаждаться вашей преданной дружбой, которой вы всегда столь щедро одаривали меня. Увы! Я уезжаю весьма далеко, в те края, где встречу лишь равнодушные сердца.

По прибытии в Мудон смелость едва не покинула меня. Еще накануне рядом со мной были те, кому я была небезразлична; здесь же меня встретило лишь любопытствующее лицо трактирщика да проливной дождь, из-за которого нам пришлось задержаться на ночь.

Наступающий рассвет был сигналом трогаться в путь, день был суетливым с ощущением некоего беспокойства. Дети, похоже, в порядке. Антуанетта хлопот не доставляет, играет

⁶² <https://tardent-history.info/Uranic%20Grandjean%20Tardent%20diary.pdf>

с двумя другими малышками. Меня одновременно веселит и раздражает изумление деревенских жителей, глазающих на обоз, сопровождаемый нашей многочисленной компанией, потому, как время от времени мы все идем пешком.

Воскресенье и понедельник мы пробыли в местечке Аванш, где меня радушно принимала зажиточная семья Бергеров, один из их сыновей уезжает вместе с нами. После приезда моего супруга, мы поехали дальше.

У городка Мора [нем. Murten, фр. Morat] издали показались строительные леса. Подойдя ближе, мы увидели, что идет строительство общественного здания на площади Осуария, призванное увековечить память о победе 1476 года храбрых швейцарцев над Карлом Смелым Бургундским.

Берн, к удивлению, оказался гораздо лучше моего прежнего мнения о нем, однако же, меня охватила скука, и, дабы развеяться, я отправилась прогуляться по городу.

По пути я узнала, что из острога только что доставили некоего заключенного тридцати лет для пересылки в родную деревню. Там над ним будет учинена казнь за жестокое убийство своей любовницы, совершенное под предлогом женитьбы. Его приговорили к колесованию и повешению, казнь состоится завтра едва ли не на пути нашего следования. Уже с четырех часов следующего утра дорогу заполонила огромная толпа зевак, направлявшихся лицезреть этот ужасающий спектакль. И снова мы колесим от одного постоялого двора к другому, зачастую отнюдь не комфортному.

Этим утром спустя час после нашего отъезда из Ленцбурга мне представилась приятная оказия повидаться с кузеном Жаком. Едва обнявшись, нам пришлось сей же час попрощаться, и мы снова отправились в дорогу, чтобы успеть в Баден к ужину. Оттуда мы продолжили наше путешествие до Цюриха, где и остановились на ночлег. Здесь мы

переставили багаж, чтобы разгрузить повозку. После сего мы отправились осмотреть город, что оказалось весьма уютнее, чем прогулка по Берну, поскольку улицы были худо вымощены брусчаткой.

Въезд в город радует глаз. Я бегло окинула взором депутатов с их свитой, выходящих из здания Парламента. Кто-то из них поприветствовал моего супруга, но я не имела чести быть знакомой ни с кем из них. Супруг мой отправился в посольство, чтобы в наших паспортах проштамповали визы.

1-е августа. На ночлег мы добрались весьма поздно, хозяин постоялого двора оказался дурным человеком, и я была чрезвычайно рада поскорее уехать оттуда. Обедали мы уже в милом городке Санкт-Галлен. Всем нашим замужним дамам были предоставлены отдельные комнаты. Здесь нас поразило разнообразие муслиновых материй. О, как было бы чудесно, если б только можно было отрезать их себе на платья!

2-е августа. В одиннадцать часов утра мы покинули Швейцарию, дабы переправиться на лодке через Рейн и въехать в первую из земель Австрии.

Таможенный досмотр был учинен всему, что было в повозках. Это было крайне неприятно. Но, если бы мы не прошли все это в Швейцарии, нам довелось бы уплатить пошлину троекратно или четырехкратно, что подчас было весьма накладно. Оттого на родине мы почувствовали себя обобранными до нитки в той же степени, что и повсюду. Тем не менее, я покидала территорию Швейцарии с болью в сердце пополам с радостью от того, что мы уже в пути.

Когда в дороге я разглядываю разнообразные костюмы жителей каждого городка или провожу время в заботах о детях, оно пролетает для меня совершенно незаметно.

Все наши попутчики пребывают в бодром расположении духа и добром здравии. Наш первый обед на территории

Австрии в деревне Сен-Жан Хёхст немало позабавил меня. Начну с того, что нас потчевали, вопреки царившей нескрываемой враждебности. А потом моему взору предстала самая гротескная фигура, какую только можно вообразить – это был небольшой молчаливый человек, походивший на готическое изваяние, весь одетый в красное и с треугольной шляпой на голове.

Отобедав, мы снова собрались в путь, чтобы достичь Баварии, которую предстояло пересечь до возвращения в Австрию. Мы шли пешком, чтобы держаться ближе к прекрасным берегам озера Констанц [Боденское] мне тоже хотелось идти пешком, дабы сполна насладиться великолепными видами заката. Как же это напоминало наш Леман!

Мы прошли через милый городок Брегенц и остановились на ночлег в деревне Гемюнд на границе Баварии. Там находилась вторая таможенная застава, где нам предстояло пройти те же формальности, что и на австрийской границе, вместе с тем, мы нашли здесь и вполне сносный постоялый двор.

В этих краях есть замечательный способ мытья домашней утвари. Металлические приборы натирают опилками и счищают щеткой. Таким образом, оловянная посуда не тускнеет.

Мне очень понравились их необычные головные уборы. Это нечто вроде черного платка с плетеной корзинкой, прикрепленной сверху на затылке. Широкие длинные черные ленты спадают сзади головы ниже плеч, скрывая шею, а две другие черные ленты повязывают под подбородком большим бантом. При этом макушка головы остается непокрытой, поскольку эти маленькие корзинки плоские и не имеют полей. Такая шляпа легко стирается и довольно привлекательна.

В горах, которые нам предстоит пересечь у въезда в королевство Баварии, мужчин едва можно отличить от женщин. Носят они объемные фартуки, подобные юбкам, одеты в

укороченные жакеты и кожаные шорты, и большинство ходят без чулок. Женщины выглядят аккуратно, как мужчины, только без шорт! Их туалет дополняет черная мужская шляпа, а лица столь грубы и темны, что их легко можно принять за мужчин. Мне, право, не довелось повстречать здесь ни одной миловидной дамы.

Дорога в этих краях превосходная, но сплошь холмистая. Одна местность напомнила мне Шато-д'Э, другая – в точности, как фермы в Ормон-Десю. В этих долинах было множество домов, иные были под стать любому городу. Постоялые дворы здесь весьма хороши, иные – с богатой обстановкой.

Вчера (3-го августа) мы проезжали через прелестный городок Кемптен, в котором есть несколько зданий, которые не иначе, как дворцами

Завидев наш обоз с большим числом повозок и множеством взрослых и детей, все горожане пристально разглядывали нас в недоумении.

После обеда мы снова пустились в путь и 4-го августа достигли деревни Кауфбойрен. Воскресным утром мы отправили письма в родной Веве. Заказать супа с хлебом в этот день оказалось весьма затруднительно, поскольку накануне состоялся многолюдный фестиваль, после которого путнику едва ли удастся найти, чем утолить голод.

В прекрасный Мюнхен мы прибыли к вечеру 7-го августа, у въезда в город располагается чудный зверинец. Поутру мы с супругом вышли прогуляться по городу и заодно поставить печати в наших паспортах. Собор просторный и благолепный, и, хоть он и католический, я все же зашла ненадолго помолиться.

Фасад королевского дворца невыразительный, при этом его внутреннее убранство, картинные галереи и сады великолепны.

Мы покинули Мюнхен, горы остались позади, а наше путешествие продолжалось по прекрасным заботливо возделываемым равнинам, однако же, почти без единого фруктового дерева. Временами мы проезжали от восьми до десяти деревень за день. На все деревни любо-дорого глядеть, чего едва ли можно сказать о внешности и одежде их обитателей. Женщины отнюдь не утруждают себя прическами, равно как и одеты они убого и невзрачно.

Зачастую мы проезжали через леса, пересекающие равнины. Сударыни, пусть при упоминании леса воображение не рисует пред вашим взором наводящих страх разбойников, целящихся из пистолета, отнюдь! Дороги через эти леса весьма широки!

Намедни приключилась неприятность с повозками, из-за чего супруг мой задержался, а нам довелось идти пешком. Однако, вскоре мы продолжили наш путь, как и прежде. Я была счастлива идти пешком с двумя из наших детей без опаски напрямик через лес, освещенный лунным сиянием.

9-е августа. Прошло три недели с тех пор, как мы уехали из Веве. С приобретением четвертой лошади мы едем теперь гораздо быстрее. В одном местечке, через которое мы проезжали, все дома на главной улице были без крыш. Кажется, что все города, через которые пролегает наш маршрут, весьма скудно населены, поскольку обитателей мало, улицы в запустении с поросшими травой мостовыми.

10-е августа. Сегодня спустя несколько часов пути мы снова въехали на территорию Австрии и попали под кратковременный ураганный дождь. Затем мы достигли Браунау – это первый австрийский городок, где наш багаж подвергся самому строгому таможенному досмотру. Это совершенно расстроило меня, вдобавок опять пустился дождь. Что же мы могли поделать? Нам лишь оставалось все это пережить!

12-е августа. Сегодня для нас трагический день. Дети Шевалье доставляют изрядно много хлопот, они непослушны и не обращают внимания на предостережения об опасностях. На их повозке снизу закреплено пятое (запасное) колесо, на котором сидел второй сынишка Шевалье, забавляясь ногами со спицами колеса, повозка же, надо сказать, ехала довольно быстро. Мальчуган упал, и заднее колесо переехало ему ногу, да так, что она сломалась, а вторая была вся в синяках. Я первой увидела случившееся, прыгнула с повозки, а после меня и все прочие. Положив мальчика в повозку, мы поехали дальше, нам предстояло преодолеть еще не менее одного лье до городка, где мы планировали остановиться на ночлег. Мой супруг отправился вперед, дабы известить лекаря, который оказался добрейшим человеком. Он сделал мальчику перевязку, распорядился, что надлежало сделать ночью, чтобы уменьшился отёк, и утром можно было вправить ногу. Ночь мы провели в комнате с ребенком, он был вполне спокоен. После семи часов утра хирург вправил ногу, ему ассистировали отец мальчика и мой супруг. Слава Богу, большая кость оказалась цела, и мы можем продолжить наше путешествие. Парнишку удобно расположили на постели в повозке. К счастью, впереди были равнины, и дорога была хорошей.

Вообразите сударыни, как все это раздосадовало меня и побудило пуще прежнего заботиться о том, чтобы пресекать глупые шалости и уберечь собственных чад от подобных злоключений. Все наши детишки чувствуют себя отменно; малышки стали пухленькими, и мальчики не утратили в весе. Они, на удивление, крепкие и здоровые, что меня весьма тешит. Перебинтовав мальчугану ногу, я спешила, и мы с детьми отправились обедать в маленький городок Вельс. Одна весьма дружелюбная дама заглянула к нам на постоялый двор, она говорит на превосходном французском, и,

очевидно, знатного происхождения. Она приходится племянницей мсье Каттуа из Франкфурта, с которым проживает наш кузен Жак!

15-е августа. Сегодня миновало уж четыре недели с того момента, как накануне отъезда я имела удовольствие отобедать и попить чаю с большинством из вас, мои дорогие подруги. Как же все изменилось!

Я только что пообедала в трактире в одном дне езды от Вены, в окружении лиц всех мастей, одно другого безобразнее. Местные жители в большинстве своем неприглядны; можно встретить много важных господ, но с никудышной фигурой. С тех пор, как мы вернулись в Австрию, здешние деревни не столь привлекательны. Большинство домов с соломенными крышами, остальные покрыты черепицей. Множество трактиров вполне сносно, однако, рассчитывать на большой выбор блюд не приходится.

17-е августа. Сегодня в пять часов пополудни мы прибыли в городок Мельк, раскинувшийся на берегах Дуная, вид на него открывается с холма, увенчанного превосходным величественным зданием. На постоялом дворе нам поведали, что там можно прогуляться, и я поспешила отправиться туда с Марком и двумя слугами. Мы расхаживали среди прекрасных клумб, садов, ходили по залам, служившим в прежние времена прелестным замком со своей прекрасной церковью, теперь же все это в руках монахов-картезианцев. В тот самый день почти все они отправились в Вену, посету нам представился прекрасный случай осмотреть замок. Признаюсь, я сожалею, что такой великолепный замок достался святым отцам. Однако, уходя, мы побеседовали с несколькими почтенными обитателями замка, которые были столь учтивы, что я простила их за то, что они обосновались в здании достойном венценосных особ.

По причине ремонта повозок мы задержались и прибыли в Вену лишь к вечеру субботы 19-го августа.

20 и 21-е августа. В воскресенье и понедельник я то и дело приезжала и уезжала, подчас шла пешком, временами арендовала экипажи, которые столь же хороши, как и самые лучшие в Веве.

На улицах прекрасной Вены их сотни, но в то же время сельской местности не достаёт свежести, и все выглядит высохшим после великой засухой, приключившейся в этом году. Я не увидела ни одного заурядного дома: все дома в высшей степени прелестны, нет здесь и грязных темных переулков. Императорский дворец, разумеется, намного просторнее, чем другие дворцы, но снаружи они мало чем отличаются. Что делает его столь впечатляющим, так это большее количество стражи. Среди прочего, наше внимание в городе привлек памятник Иосифу II (1741–1790), в свете того, что абсолютный монарх мог быть отравлен священником.

В воскресенье мы прогуливались возле Собора и, услышав звуки органа, решили зайти. Мне вдруг представилось, что я перенеслась из Вены обратно в Санкт-Мартин. Сердце билось так сильно, что я скрестила руки на груди и услышала звучание моей любимой и почитаемой «Матери Сент-Альме». Одного взгляда по сторонам было достаточно, чтобы снова вернуться в реальность! Хотя это и была католическая месса, мелодии гимнов мало отличались от наших.

После обеда мы взяли экипаж до дворца Шёнбрунн, по воскресеньям посетителям дозволено прогуливаться в его обширных роскошных парках. Здесь можно встретить представителей всех слоев общества. Дворец поистине является местом обитания достойным императора, он гораздо величественнее, чем дворец в городе.

Сударыни, вы не можете себе вообразить всего богатства различных материй, из которых здесь шьют платья и тех очаровательных вещиц, какие только можно увидеть в Вене. Наемные экипажи, которые разъезжали по улицам, вызывали во мне столь живой интерес, что время пролетало незаметно.

В понедельник я отправилась за кое-какими покупками, нам поставили штампы в паспортах, поскольку в воскресенье здесь все закрыто. Мы планируем отъезд во вторник, дабы преодолеть большой этап пути. Отсюда нам предстоит проезжать страны, где вряд ли посчастливится увидеть красивые вещи на всем пути следования.

Сегодня, 23-го августа, мы выехали из Брно, столицы Моравии. В здешних местах едва ли услышишь немецкую речь.

Это – Богемия, местные костюмы, хоть и отличаются, все же мало чем привлекают взор. Мужчины одеты в весьма объемные рыжие кожаные шорты с цветным жакетом, а поверх – большая белая накидка с черной окантовкой. У мужчин довольно длинные волосы, увенчанные круглой черной шляпой с разноцветными лентами. На ногах сапоги с высокими голенищами. Женщины же, напротив, едва ли не все ходят босиком, носят юбки и жакеты широкого и длинного кроя, а голову их украшают цветные или белые платки, скрывающие волосы.

Воскресным вечером (27-го августа) напротив постоянного двора были устроены танцы, и наша хозяйка любезно согласилась отвести нас туда. Едва ли не все танцующие были одеты в костюмы, описанные мною выше. Все танцевали умело, ни разу не наступив девицам на босые ножки! Дабы освежиться для танцующих было приготовлено пиво. Один мсье, был столь обходителен, что пригласил меня на танец, я поблагодарила его, однако, отказалась, сославшись на сильное утомление.

Я только что вернулась с самой романтической прогулки с момента нашего приезда на постоялый двор. Пока для нас готовился обед, мы взобрались на холм, чтобы посмотреть разрушенный замок неподалеку. Огороженная территория и постройки были обширны, все говорило в пользу того, что некогда это был важный укрепленный замок, с которого, открывался восхитительный вид.

В отличие от наших гор, которые вершинами упираются в небо, подобно копьям, в Австрии горы не столь высоки, но дороги, ведущие через них, хотя и хороши, весьма круты и утомительны для лошадей! Равнины и леса, каковые имеются в Баварии, нам более не встречаются, однако пейзажи гораздо разнообразнее, и местные деревни не столь казисты. Дома в этих краях кирпичные, крытые соломой, снаружи имеют весьма опрятный вид, стены, по большей части, белые. На постоялом дворе вершиной нашей радости была возможность выпить кофе у подножия древнего замка и насладиться музыкой двоих бардов.

Сегодня 30-е августа, минуло уже шесть недель, с того дня, как мы покинули Веве и въехали в Польшу. О! Это поистине страна чистоты и достойных постоялых дворов! Здесь изобилие еды и прекрасные спальни.

Как я рада, что в наших просторных повозках, в которых мы предприняли наше путешествие, есть матрасы и постельное белье.

Завтра мы будем проезжать в нескольких лье от знаменитых холмов с каменной солью, известных как соляная шахта в Величке, где расположены подземные жилища и несколько весьма любопытных галерей или туннелей.

Крайне досадно, что увидеть их мне не суждено, поскольку для этого нам довелось бы сделать знатный крюк, к

тому же виноградари нашей колонии не слишком-то интересуются красотами матушки-природы!

До сего дня мы повсюду встречали фрукты на продажу даже вдоль дорог и особенно в Вене и ее окрестностях. Мы наслаждались хорошими сортами винограда в особенности красными, превосходными сладкими персиками и грушами, однако ренклода нигде не нашли.

У всех нас отменное здоровье. Мальчуган Шевалье быстро пошел на поправку и уже может самостоятельно позаботиться о себе. Как же нам всем повезло, что все обошлось без осложнений!

1-е сентября. Полагаю, сегодня день причастия, посему я отправилась в церковь и вознесла горячую молитву. Как же красота природы окрыляет душу! Костел, в которой я зашла, был расположен в очаровательном месте среди деревень, жители которых весьма схожи с собственными домами, что доказывает, что человек вполне может довольствоваться малым. Здешняя земля плодородна, и все фермерские угодья в округе рачительно возделаны. Однако, крестьяне крайне бедны, поскольку должны отрабатывать три дня в неделю на своего господина и, сверх того, обязаны платить подати в казну.

Полагаю, едва ли где-нибудь еще можно встретить более выносливых, простоватых или неграмотных людей. Все это, и вдобавок евреи, создает впечатление забитого люда в хорошей красивой стране.

Лемберг или город Леопольда – большой с величественными домами, днем весьма неказист, в сравнении с вечерней порой, когда он преобразается в свете горящих огней. У всякого дома снаружи висит фонарь, а на многих перекрестках имеются зеркала, в которых отражаются огни, создавая весьма прелестную картину. По всем улицам ходят фонарщики, которые, освещая путь, сопровождают вас, куда вы

изволите. На улицах города можно повстречать несколько фиакров (четырёхколесных экипажей).

Совсем скоро мы будем проезжать через Буковину и въедем в Россию. Я столь взволнована от того, что мы скоро прибудем на место! Удивительно то, что стены домов у них сделаны из камыша. Крыши покрыты соломой либо дранкой, от того, что здесь нет сырья для изготовления черепицы.

Приветствую тебя, Днестр! Ты питаешь наши луга, а чистые твои воды сотворили озеро, напоминающее мне о родной земле! Мы только что переправились на лодке через реку и продолжили путешествие до Черновцов, столицы Буковины, прелестного города на реке Прут.

Здесь мы запаслись кое-какой провизией и снова двинулись в путь навстречу пронизывающему холоду и дождю; дорогу развезло, мы стали ехать медленнее, оттого что здешние грунтовые дороги не посыпаны гравием.

Мы достигли границы в местечке Новоселице, где всех нас радушно встретили русские официальные лица и даже предложили личную помощь. Нас не спрашивали ни о наших повозках, ни о том, что мы везем. Мой супруг известил письмом о нашем прибытии генерала Инзова, губернатора всей Бессарабской области и попечителя южного края России, который тотчас распорядился, дабы на границе нам было оказано всяческое содействие. Мы проехали всю область из конца в конец, пределы которой состоят из великолепных равнин, между ними, однако ж, сплошь горы, сменявшие одна другую.

Сейчас мы в Кишиневе, столице Бессарабии, это городок с населением в 30000 человек отличается весьма бойкой торговлей, здесь можно найти все, что душа пожелает. Тут множество дворян, особенно молдавских бояр и валахов, которые обрели в этом краю убежище. Во время восстания все они воротились в Яссы.

Долгое время мы ехали вдоль Прута и совсем не встречали войск. Повсюду царит покой, сейчас мы в четырех лье от Молдавии, где также как и на всем пути нашего следования, все тихо и мирно. Крестьяне поведали нам, что теперь на границе войск стало более, нежели бывало прежде. Отчего местные газеты утверждают, что иноземцы, приехавшие издалека, могут говорить вполне свободно.

Нас принимают в лучших домах города, где можно встретить полковников и генералов, они весьма радушны и хорошо изъясняются на французском. Вот как у русских заведено встречать гостей. Едва мы вошли в гостиную, хозяйка обняла меня и предложила присаживаться, а ее супруг поцеловал мне руку. Потом слуга принес на подносе стаканы с водой, баночку отменного варенья и несколько кофейных ложечек. Он держал поднос предо мною, пока я не отведала немного варенья и запила водой, подобным образом поступили и прочие. Прощаясь, я сделала реверанс, мой супруг поцеловал руку хозяйке дома, а та, в ответ, поцеловала его в щеку. Не кажется ли вам, сударыни, что, если бы обычай подобного обращения с дамами вознамерились установить и в Швейцарии, то мужчины охотнее ходили бы в гости?

Вот, наконец, мы прибыли в Аккерман, в воскресенье 29 октября 1822 г.

В этом году холода наступили раньше, и уже на второй день после нашего прибытия они стали весьма ощутимы. Холода продержались несколько дней, после чего установилась гораздо более приятная погода. Городовой бесплатно расквартировал нас в домах горожан на все время, пока мы не обзаведемся собственным жильем, потому как зимой этим затруднительно заниматься в полной мере. Нынешние квартиры для нас являются большим подспорьем, ведь жилье здесь изрядно дорого.

Право же, весьма забавно наблюдать как элегантные экипажи и дамы (которые отнюдь не уступают ни манерами, ни туалетами нашим самым элегантным швейцарским дамам), выходят со дворов убогих жилищ. Зачастую, в подобных домах имеется всего две комнаты, одну из них всегда используют как гостиную. В домах получше – комнат больше, однако снаружи они весьма неказисты.

Мой супруг представил меня в нескольких домах, где нам был оказан чрезвычайно теплый прием, и где иметь красивую ручку, как у всех здешних дам, является большим преимуществом, поскольку руки здесь целуют весьма часто! Но, право слово, я не стану следовать моде этих краев и в ответ целовать кавалера в щеку, пусть им окажется даже самый любезный генерал!

К нам весьма добры, нас часто приглашают на торжественные приемы, что позволяет отвлечься от трудностей, которыми сопровождается основание новой колонии, в особенности у нас с нашим многочисленным семейством. На подобных приемах бывают несколько молдавских бояр или дворян. Меня забавляет наблюдать, как они танцуют в костюмах, которые весьма отличаются от тех, что носят во всей Европе. У них сбиты волосы, они носят кафтан и шапку, покрывающую всю голову, которые они хранят в гостиной. Для выхода в свет они надевают шапки (необычной формы и размера), брюки и, поверх всего, халат с весьма широкими рукавами. Внизу по бокам у халата имеются разрезы, как в наших мужских рубашках. Этот халат отличается по цвету, и, по желанию владельца, подпоясывается впереди кашемировой шалью, как кушаком. Поверх же всего этого надевают отороченную мехом мантию, которую они носят, не снимая, во все время года даже, когда сравнительно тепло, однако, для танца делают исключение!

Из танцев здесь распространен англез, несколько полонезов и темпест – весьма сложный, но красивый танец. На балах танцуют лишь вальс. Бывает и несколько квадратных танцев или котильонов. При этом число музыкантов, аккомпанирующих танцующим – двенадцать душ, а то и более.

Здесь не устраивают вечеров, как в Швейцарии, но на каждый праздник дают обеды, зимой часто устраивают балы и беспрестанно наносят визиты. Точнее те, кто располагает желанием и временем. Но здесь представители высшего общества почти всегда праздны, потому как не заняты работой!

Нанеся визит первым, следует без промедлений пригласить хозяев к себе, иногда в тот же самый день. Поступив так, они будут расположены поддерживать с вами отношения!

Православная религия очень похожа на католическую, но главные посты гораздо более строги, потому как в это время почти не едят сливочного масла и яиц, и тем более мяса. Здесь не едят ровным счетом ничего, лишь отварную рыбу, растительное масло, выпечку или нечто подобное. Теперь же у них семь недель Великого поста, который является самым долгим постом в году – семь недель перед Пасхой. На Пасху местные жители идут на всенощную и выходят из церкви в 5 часов пополудни. По возвращении домой для них накрыт изобилующий яствами стол, дабы всякий мог разговеться сполна. После такого первого завтрака все отправляются в гости к родственникам и знакомым либо...».

На этом записи в дневнике Урани резко обрываются. Несомненно, она была поглощена тяжелой работой и неотложными обстоятельствами, связанными с основанием швейцарской колонии, с ее супругом Луи Венсаном и всеми остальными швейцарскими колонистами.

Маршрут колоністів у 1822 році від швейцарського озера Леман до Чорного моря⁶³

После прибытия первых колонистов у швейцарской колонии в Шабо началась долгая и сложная история. Уже в Шабо в семье Тардан родилось ещё двое детей. Урани сопровождала своего мужа в Россию и без жалоб переносила тяготы этого великого путешествия: суровый климат, примитивный быт в Аккермане и Шабо, пребывание в стране, которая в то время испытывала недостаток в материальных и интеллектуальных ресурсах.

После смерти мужа в 1835 году Урани отказалась от нескольких предложений о повторном замужестве и посвятила свою жизнь почитанию памяти мужа, воспитанию своей большой семьи и заботе о будущем. Ее моральное влияние и лидерские качества имели большое значение для молодой колонии. Она увещевала пьяниц, взбадривала ленивых,

⁶³ <https://tardent-history.info/Swiss%20Colony%20Chabag.htm>.

помогала больным. Кому могла, она помогала советом, нуждающимся – своим кошельком². Для многих Урани была образцом добродетели, примером для подражания и бесспорным авторитетом. Между собой люди её называли «королевой молодой колонии», а она, в свою очередь, отвечала колонии безграничной преданностью, несмотря ни на что:

«Дорогой наш Шабаг (Шабо), да, я люблю его, не смотря на то, что там я испытала много страданий. Ведь там Бог благословил моих детей и их отец покоится тоже там», – заверяет одно из последних писем Урани Тардан, адресованных ею младшей дочери Орели.

Позже, в марте 1887 года, в своём письме один из сыновей Анри Тардан, говорит о том, что личностные и портретные сходства Урани удивительным сходством наследованы её внучкой: «Гортензия (его вторая младшая дочь) похожа на свою бабушку Урани, от которой она унаследовала не только стройную, изящную фигуру и мягкие, глубокие выразительные глаза, густые светло-каштановые волосы, но и природную доброту, умиротворяющую нежность, преданность, целеустремленность, склонность к образованию и искусству».

Додаток 2

Скальковский А.

Замечания о турецких (аккерманских, шабских и измаильских) виноградниках

(про 1810-ті та 1850-ті рр.;

Скальковский 1853-б: 130-132, 224-225; скор. уривки)

«В Бессарабии, как мы сказали выше, виноградники существовали с давних времен. Самые древние из них – Аккерманские, начало которых приписывают еще грекам,

водворенным на берегах Овидиева озера, то есть Днестровского лимана. Они находятся частью на Аккерманской городской земле, по дороге к колонии Шабе, частью в уезде, и занимают /131/ пространство до 4000 дес. Все они тем замечательны в нашем крае, что разведены на глубоких красно-желтых песках, которых подпочва состоит из белой и весьма плотной глины: несмотря на эти пески, даже фруктовые деревья прекрасно там удаются и мы видели здесь шелковицу и персики, едва ли не лучшие по всей южной России: виноград свободно стелется по песку, который, согреваясь в жаркое лето, дает возможность скоро созреть ягодам; на зиму лоз не зарывают. Из существующих теперь близ Аккермана почти 1200 садов, 104 осталось еще после турок и армян⁶⁴: сначала они были приняты в казенный присмотр и обер-форштмейстер [старший лесничий], граф Паравичини, а потом директор казенных садов, коллежский советник Крыницкий, усердно ими занимались, выделявая даже значительное количество весьма хорошего вина; но как содержание их требовало больших расходов, вовсе не нужных для развития частного виноделия, особенно в Бессарабии, где жители давно имеют к тому охоту и способность, то в 1829 году большая часть этих садов была продана с публичного торга и вырученная сумма, простиравшаяся до 120 000 руб. асс., указом 25 июня 1829 года, определена на /132/ поощрение садоводства и виноделия во всем Новороссийском крае». <...>

«Города представляют третий отдел садоводства. Некоторые из этих городских садовых областей весьма

⁶⁴ Мы нашли в документах сведения, что после турок в степной части Бессарабии, где они пребывали, осталось 141 виноградный и 20 фруктовых садов и из первых находилось: 104 – близ Аккермана, 19 – близ Ганкишлы (принадлежавшей Буджакскому сераскеру), 2 – у Бендер, 5 – на городской земле Измаила, 4 – близ Рейн [Рени]; фруктовые же сады в числе 20 находились в селении Кицканах Бендерского уезда (Прим. автора).

замечательны. Мы обратим на них особое внимание и сообщим о них все, что нам известно. Первое место по садоводству и виноделию представляет Аккерман, которого виноградники весьма древние. В настоящее время они получили особенное поощрение участием в садоводстве опытных хозяев, помещиков и швейцарских колонистов, поселившихся в последнее двадцатилетие близ самого города, в урочище Шабе (Шабалат). Сады Аккерманского городского округа занимают 2210 дес. 230 кв. саж., составляющих сплошную садовую площадь. На этом пространстве, большей частью состоящем из красноватого, весьма плотного и глубокого песка, разведено доселе 1112 виноградных и фруктовых садов, в которых /225/ одних виноградных кустов считается до трех миллионов. Все виноградники огорожены прекрасными фруктовыми или тутовыми деревьями, которых считается уже более 400 000 штук. Главнейшие сады принадлежат помещику Навроцкому, Беликовичевой, гг. Скарлату, Данцу, Баласу, купцам Мустафоглу, Асвадуровым, колонисту Тардану и многим другим: но бесспорно между ними первенство принадлежат гг. Тарданам и Данну. Они имеют каждый по 150 000 лоз и до 20 000 фруктовых и тутовых деревьев.

Другая область садов находится в Кагульском уезде, в округе измаильского градоначальства, преимущественно в бывшем санджаке или округах Измаильской и Килийской крепостей. Там еще в 1828 году видны были на улицах тысячи тутовых и айвовых деревьев исполинских размеров; теперь от них осталось немного экземпляров. На измаильской городской земле считается: 1406 садов фруктовых, занимающих 6491 дес. и на них более 1 200 000 кустов винограда. Главнейшие сады принадлежат: аптекарю Буку, купцам Иллиади, Анастасопуло, Каравасили, Тульчиану, Сандулу,

Психа, Барберу, Пащенко, Яворскому и протоиерею Сичинскому. Об них можно сделать общее замечание, что лучшие из них именно те, которые занимают местности бывших до 1812 года турецких садов. Доходу приносят они владельцам до 10 000 руб. сер. в год».

Додаток 3

Статистическое описание Бессарабии

(1827-1828 pp.; Статистическое... 1899: 105, 108-110, 111-116; 229-222; скор. уривки)

Город Аккерман

Аккерман населяют разные жители; из них старожилками почитаются армяне и греки, которые еще во время турок имели в нем свои оседлости, прочие же, как то: велико- и малороссияне, удалившись по разным случаям и обстоятельствам из внутренних российских губерний, начали поселяться в нем с 1820 года и составляют ныне большую часть жителей. Молдаване перешли в город из селения Шабо и других мест Бессарабии. Некоторые из жителей производят маловажный торг красными товарами и продуктами, удовлетворяя только нужды городских обывателей, другие отправляют различныя ремесла, снискивая тем содержание, и изделия их употребляются только по городу, оные занимаются хлебопашеством, рыболовством в лимане и выволочкой соли из Аккерманских соленых озер, но преимущественный промысел жителей заключается в садоводстве и выделке виноградного вина.

По собранным в 1827 году сведениям, находится в городе Аккермане жителей: духовного звания (грекороссийского – 34 муж., 38 жен.; армянского – 18 м., 21 ж.), отставных военного звания (штаб офицеров – 3 м, 3 ж.; . обер офицеров –

6 м., 1 ж.; солдат – 8 м., 4 ж.); рупташей (две семьи – 6 м., 5 ж.); шляхтичей (28 семей – 83 м., 53 ж.); царан или бирников (2045 семей, 1991 вольный бурлак – 5369 м., 4118 ж. *Итого: 2075 семей, 1991 вольный бурлак; 5527 м., 4243 ж.*

В том числе: россиян – 1986 м., 1080 ж.; малороссиян – 1897 м., 1744 ж.; молдаван – 558 м., 473 ж.; греков – 248 м., 206 ж.; болгар – 199 м., 179 ж.; армян – 382 м., 322 ж.; евреев – 217 м., 196 ж.; коронных цыган – 40 м., 43 ж. *Итого: 5527 м., 4243 ж.*

Сверх того причислено к городу две деревни: Каменный Мост и Турлаки, в них жителей: семейств 30, бурлак 31, 133 м., 90 ж. (все малороссияне).

В числе жителей состоит промышленников и ремесленников: купцов – 49; кушников – 25; шапошников – 5; овчинников – 2; войлокщиков – 1; сапожников и кожемяков – 62; шорников – 2; слесарей и кузнецов – 13; красильщиков – 1; серебрянников – 2; корабельных мастеров – 9; столяров и плотников – 33; бондарей – 11; каменщиков и штукатурщиков – 65; стекольщиков – 4; резников – 3; музыкантов – 6.

Строений и хозяйственных заведений:

Церквей: греко-российских 4, из коих три каменные: одна – Казанской Божия Матери, другая – Иоанна Предтечи, третья – Георгия и четвертая, плетневая – Св. Покровская, армянская одна – Успения Божей Матери; *лавок* (каменных – 6, деревянных – 114); *домов* (каменных – 49, деревянных – 3, плетневых – 708); *землянок* – 127; *погребов* (каменных – 115, земляных – 7); *магазинов* (каменных – 9; плетеных – 20); трактиров – 5; *питейных домов* – 13; *мельниц* (ветряных – 25, земляных – 2); *торговых бань* – 5; *кузниц* – 9; *сараев* – 21; *колодезей каменных* – 38; *виноградных и фруктовых садов* (казенных, состоящих в особом заведовании казны – 50,

отданы в 1823 году швейцарам в совершенное их распоряжение – 36, предназначенных к отдаче ожидаемым швейцарам и находящихся в частном пользовании – 75, проданных в 1824 году разным частным лицам с публичного торга за 81 233 руб. – 233, спорных с казной и находящихся в частном владении – 400, всемилостивише пожалованные Кишиневской и Хотинской метрополии – 16, архиепископу бессарабских армян – 7 и российско-подданному турку Иджи Мехмету – 1).

Скота: лошадей – 293 шт., рогатого – 1038 шт., овец – 750 шт.

В 1828 году отмежевано под выгон к городу Аккерману четырехверстная пропорция земли, противу городского заселения, на основании высочайше утвержденного в 1822 году положения.

Выгон сей простирается по правому берегу Днестровского лимана на 14 верст от дачи, показанной на карте под литерою **D**, принадлежавшей архиепископу бессарабских армян, до земли под литерой **S**, отведенной швейцарцам; с прочих же сторон граничит с помянутой дачей **D**, с казенными пустопорожными участками земли под №№ 40, 43 и 47 и с землей под литерою **S**, отведенной швейцарцам для разведения виноградных садов.

В таковом пространстве и границах заключается земли.

Удобной: под крепостью Аккерман – 6 дес. 180 кв. саж., за населением города – 459 дес. 1000 кв. саж., усадьбой деревень Каменного Моста и Турлак – 134 дес. 1800 кв. саж., принадлежащими бесспорно казне – 35 дес. 84 кв. саж., отданными швейцарцам – 28 дес. 864½ кв. саж., предположенными в отдачу имеющим прибыть швейцарцам – 45 дес. 495 кв. саж., проданными частным лицам – 171 дес.

2172 кв. саж., спорными с казной – 276 дес., 258½ кв. саж., митрополитскими – 17 дес. 98 кв. саж., принадлежащими архиепископу бессарабских армян – 9 дес. 784 кв. саж., российско-поданному турку Иджи Мехмету – 1802 кв. саж., пахотной и сенокосной степи – 8380 дес. 1942 кв. саж. *Итого удобной: 9564 дес. 1880 кв. саж.*

Неудобной: песка и болота, заросшего камышом по берегу Днестровского лимана – 730 дес. 470 кв. саж., под песчанными буграми при садах – 404 дес. 1800 кв. саж., почтовой и проселочными дорогами – 176 дес. 1800 кв. саж., земляным валом – 18 дес. 1800 кв. саж., обрывами под Днестровским лиманом – 9 дес. 364 кв. саж. *Итого неудобной: 1339 дес. 1434 кв. саж.*

А всего удобной и неудобной [пропуск в тексте].

Положение выгонной земли не весьма гористое, пересекается сухими балками и лощиною Быкозой, на коей заселены деревни Турлаки и Каменный мост, принадлежащие к городу; по ней находятся колодези, прочие же места совершенно пусты и безводны; городские жители, выезжая в поле для обрабатывания оною, запасаются водой из города.

Песчаные бугры по берегу Днестровского лимана, возле садов, хотя неудобны к хлебопашеству, но к разведению винограда весьма способны.

По правилам исчисления следует для четырехверстного выгона земли 8360 дес. 746 саж., отмежевано же в натуре 10904 дес. 914 саж., исключив из того числа усадьбу города, сады и неудобную, остается самого выгона 8380 дес. 1942 саж., более против положения на 20 дес. и 1196 саж.

Колония Шаба

Поселилась с 1823 года на правом берегу Днестровского лимана, где селение Шаба. В оной 1827 года находилось колонистов из швейцаров: семейств 25 (душ муж. 42,

жен. 31); домов плетневых 20; виноградных садов 35; колодезей 23.

Земля, отведенная для поселения швейцарских колоний, показана на карте под литерой S (Рис. 5), простирается от выгонной черты города Аккермана по правому берегу Днестровского лимана до устья онога в море, то есть, до гирла Цареградского, далее по заливу Черного моря до урочища Акимбет; с прочих сторон смежна с выгоном города Аккермана, с казенными пустопорожными участками под № 47, 48 и 52 и с участком под литерою E, владения подполковницы Арсеньевой. /221/ В числе коей заключается

Удобной:

Под усадьбой селения Шабы – 64 дес. 2052 кв. саж.;

Под усадьбой хутора Малой Катаржи – 38 дес. 1100 кв. саж.;

Под усадьбой хутора Акимбет – 23 дес.;

Под виноградными и фруктовыми садами – 43 дес.;

Степи пахотной и сенокосной – 8075 дес. 610 кв. саж.

Итого удобной 8244 дес. 1362 кв. саж.

Неудобной:

Под песчаными буграми при Днестровского лимана 453 дес. 800 кв. саж.;

Под Змеевым валом 24 дес. 1400 кв. саж.;

Под дорогами 28 дес. 35 кв. саж.;

Болота по берегу Днестровского лимана, заросшего камышем 488 дес. 2081 кв. саж.;

Под частью морского залива, прилегающего к той земле 489 дес. 600 кв. саж.;

Итого неудобной 1484 дес. 431 кв. саж.

А всего удобной и неудобной 9728 дес. 1793 кв. саж.

На пространстве означенной земли состоит урочище Бугаз, селение Шаба, хутора Малая Катаржа и Акимбет; в них жительствоуют молдаване и малороссияне, коих, по прибытию швейцаров, предположено переселить на казенные пустопорожные земли, а в их местах учредить две швейцарские колонии для разведения виноградных садов и улучшения способов к выделке вина.

За отделением причитающегося количества удобной земли по положению для 25 семейств швейцаров, поселившихся в Шабе, на каждое по 60 дес., всего 1500 дес., затем остается еще в отведенном пространстве удобной земли 6744 дес. 1362 саж., /222/ которая до прибытия швейцаров состоит в казенном ведомстве.

Додаток 4

Тардан К. И.

Швейцарская колония Гельвеция в Бессарабии

(1837 г.; Тардан 1837: 377-382)

Сия колония, сохранившая между туземцами прежнее название урочища Аха-Бог (низменные сады), лежит на берегу широкого Днестровского лимана, в 8 верстах от устья Днестра, и в 5 верстах от Аккермана. Она основана в 1824 году швейцарским уроженцем г. [Луи-Венсаном] Тарданом, поселившимся здесь с несколькими швейцарскими же семействами, большей частью виноградарями, отличающимися трудолюбием и благоразумным хозяйством. Это поселение, хотя невеликое еще (в 1836 году там было только 40 человек мужского пола), заслуживает уже внимание по хорошему его успеху и отчетистому принаровлению лучших хозяйственных начал к местности, климату и

вообще обстоятельствам того края. По сему редакция обращалась к г. Тардану⁶⁵ с просьбой о сообщении ей некоторых сведений о состоянии колонии, и, получив их ныне, сообщает их здесь.

Под сие поселение отведено до 3700 дес. земли на большой равнине, опускающейся легким скатом к лиману. Сверх того, по особому соизволению блаженной памяти императора Александра, удостоившего поселенцев местным для них названием *императорских виноградарей*, пожаловано каждому семейству поблизости города Аккермана по одному и по два виноградника, разведенных там прежними владельцами этой страны: греками и генуэзцами.

Колония состоит под главным управлением попечительного о колонистах южного края Комитета, в Кишиневе. В первые десять лет поселенцы были освобождены от всех податей, во второе десятилетие они платят около 20 копеек с каждой возделываемой ими десятины земли, а по прошествии первых 20 лет подлежат, наравне с прочими в России поселянами, всем государственным повинностям, кроме рекрутства и постоя, от которых они освобождены навсегда. Каждое водворяющееся здесь семейство обязано внести в кассу колонии по 200 рублей для составления общественного вспомогательного капитала. /378/

Утвердительно можно сказать, что колония процветает. Многие из поселенцев, прибывшие сюда бедными, имеют ныне хорошее состояние, дома, хлевы, погреба, лошадей и коров, плодовые сады, виноградники и прочее⁶⁶. Есть конечно несколько хозяйств, непоправившихся еще, но недостаточное их состояние происходит не от того, чтобы не имли

⁶⁵ Сам учредитель колонии скончался в прошлом году; но сын его с совершенной готовностью исполнил просьбу редакции.

⁶⁶ В 1831 году уже у некоторых были разведены виноградники в 1¼ дес.

довольно плодородной земли и вообще местных средств наживать, а от того, что они были менее деятельны, бережливы и расчетливы, чем товарищи, или долее их подвергались свойственным здешнему краю болёзням, неизбежным сначала для каждого вновь поселяющегося здесь иноземца.

Местоположение колонии самое живописное: перед ней обширный лиман, всегда покрытый множеством легких судов; вдали виднеется необозримая равнина Черного моря с идущими в Одессу кораблями. У подошвы легкого ската, на котором построена колония, тянется большое болото, отделяющее ее от лимана. На осушение его обращают особенное внимание и все свободное от прочих необходимейших работ время посвящено этой работе. Уже немалая часть сего болота осушена, так что на некоторых возделанных местах разведены огороды. Довершение этой работы окажет самое благотворное действие на здоровье жителей; очистит воздух от вредных болотных испарений, и вместе, умножа количество плодородной земли, доставит жителям более способов к полезной деятельности.

Колония построена по утвержденному от правительства плану. Она образует два больших правильных четырехугольника, по которым расположены, в надлежащем одно от другого расстоянии, дома с их принадлежностями и прекрасными плодовыми садами и виноградниками. Каждый дом поставлен посреди пространного двора (в 400 кв. саж.), коего часть занята небольшим огородом для домашнего обихода. Тут же построены: хлева, конюшня, навес и винный погреб. Сено и солома сохраняются в скирдах на открытом воздухе; при изобилии запасов сих предметов, постройка особых на то сараев потребовала бы слишком больших издержек, и но здешнему климату, была бы совершенно лишняя.

Дома и прочие строения первоначально были просто мазанковые, как по всей вообще Бессарабии. Теперь есть уже многие землебитные (pise), и даже несколько каменных. Камень ломают на земле колонии, близ северной оконечности, кубическая сажень его обходится от 7 до 8 руб. Лес здесь не дороже, чем во французской Швейцарии, так что дом о двух хороших комнатах с кухней, сенями и чуланом обходится ценой от 250 до 500 руб.

Улицы все имеют по 10 сажень ширины и крепко щебнем убиты; они по обе стороны обсажены акациями и содержатся всегда в чистоте и опрятности.

Почва земли здесь чрезвычайно плодородна; толстый черноземный слой так тучен, что по ныне без всякого унавоживания, при тщательной только разработке, производит изобильно всякого рода растения, особенно после сырой зимы и дождливой весны. Навоз, как во всей южной части России, сушится и употребляется на топливо. Придет время, что и здесь земля истощится и потребует улучшения навозом! Пастбища и луга изобилуют лучшими травами, коих росту препятствуют только бывающие здесь продолжительные засухи. Конопля, рыжик и вообще масляные растения, солодковый корень, вайда и крап произрастают дико и в таком изобилии, как в других странах крапива. Разведение и усовершенствование двух последних может принести великую прибыль и заслуживало бы особого внимания. /379/

Из деревьев и кустарников особенно хорошо родятся: виноград, абрикосы, вишня, яблони, груши, орех, а также кизильник, рябина, илим, тополь и тутовое дерево. Судя по скорому и сильному росту сих последних, которые не редко бывают толщиной со старый дуб, надобно заключать, что можно было бы завести здесь с выгодой шелководство.

Все пространство земли, колонии принадлежащей, по качеству и положению можно разделить на три неравные части: 1) Самая возвышенная и пространственная сосотит из богатых пастбищных лугов и сенокосов. 2) Отлично плодородная пахотная земля, производящая не только зерновые хлеба и корнеплодные, но также дыни, арбузы, тыкву и пр. 3) Часть, легким покатом к лиману склоняющаяся, где расположена колония. Она несколько холмиста и покрыта виноградниками и плодовыми деревьями.

Климат вообще теплый и здоровый, но очень сухой. Дождей бывает мало, так что иногда, в течение целых двух или трех месяцев не выпадает ни одна капля дождевая. Несмотря однако на это, засуха и солнечный зной менее тягостны и вредны прозябению, нежели в подобных средиземных местах, потому что по близости моря, дующие оттуда ветра освежают воздух и дают некоторую степень влажности. Кроме того, в границах колонии находится несколько хороших ключевых колодезей и ручейков, что в прочих местах Бессарабии встречается довольно редко. Ветры дуют часто и ураганов никогда не бывает.

Близость моря и свободное с ним сообщение вообще доставляет колонии многие выгоды в рассуждении сбыта своих произведений в Одессу, Херсон, Николаев, Измаил и даже в Константинополь, куда, при попутном ветре, суда приходят в двое суток. Также, кроме множества крупной рыбы, ловится здесь особый род весьма вкусных сельдей, известных под именем кефали. Они в сентябре большими стадам и переходят, посредством особо для сего выкопанных каналов, в озеро с пресной водой, где задерживают их опускными плетнями и потом вылавливают и солят впрок как для собственного употребления, так и на продажу.

В первые годы поселяне-колонисты занимались почти исключительно виноделием, засаживая ежегодно по 200 и до 300 тысяч молодых лоз. Старанием и искусством поселенцев эта ветвь сельской промышленности сделала большие успехи и качество производимого вина чрезвычайно усовершенствовалось. Доказательством тому служит то, что прежде виноград продавался здесь по 3 и по 4 копейки за фунт, а кружка вина стоила не более 8 и 10 копеек; ныне же, несмотря на умножившееся количество, колонисты получают за фунт своего винограда от 10 до 12 коп., а за кружку вина от 30 до 40 коп. Вино это, кроме чистоты и приятности вкуса, имеет от 10 до 12 градусов, более крепости, нежели здешнее обыкновенное. В 1829 году получено слишком 200 бочек вина, частью бургонского (*petit Borgogne*) частью подобного рейнвейну. Все это количество было продано по 200 руб. за бочку. Из разных родов разводимого здесь винограда, преимущественно удаются: мускатель из Александрии, токайский и бордосский, на которых нередко бывают гроздья весом до трех фунтов. Нет сомнения, что со временем это производство еще более усовершенствуется, и что вина здешней колонии станут на ряду с лучшими иностранными. Главнейшее здесь неудобство при разведении винограда заключается в бывающих иногда весной довольно сильных утренниках [заморозках], при коих лозы покрываются гололедицей, которая не только убивает почку, но тяжестью намерзающего льда ломает сучья лоз. Для предупреждения того не дают лозам расти вверх, а осенью пригибают и обсыпают землю. Вообще /380/ замечено, что здесь на низкорослых лозах виноград всегда лучше удается и выспевая совершеннее, бывает отличнейшего вкуса.

Зима настаёт здесь с декабря и продолжается не более трех месяцев; обыкновенные морозы бывают от 10 до 15 градусов; но в 1829 году они доходили до 25, и даже до 50 градусов.

С 1831 года колонисты, по примеру г. Тардана, начали также заниматься хлебопашеством и возделыванием как зерновых и хлебов, так и масляных растений, которые, при весьма малых приготовительных трудах рождаются отлично. Теперь уже хлебопашество совершенно усвоено и производится с лучшим успехом. Пшеница, ячмень, кукуруза и просо произрастают превосходно. Из масляных растений особенно хорошо удаются: рапс, который бывает необыкновенно высокого роста и сильно кустится; горчица черная и желтая, и лен. Огородные овощи все без изъятия идут очень хорошо и бывают превосходного качества.

Для произведения разных полевых и других работ колонисты нанимают вольных работников из болгар и греков, поселившихся сюда из турецких владений; поденщику платят от 80 коп. до 1 руб.; годовой же работник обходится, смотря по его способности, от 8 до 10 червонцев.

Скотоводство собственно здесь производится только для домашнего обихода. При изобилии лучшего корма, здешний скот отличается ростом своим и силой. Назад тому четыре года несколько колонистов соединились для устройства довольно обширного заведения, в котором делают сыр на манер швейцарского; его очень разбирают и платят на месте по 14 и по 16 руб. за пуд.

Любопытнейшую часть всей колонии составляет собственность семейства Тардан, расположенная и устроенная покойным учредителем с особым искусством и отчетливостью. Места, на которых до 1826 года росли только терновник или камыш, покрыты ныне богатыми виноградниками, плодовыми деревьями и лесом. Этот участок, по местности и качеству почвы, разделяется на четыре части. В первой, самой возвышенной и имеющей почву сухую, песчаную разведена красивая роща из простых плодовых и

лесных деревьев. Во второй, на сухой черноземной почве находится обширный виноградник из лучших французских и венгерских лоз. Третья часть имеет почву глинисто-песчаную, несколько сыроватую; по ней протекает ручей, изливающийся в большой пруд, принадлежавший к 4 части: в сем отделении помещаются плодовые деревья высших пород, как-то: персиковые, фиговые, миндальные и т.п. Тут же заведен рассадник превосходнейших виноградных лоз (около 150000), также плодовых деревьев, крапа, ревеня и проч. Четвертая часть, прилегающая к лиману, состоит из черной, но сырой болотистой земли. Посередине выкопан большой глубокий пруд, в который стекаются вышеозначенный ручей и несколько канав, проведенных для осушения. Здесь разводятся свойственные болотной почве дикие деревья, как-то: ива, тополь, ольха белолистая и т.п. Им не дают подниматься выше одной сажени от земли, а подрубают на топливо, которого таким образом получается довольно много и скорее, нежели от обыкновенного сеянного леса, которому дают свободно расти. Ива и тополь разведены от черенков, а ольха от семян. Это последнее дерево, по здешнему месту очень выгодно, по скорому и сильному росту своему. При собирании семян надобно быть осторожным, чтобы не набрать бесплодных. Семена сей ольхи плоские и содержатся в головках конусообразных. Они созревают поздно осенью, и скоро высыпаются из головок, которые остаются на деревьях до /381/ следующего года и очень похожи на свежие; посему при сборе семян надобно собирать одни нескрывшиеся головки и только что они начинают зреть. Посеянные осенью семена всходят частью весной, частью же осенью и даже в следующем году.

Вся собственность семейства Тардан окружена двойным рядом тополей, ильмов, ив и акаций, служащих защитой от

всегдашних здесь ветров и солнечного зноя. С тем же намерением посажены и на лугах и покосах там и сям отдельные небольшие купы деревьев, преимущественно илимов [ильм – род вязов], которые идут здесь очень хорошо. Это дерево средней величины очень полезно для всяких поделок. Оно растет очень быстро и скоро дает прекрасную густую зелень⁶⁷.

Хотя большая часть сей страны окружена водой, однако климат ее сухой и знойный и потому, несмотря на отличное плодородие почвы, урожаи подвержены случайности и бывают по годам весьма неравны. После снежной зимы и продолжительной сырой весны, они богаты, а в противном случае иногда очень скудны. Это происходит от недостатка лесов, которые, защищая землю от иссушающих ее ветров и солнечного зноя, вместе удерживают восходящие из нее пары, притягивают влагу атмосферную и тем очень много способствуют образованию дождей. В северной части Бессарабии, где произрастает более лесу, жатвы гораздо надежнее и хлеба превосходят как качеством, так и весом, производимые не только в России, но может быть во всей Европе.

В древние времена были леса и на Юге. Это видно по встречающимся около Аккермана в земле корням весьма старых деревьев. Близ берега морского, у соляных озер сохранились и поныне еще два необычайной толщины дуба, из которых один уже посох, а другой еще довольно здоровый, в одиночестве своем как бы упрекает варварам, истребившим благодетельных для сего края современников его.

В Бессарабии нет тех препятствий и затруднений в разведении лесов, которые встречаются в степных равнинах

⁶⁷ «г. Тардан заключает свое описание некоторыми замечаниями, относящимися до Бессарабии вообще. Вот главнейшие из них:» (Вставка редакции).

Южной России; напротив того, местность и природа тому благоприятствуют. Почва везде плодородная, земля холмистая, во многих местах находятся ключи, а где и нет их, тут без больших затруднений можно добыть воду. Недостает только твердой и постоянной воли и труда человеческого, который вскоре богато вознаградился бы благодетельным влиянием произрастающих лесов. По многолетним опытам оказалось, что из лесных деревьев более всех свойственны здешнему климату и местности, и потому выгоднее к разведению следующие: дуб, ясень, акация, тутовое дерево и илим. Деревья эти, и в особенности два последние, сноснее других и растут даже на земле самой сухой и неблагоприятной. Разведение их очень просто: семена тутовые собираются в июне и июле, а илима в начале мая. Последние непременно нужно собирать при самом начале их зрелости, потому что они очень легки и уносятся малейшим ветерком. Их высевают на открытом поле вместе с овсом или в защищенном несколько тенью месте, тотчас после сбора их с дерев. Они быстро всходят и подымаются так, что на третий год деревца имеют уже от 1 до 1½ аршина вышины. Тогда уже следует разрядить лес вырубкой или высадкой слишком густо стоявших деревьев. В первые два года должно тщательно полоть молодой лес, без чего /382/ сильно растущая трава легко может заглушить его⁶⁸.

Есть еще растение, в некоторых частях Бессарабии дико и в таком множестве произрастающее, что кажется земля засеяна им. Это вайда (*Isatis tinctoria*) которая заслуживает в полной мере особенное внимание сельских хозяев.

⁶⁸ г. Тардан-отец в последний год деятельной своей жизни имел намерение подать пример разведения в Бессарабии лесов в большом виде, испрашивал на то отведения ему 500 дес. земли. Весьма желательно, чтобы наследники его старались о выполнении сего общепольного предположения (Прим. ред.).

Известно, что разводимая во многих южных местах вайда дает превосходили синюю краску, не уступающую кубовой или индиго, но несравненно дешевле обходящуюся. Для успешного произрастания ее надобно избрать почву черноземистую, но при том несколько сырую. Обработав ее тщательно и мелко, сажают в нее рядами черенки длиной в 12 вершков так, чтобы оставалось сверх земли только два глазка. Ряды должны отстоять один от другого на 6 вершков, а черенки в каждом ряду на 2 вершка. Посадка производится осенью и весной, но первое вернее и лучше. Сорные травы очень вредны хорошему росту черенков и потому нужно полоть их часто и тщательно. Если лето было благоприятное, то черенки до осени довольно укоренятся, чтобы можно было их из рассадника перенести в поле; в противном случае лучше оставлять их до следующего года.

Добывание или приготвлеше краски из вайды очень просто: листья собирают два раза в лето, и дав им завянуть в тени, растирают в деревянной или каменной ступе так, чтобы превратились в густое, несколько вязкое тесто, из коего делают шарики и сушат на вольном воздухе. Этим кончается вся операция и краска, таким образом приготовленная, употребляется колонистами на крашение разных своих тканей. Можно надеяться, что со временем воздeльвание вайды распространится и доставит колонии важное приращение их дохода продажей краски, на которую всегда много требования.

Здесь уместно привести *цитату из книги К. Тардана*: «Можно бы повести речь и о том, что виноградарство и виноделие – занятия самые приятные и заслуживают полного внимания. Но вместо всех красных слов я поставлю здесь несколько цифр, которые будут убедительнее всякого красноречия. Назад тому 15 лет как я поселился близ Аккермана на 27 дес. голой степи и в моем кошельке было всего 5000 франков

(1500 руб. сер.). Землю эту, по милости начальства, я получил даром. Теперь у меня до 50 дес. винограда (23 дес. я прикупил и за иную десятину платил по 200 руб. сер.); очень хороший двухэтажный каменный дом, обмоблированный и украшенный по-барски; огромны подвалы; глубокий колодец; сад; несколько голов скота и различная домашняя и хозяйственная рухлядь; и в добавок содержу многочисленное семейство. Как все это я приобел? – Виноградарством и виноделием. В настоящее время мои виноградники дают 5–7–10 тыс. ведер вина. Если положить самое меньшее число – 5 тыс., и оценить ведро вина в 1 р. сер.; то, вычтя из 1000 на расходы. – чистый ежегодный доход будет равняться 4000 руб. Но я свое вино, выдержавши год или два, продаю по 1 ру. 50 к. и даже по 2 руб. Считайте же и скажите: какая отрасль хозяйства может быть в нашем крае более выгодной? – Да, с 50 дес. получать до 7000 руб. сер. чистого дохода – очень хорошо и заманчиво! Но замечу охотникам, что в первые годы моих трудов – у меня не сходили мозоли. Этим я хотел сказать, что эта прибыльная отрасль может быть прибыльной только там, где постоянно бодрствует умный глаз хозяина и где не в моде белые перчатки (Тардан 1854: 216).

Додаток 5

Уваров А. С.

Исследования о древностях берегов Черного моря (1848 р.; Уваров 1856: 181-182; скор. уривок)

/181/ По направлению к колонии Шабалат, вблизи города, верстах в трех от лимана, в виноградном саду г. Чавдара, при разрытии кургана, найдена колонна из простого мрамора, сильно поврежденная. На ней была греческая надпись.

Сырость повредила мрамор, который кусками откалывается и таким образом надпись почти совершенно испорчена. По форме буквы Е и Є, [ее] можно отнести к первому столетию по РХ. На главном обломке видно четырехугольное углубление, которое служило, вероятно, к прикреплению колонны к какому-нибудь основанию. Эта колонна находится теперь в музее Одесского общества. Не вдали от этого места, поближе к лиману, лежат песчаные наносы или кучугуры, о которых в народе сохранилось предание, будто бы на этом месте в прежние времена стоял монастырь.

Шабалат или Шахбалат. – Верстах в 20 от Аккермана находится имение г. Арсеньева Шабалат или Шахбалат, недалеко от Будацкого лимана. Название этой местности произошло, как гласит народное предание, от какого-то шаха, стоявшего тут лагерем со своим войском.

Все окрестности покрыты многочисленными курганами, о которых крестьяне рассказывают много чудес: то про явление огоньков на самой вершине, то про золотую цепь, будто бы соединявшую два из самых высоких курганов. Желая исследовать какого времени могут быть эти остатки, я разрыл один из самых высоких курганов; дошедши с восточной стороны до самого материка ни в центре, ни в боках насыпи я ничего не нашел, – даже не было следов гробницы. А между тем, после моего отъезда, дошли до меня слухи, будто бы крестьяне сами потом продолжали разрытие остальной части кургана, и нашли в ней каменный склеп и большая плиты. Слух этот кажется мне очень сомнительным, ибо, дорывши до материка, я не встретил ни одного обломка камня, – обыкновенный признак курганов со склепами. Гораздо вероятнее принять эту насыпь за сторожевой курган, употребленный, может быть, для наблюдения за окрестностями в случае нападения.

В четырех верстах от разрытого мною кургана, крестьяне, при обработке полей, нашли возле кургана две известковые плиты. Одна имела вид карниза длиной в 4 аршина, шириной в 1½ аршина, другая имела посередине обронное [выпуклое] изображение человека с приподнятыми вверх руками. Голова была отбита. Длина этому камню 3 аршина, ширина – один аршин. Под этими плитами лежали два лошадиные черепа.

Додаток 6

Струков Д.

Хозяйственные заметки из Бессарабии

(24 квітня 1852 р.; Струков 1852: 57-62)

Весна в южной части Бессарабии – холодная и довольно дождливая. С 28 марта тепло ни разу не доходило до +20°; по ночам были морозы до –5°; с 20 апреля морозы кончились. Развитие растительности до того замедлилось, что только 23 начали распускаться цветочные почки на абрикосах, сирень едва распускается; берест отцвел, но листья еще не показались; ветла и верба начали одеваться; остальные деревья еще не тронулись. Холода дозволили продолжить до сих пор обрезку винограда, которая, при обширности виноградников и недостатке зерен, продолжается всегда около месяца, с потерей сока, если весна тепла. Травы в степях очень низки, так что косой нечего захватить, между тем, как в прошлом году, местами, об эту пору начались покосы. Хлеба озимые в отличном положении; яровые тоже хороши, но редки, может быть вследствие морозов, бывших во время всходов.

Такие весны, редко случающиеся в Южной Бессарабии, считаются благоприятными для всех отраслей сельского

хозяйства, кроме, может быть, сенокосения. Хлебные посе­вы, задержанные холодами, или умеренным теплом 8-12°, не идут в колос, но зато кустятся и укореняются; фруктовые деревья зацветут тогда, когда пройдет опасность от морозов, приобретая между тем запас сил, чтобы бороться с летними засухами; к тому же нет сомнения, что недостаток тепла и влажность истребят или повредят оживлению множества насекомых, опустошающих поля и сады, тем более, что многие уже показались в конце марта. Из Крыма писали, что саранча уже ожила; если холодно-влажная погода продолжалась там в той же степени как в Аккермане, то можно надеяться, что саранча погибнет.

Вчера, в день празднования Св. Георгия, мне случилось присутствовать на сельском празднике, на одном из при­морских хуторов, на половине дороги к Тузлам, в 20 /58/ верстах от Аккермана. Я поехал верхом, и осмотрев земли по морскому берегу лежащие от Шабы до Будака, на про­странстве 30 верст. Все эти земли покрыты слоем чернозе­ма от 12 до 32 вершков, с подпочвой глинистой и нередко мергельной; все они состоят из плоскостей, слабо покатых, нередко перерезанных балками, где воду можно находить в глубине одной и двух сажен. Почва, судя по богатым хле­бам, весьма плодородна, но требует хорошей обработки, производя в необработанном состоянии отличные травы, только при условии влажности и большего тепла. Травы состоят преимущественно из растений злачных, кресто­видных, гераниумов; растений шелушных очень мало. В местах закрытых от ветра, растительность везде роскош­нее. Близость моря, по видимому, не имеет никакого влия­ния на почву и растения; жалуются только на вредное действие туманов морских, уничтожающих плоды в са­мом зародыше во время цвета; менее вредны они для ржи,

пшеницы, ячменя, но губительны для гречи, для древесных плодов и для винограда.

Берега повсюду оканчиваются обрывами, сажени в 3 и до 7; за обрывами образовалось много кос, мелей, заливов и озерков; местами море подступает прямо к обрывам. В тех местах, где дождевые воды, а может быть и прежние речки, прокопали себе стоки к морю, море входит довольно большими заливами в твердую землю; эти лиманы выросли камышом, заменяющим здесь во многих отношениях лес; там, где действие соленой воды менее чувствительно, растут прекрасно травы, деревья и огородные овощи, несмотря на явное присутствие соли, выступающей на почве, и на соленый вкус подпочвы. Эти влажные солончаки, будучи едва прикрыты землей пресной, хотя бы чистой глиной, весьма плодородны; на них растут даже безнаказанно большие фруктовые деревья, приносящие плоды. Мне случилось видеть и здесь возле морских бухт, и на Днестровском лимане, особенно по заливам лимана, где обсохшие болота сильно пропитаны солью, прекрасные столетние яблони, груши, орехи, берест, растущие возле солончаков, на земле возвышенной едва ли на поларшина и следственно пускающие корни в солончак. Так как здесь все лиманы окружены подобными солончаками, то исследования растительности земель, постепенно наплывающих и закрывающих /59/ солончаки весьма интересны: может быть, руководствуясь указаниям природы, можно будет воспользоваться обсохшими соляными болотами, возвысив их копанием каналов и навозив на верх пласт пресной земли, если не для разведения садов, то хотя для огородов и для посадки лозы.

По дороге до Будака нигде ни малейшего признака леса, кроме терновника и низкого боярышника, попадающихся довольно часто; однако же по словам одного будацкого

десятинщика, 95-летнего старика, живущего в Южной Бессарабии со времени занятия ее русскими, в этой стороне были хорошие дубовые рощи, коих остатки еще памятны колонистам Шабы. Между прочим, еще лет пять тому назад в 4 верстах от Тузлов, по дороге из Аккермана, стояло два дуба, вершков 12-16 каждый в отрубке, окруженные мелкой порослью береста. Теперь нет и следов; но в обрывах морских много мелкого береста. По словам того же старика, подтверждаемым другими старожилками, лесов было много по возвышенностям правого берега Днестра, а равно в соседстве всех речек, текущих по Буджаку с севера на юг, или указывающих ныне путь течения весенних вод, а прежде действительно текших постоянно. Уединенные дубы и поросли дубовые и берестовые я и сам видел около Бендер, Каушан и отсюда к Кишеневу.

Рассматривая условия растительности степей, невольно бросается в глаза разница между местами совершенно открытыми и хотя сколько-нибудь закрытыми от влияния ветров: за доской, за обвалом, глиняной изгородью, кучкой терновника, особенно же около деревьев и в балках растительность несравненно гуще и богаче. Не указывает ли это ясно на пользу лесов, разведение коих может быть предпринято даже посевом, лишь бы посева произведены были рядами, для пропашки в первые 5-7 лет. Не стану говорить, что край выиграет от этого, потому что выгоды края не могут идти в расчете частных владельцев; по укажу на собственные выгоды владельцев. Если теперь оброкосодержатели, или по здешнему поиморы [?], платят по 30-40 коп. сер. за дес. пустопорожней земли, то, без сомнения, они заплатят вдвое дороже за земли, защищенные от ветров лесными рощами. Конечно эти насаждения или посева потребуют труда и издержек, но в природе, и в промышленности, едва ли есть статья, которая бы /60/ давала доход без предварительного

расхода. Земля стоит денег при покупке, если владелец сдает и без всяких обзаведений, он сдает ее дешевле; если же напротив он употребил капитал на разпыл устройства, он же рассчитывает на большой доход. Не посеешь – не пожнешь; не положишь гривны, не возьмешь рубля. Не смею обвинять здешних владельцев в малой попечительности о землях, потому что каждый хозяйничает по мере средств; но не могу не указать им на некоторые условия возвышения ценности их земли с небольшими издержками.

В числе этих условий, конечно главное заключается в постепенном разведении лесов, с пожертвованием нескольких процентов настоящего дохода. Другое условие, умножение усадебных мест посредством копания прочных колодцев и устройства запруд по балкам для того, чтобы обеспечить потребность жителей и скота на воду, причем возможно будет размельчение участков, отдаваемых в оброк. Третье условие – отдача участков на долгие сроки, с условием устройства разных хозяйственных улучшений, как-то: устройства колодцев, запруд, садов, плантаций, прочных жилищ и хозяйственных строений и т.п. В настоящее время оброкосодержатель, снимая 10000, 20000 и 30000 дес. земли, постоянно сдает $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$ иногда и более, десятинщикам, которым нет никакой выгоды щадить или увеличивать капитал земли, потому что они владельцы временные, и потому что плата оброкосодержателя статьи основана преимущественно на их труде. Оброкосодержателю самому тоже нет дела до сбережения земли, потому что он снимает ее только на 3 или на 4 года. Наконец владелец, если бы он и присматривал за хозяйством, не в состоянии уследить за разнообразным хозяйством держателя и десятинщиков, разбросанном на большом пространстве, и еще менее рассчитать убыль капитала земли от утомительных посевов и пастб, тем более, что

истощение здешних степей еще мало обращало на себя внимание последователей, хотя оно очевидно.

Послушайте рассказы старожилков о травах, в которых люди верхом на коне могли прятаться, или об урожаях хлеба в сам 25. В этих рассказах не все же принадлежит преувеличению старицкой памяти о минувшем; должна же быть и правда, особенно, если вспомнить, что народонаселение было меньше, что турки и татары не нуждались /61/ в большом количестве хлеба и что скот не стоял по зимам в загонах, где бесполезно скапливается удобрение, а целые зимы (прежде теплые) бродил по степям, возвращая навозом съеденную траву. При разделении участков в при отдаче их съемщикам на более долгие сроки, явятся десятищники без посредства настоящих оброкосодержателей. Нет сомнения, что десятищик – большей частью безземельный мещанин, – заплатит за такую землю дороже, чем платит теперь, будучи уверен в продолжительном пользовании участком и примет на себя обязанности, содействующие не только сбережению капитала земли, но еще увеличению его, потому что он сам воспользуется несколько лет выгодами этих улучшений. Выгоды владельца за тем ясны: капитал земли его не только остается цел, но возрастает; больший же доход его обеспечен отсутствием посредника, который пользуется теперь, может быть половиною действительного дохода. Конечно против настоящего соображения можно возразить, что земли растут в цене и что в Бессарабии настоящая ценность далеко не определилась. На это можно безошибочно отвечать, что ценность земель здесь возрастает ежегодно не более как на 1 и на 2 процента, как это видно из 20-летней сложности оброков, в что этот прирост легко ввести в условия на отдачу земель, или пожертвовать им на те улучшения, которые владелец потребует от мелких, но долговременных держателей. Лучшие сроки,

по моему мнению, 20-25-летние. Хозяин, обстроившийся на участке, издержавший труд и деньги на разные хозяйственные устройства, всегда будет состоятельным плательщиком и конечно, по окончании срока, не покинет участка.

Несколько слов о сельском празднике. Его давал старшина колонии Шабы, образованный и дельный хозяин, родом швейцарец, Луи Тардан. Приглашенные были – колонисты из Шабы, швейцарские и немецкие семейства, потому что шабское общество, состоявшее в начале из 38 семейств швейцарцев, значительно убавилось, частью от эмиграции многих в другие сословия, частью от малого рождения. В 1839 г. общество увеличено несколькими семействами немецких колонистов. Обед был раскинут на лугу и сопровождался большим истреблением разных блюд и вина. После обеда молодежь отправилась в соседнюю жидовскую корчму и пустилась в /62/ пляску под сиплый звук кларнета. Я ожидал швейцарских костюмов: увы! девицы и дамы были одеты в немецкие платья, а кавалеры в сюртуки, нередко прикрытые нагольными тулупами. Я ожидал швейцарских танцев: другое разочарование – танцевали польку, кадрили... Пир кончился однако же швейцарскими песнями под руководством старого кларнетиста, – выходца из Швейцарии, помнившего народные песни; молодежь не знала ни слов, ни голосов, и только громко портила эффект народных песен.

Пока гости упивались, пели и плясали, я успел обозреть местность и хозяйство. Жилье оброкосодержателя и десятинщиков состоит из землянок, довольно сухих и опрятных; во всем видно временное обзаведение, на скорую руку, с самыми малыми издержками; скот ходит свободно по степи; ни огорода, ни садика; кругом огромные запасы сена, ожидающие бескормицы для употребления на продовольствие скота или на продажу; вдали, в расброс полосы зеленеющих

озимых и яровых посевов, для которых, при обилии земли, всегда выбирают ложбинки, то есть места закрытые от ветров и следственно несколько влажные. Жаль, что на всех скатах пашня производится [распахивается] сверху вниз, и наоборот; пашня поперек скатов удерживала бы плодородный слой земли, который легко уносится весенними и дождевыми водами по бороздам, обнажая скаты; от этого боковые негодные земли во многих местах обеспложены.

Пользуясь хорошим климатом и превосходной почвой, имея под боком Одесский и дунайские порты, производя не одну пшеницу, но и маис [кукурузу], виноград, превосходные плоды, этот уголок Бессарабии может иметь блестящую будущность, с улучшением хозяйства.

Додаток 7

Алабин П. В.

Четыре войны. Походные записки

(5 жовтня 1854 р.; Алабин 1892: 36-37; уривок)

И в город не удалось забежать, а он замечателен в море промышленном в двух отношениях: во-первых, по большой торговле винами, близ него добываемыми и известными под именем аккерманских; во-вторых, как центр соляной торговли Бессарабской области.

Что касается до виноделия Аккермана и его окрестностей, то очень немудрено, что генуэзцы, еще во время своего здесь владычества, положили основание этой промышленности; но многие писатели приписывают разведение виноградников в Аккермане обитавшим некогда здесь грекам. С незапамятных времен аккерманские вина пользуются некоторой известностью в соседних странах. Здешние виноградники – самые

обширные в Новороссийском крае, исключая, разумеется, Крыма, и дают в изобилии самое добротное в этом крае вино.

Ныне около Аккермана существуют 1200 виноградных садов, разведенных преимущественно на городской земле, по дороге к швейцарской колонии Шабе. «Все эти виноградники, – говорит Скальковский (1853-б: 130-131; Дод. 2) – тем замечательнее в этом крае, что разведены на глубоких красножелтых песках, которых подпочва состоит из белой и весьма плотной глины. Виноград свободно стелется по песку, который, согреваясь в жаркое лето, дает возможность скоро созреть ягодам». И действительно, виноград, который я увидел у аккерманских торговков, сидевших под древней стеной замка, на пароходной пристани, поразил меня: что за величина гроздей, что за сладость, что за вкус плода! Право, ни в России, ни в Валахии я не едал такого винограда, и если встречал прекраснейший, если где в более поэтической красоте и являлся мне янтарь и яхонт винограда, то это лишь на благотворных берегах Тиссы, на цветущих скалах роскошных окрестностей Маада и Токая... Из превосходного винограда, которого в аккерманских городских садах считается три миллиона лоз, ежегодно выделяется вина от двух до трех сот тысяч ведер. Вина эти не только потребляются на месте, но идут далеко внутрь и на запад России, где промышленные жидки да наши сметливые погребщики творят из него целые ассортименты самых разнообразных вин: бутылки их, украшенные писанными ярлыками и узорчатыми печатями, продаются не дешево. Из этого-то вина преимущественно готовится у нас то, которое Ноздрев /37/ назвал французским вином бонбон, и в котором, по его словам, «есть и запах, и розетка, и все что хочешь»⁶⁹.

⁶⁹ Все это, так сказать, древняя история. В настоящее время, благодаря Богу, русские виноградные вина, под своим настоящим именем подаются даже при дворе и употребляются во всей России (Прим. авт. 1891 г.).

Кесслер К.**Поездка в Аккерман**

(7 липня 1858 р.; Кесслер 1860: 54; скор. уривок).

/54/ Дорога на Бугас пролегает через швейцарскую колонию Шабу, которая, как уже было сказано, расположена на песчаных холмах у самого берега лимана. Колония эта находится в самом цветущем положении и чрезвычайно славится виноделием. Лучшее бессарабское вино белое и красное, известное под названием аккерманского, производится именно в колонии Шабе. Поднятию этой отрасли промышленности в Шабе много содействовали члены семейства Тардан, в особенности же умерший в 1857 году поручик швейцарской службы Карл Тардан, который написал очень уважаемое руководство по виноделию. Мы имели удовольствие познакомиться еще в Овидиополе с племянником поручика Тардана, Карлом Тарданом, который нам между прочим говорил, что получает на месте за лучшие сорта своего вина по 6 руб. сер. за ведро. Большой погреб тардановских вин находится в Одессе.

К колонии Шабе (Швейцарской Шабе) с южной стороны непосредственно примыкает посад Шаба (Русская Шаба), населенный почти исключительно беглыми русскими людьми. Как богата колония Шаба, так напротив того беден посад Шаба. Жители посада виноделием не занимаются, а хлебопашество на песчаной почве идет у них плохо; многие промышляют рыболовством, или же для заработков отправляются летом во внутренние уезды Бессарабии. Нас уверяли, что из 2500 душ, числящихся в Русской Шабе,

едва ли состоит на лицо 500 в продолжении летних месяцев⁷⁰. <...>/55/

Довольно обширное соленое озеро, специально называемое Шаболотским, имеет продолговатую форму и тянется почти параллельно с берегом лимана, отстоя от него приблизительно на полверсты. Возвышенная песчаная пересыпь шириной тоже /56/ около полуверсты, отделяет от моря южную его оконечность. Оно окаймлено кругом, в особенности с северной стороны, высоким тростником. Искусственно прорытые каналы, производящие сообщение между лиманом с одной стороны и озером с другой, называются *ериками*. Ерики эти имеют в ширину около сажени, в глубину до двух аршин. Весной они прочищаются для того, чтобы рыба свободно могла пройти через них из лимана в озеро, а потом в продолжении лета оставляются без всякого внимания, так что зарастают осокой и тростником.

Под конец августа их опять очищают и приспособляют для лова кефали. Для этой цели устраивают в каждом ерике трое ворот, сделанных из тростника. Ворота имеют в высоту до сажени и на глубину полуаршина всаживаются в грунт так, что более, чем на аршин выставляются из воды. Каждые ворота состоят из двух половинок, сходящихся к середине под тупым углом, вершиною обращенным к лиману. Первые ворота находятся в близком расстоянии от места впадения ерика в озеро и имеют отверстие шириной в руку; вторые и третьи ворота следуют за первыми через значительные промежутки и содержат лишь очень узкие отверстия, так что рыба, желающая через них пройти, должна, так сказать, насильственно через них протесниться, и потом

⁷⁰ Надобно заметить, что в этом году в южной части Бессарабии платились рабочим весьма высокие цены. Чернорабочий получал в день 75 коп., косарь от 1 руб. до 1 руб. 20 коп. серебром, женщина за полевые работы от 50 до 75 коп. (Прим. автора).

уже никак не может обратно через них проникнуть, если бы захотела возвратиться в озеро. В самом близком расстоянии за третьими воротами устраивается глухая тростниковая перегородка, которая занимает всю ширину ерика, и окончательно преграждает путь выходящей из озера рыбе.

По большей части кефаль спокойно остается жировать в озере до начала сентября, а тогда собирается в большие табуны и старается выйти в море. Она вступает в ерики и доходит до первых ворот, но тут, как бы догадываясь, что для нее приготовлена западня, часто останавливается и старается подрывать ворота, а когда не удастся ей этого сделать, то иногда возвращается в озеро. Во всяком случае однако усиливающиеся постепенно осенние холода снова вгоняют ее в ерики; густыми уже массами она проходит через /57/ первые ворота, прорывается затем через вторые и третьи ворота и останавливается наконец перед глухой тростниковой перегородкой, переполняя собой промежуток, остающейся между нею и последними воротами. Из этого промежутка, представляющего собой как бы продолговатый садок, несчастная кефаль тогда уже выгребается черпаками и ручными сетями.

Число ериков, соединяющих Шаболотское озеро с лиманом Днестра и находящихся в действии для лова кефали, простирается свыше 100, и почти столько же находится ериков совсем запущенных и оставленных, в особенности ближе к северной оконечности озера, которая слишком обмелела и заросла тростником. Все они более или менее параллельны между собой и отделяются один от другого узкими промежутками; случается даже, что два или три ерика к стороне лимана сливаются в одну общую канаву, или имеют, по крайней мере, одно общее устье. Они принадлежат разным хозяевам, которые являются сюда с артелями рыбаков в исходе августа, а в остальное время содержат при них только немногих

сторожей. Один из этих сторожей, в котором опытный глаз нашего спутника г. Колосовского тотчас распознал находящегося в побегах кучера, уроженца одной из великорусских губерний, рассказал нам подробно о всей ловле кефали, и указал употребляемые при этой ловле снасти.

Ловля кефали в ериках Шаболотского озера продолжается обыкновенно около двух месяцев от начала сентября до исхода октября или до первых чисел ноября. Жалуются, впрочем, что ловля эта значительно упала после 1834 года и теперь продолжает делаться с каждым годом меньше выгодной. Причину тому должно искать, вероятно, в слишком сильном и беспощадном истреблении кефали. Очевидно, что если ежегодно вылавливается сполна вся кефаль, приходящая жировать в Шаболотском озере, то, несмотря на всю плодovitость этой рыбы, должно постепенно уменьшаться количество ее в западной части Черного моря.

По нашему мнению, следовало бы постановить правилом, чтобы на каждые пять или шесть ериков, загражденных /58/ рыболовными снастями, оставался один ерик свободный, или же, чтобы весь лов в определенный срок был прекращаем. Следует еще заметить, что в Шаболотское озеро приходит жировать по преимуществу мелкая кефаль (*mugil saliens*), для которой здесь и сохраняется специально название *кефали*; крупные же породы кефали, для которых употребительны здесь названия *лобас* (*mugil cephalus*) и *гава* или *гама* (*Mugil cheilo et auratus*), заходят в озеро в менее значительном числе. Кроме кефали пробираются через ерики в Шаболотское озеро, в довольно большом количестве также глосса (*Platessa lusca*) и анчоус.

От ериков мы направились на Бугас, т. е. на перешеек, почти вполне отделяющий Днестровский лиман от открытого моря. Посередине Бугаса расположены карантинные строения,

которые в последнюю войну были разрушены англичанами и до сих пор вполне не исправлены. До них однако, по недостатку времени мы не доехали, а остановились при начале перешейка, где находятся два крючковых рыбных завода. На этих заводах производится почти исключительно ловля красной рыбы, севрюги, осетра, белуги частью посредством крючков, частью мережами. На одной веревке или *хребтине* бывает крючков от 51 до 56, и таких хребтин для одного захода связывают между собою до 24. Рыбаки, которых мы тут застали, горько жаловались на плохую ловлю и говорили нам, что теперь им чаще попадаются морские кошки и морские собаки, нежели осетры и белуги. Когда мы объявили им, что готовы заплатить за морскую собаку от одного до двух рублей, то они тотчас бросились сделать заход, но к обоюдному нашему сожалению, попытка их к добытию морской собаки не имела желаемого успеха.

На другом конце перешейка, по ту сторону Очаковскаго гирла, находится несколько больших заводов неводных или баламутных, на которых неводами производится ловля скумбрии (баламута) и кефали. Нам говорили, что употребляемые на них морские неводы имеют в длину до 1500 саж., в вышину 2 косых сажени...

Додаток 9

Афанасьев-Чужбинский А. С.

Очерки Днестра

(близько 1858-1859 pp.;

Афанасьев 1863: 430, 433, 435-438; уривки)

/430/ Аккерман – уездный город Бессарабской области, довольно многолюдный и чрезвычайно расбросанный. Несколько еще лет назад до освобождения крестьян его можно

было назвать желанным Эльдorado для крепостных и вообще для разного беспаспортного люда. И доселе еще по югу России слово *аккерманский мещанин* имеет свое особенное значение. Какой-то статистик, кажется один из немцев, обратил внимание на особенное долголетие жителей Бессарабии и преимущественно Аккермана, пустившись разумеется в рассуждение о причинах, обуславливающих подобное явление. Но такое долголетие существует только на бумаге, а в действительности люди в Аккермане живут столько же, сколько и на других местностях, – и средняя жизнь, я уверен, не выше в нем, как и в целой Бессарабской области. Дело в том, что аккерманские мещане, разумеется в прежние годы, не только были долголетни, а просто никогда не умирали. По случаю огромного наплыва беспаспортных и беглых помещичьих крестьян, – в Аккермане установилась особенно рода торговля. Умирал, положим, мещанин Иван Иванов, его, конечно, хоронят, – но имя его принимал выходец из Полтавской губернии и числился уже Иваном Ивановым, и если умирал – в свою очередь, то все-таки являлись кандидаты на его звание, имя и фамилию. В 1856 г. я еще видел в Аккермане парня лет двадцати пяти, сыну которого было гораздо за сорок. <...>

/433/ Аккерман, кроме части, примыкающей к торговой площади, и двух-трех новейших улиц, состоит из виноградников, которые тянутся далеко по окрестности. Это главное место выделки бессарабских вин, известных в торговле под именем аккерманских. Не имеет садика разве самый убогий домовладелец. Я жил последний раз у отставного казачьего офицера, у которого сад среди города. Система, принятая здесь относительно ухода за виноградом – срезать лозы и не давать кусту расти вверх. г. Крашевский в своем описании жалеет об этом, полагая, что к такой мере виноделы прибе-

гают, вероятно, за неимением леса на подпорки или из необходимости закутывать лозы теплее на зиму. Почтенный путешественник уверяет, что было бы выгоднее оставлять лозы в естественном виде, которые давали бы обильнее жатву. Но г. Крашевский ошибается: именно срезывание лоз и доставляет большую выгоду, т. е., если кусты дают меньшее количество винограда, то качество его несравненно лучше и наконец самый плод неравненно крупнее [Kraszewski 1846: 74-75]. Вероятно почтенный путешественник не посещал колонии Шабы, где бы он увидел улучшенное виноделие, и где швейцарцы, обрезывая свои лозы, получают с инога куста около тридцати фунтов отличного винограда. <...>

/435/ Хотя Аккерман и пользуется далеко известностью относительно виноделия, однако, надо сказать правду, вино его чрезвычайно плохого качества, а настоящее производство находится в пяти верстах, в швейцарской колонии Шабе. От самого города и до колонии пешая дорога идет по берегу лимана сплошными садами и виноградниками. Верстах в двух, между густыми деревьями, под скалой стоит часовенька над прозрачным и прохладным родником, что по-малорусски называется «криница». Не это ли тот ключ, о котором Крашевский рассказывает поэтическую легенду, о которой я напрасно пытался узнавать в Аккермане и Шабе? Местность превосходная, а холодная вода показалась мне необыкновенного вкуса, потому что каждый раз я пил из этого родника во время пешего путешествия из Аккермана в колонию или обратно. В часовеньке стоит икона, а возле живет старик инвалид, т.е. кочует под скалами в качестве сторожа и решительно не знает никаких преданий. /436/

Может быть, покажется странным, но я не могу не сказать, что по крайней мере для меня колония Шаба гораздо лучше Аккермана; за одну ее улицу, обстроенную красивыми

домиками, усаженную громадными белыми акациями, а далее утонувшую в садах, наполненных цветами, я не взял бы целого уездного городка с его уродливыми строениями и жалкими провинциальными затеями.

Колония эта состоит из швейцарцев, на половину французов, на половину немцев, а рядом с ней поселились несколько десятков малорусских семейств, которые, однако же, ничего хорошего не заняли от иностранцев. Я жил в доме одного из значительных колонистов Тардана, принадлежащего к семейству известнейших виноделов. Собственно мой хозяин занимался другим делом – купил землю в части Бессарабии, отошедшей к Молдавии, и весь был предан овцеводству и хлебопашеству, но посредством его я познакомился с лучшими виноделами из его родственников и знакомых. Все эти семейства, у которых я так приятно проводил время, принимали меня необыкновенно радушно, и вся молодежь, без исключения, уже люди более или менее образованные. Находил я у них и французские журналы, и книги, и не раз по вечерам слушал новые романы под аккомпанимент фортепьяно. В небольшой шабской лютеранской церкви постоянно бывает две обедни: один и тот же пастор служит сперва по-французски, а потом по-немецки.

У одного из братьев Тарданов осматривал я сады, прессы и огромные наполненные винами погреба, и отвеживал многие вина, которые могут смело выдержать соперничество с иными заграничными. Чего лучше? В некоторых одесских гостинницах эти вина с иностранными этикетками идут за привозные и не какие-нибудь, а в два, три рубля серебром за бутылку. У Тардана есть боченки десятилетних и более вин, которые держатся не для продажи: таким вином не стыдно бы угостить какого-угодно знатока и любителя. Крымские вина, по моему мнению, далеко уступают бессарабским, собственно

приготовляемым в Шабе. Гарданы непрерывно улучшают лозы, ездят за границу и не отстают от современного состояния виноделия. Я убежден, что если бы ближайшие /437/ местности знали о шабских винах, они бросили бы разную мерзость, которую привозят из-за границы под именем вин дешевых (разумеется, сравнительно) и охотно пили бы бессарабское вино, стоящее значительно дешевле. Крымские вина еще доходят до Москвы и Петербурга, а бессарабских я нигде на севере не видел, – разве уже под другим названием.

Посещал я сад и вместе хорошенькую ферму г. Коре, кажется капитана швейцарской службы. У него тоже прекрасные сорта винограда и отличное вино, в роде гардановского.

Главными похитителями винограда, против которых колонисты принимают меры, оказывается – кто бы вы думали? – собаки. Животные эти, которых в обыкновенное время, кажется, и немного, к осени, к собранию винограда собираются целыми толпами и, пользуясь тем, что лозы обрезаются очень низко, пожирают самую лучшую гроздь. Рвы и заборы собаке не помеха, и потому сторожа должны бодрствовать постоянно, и некоторые из них вооружены ружьями и нередко угощают похитителей мелкой дробью. Под вечер вокруг Шабы происходит иногда усиленная канонада.

В 1859 г. я был свидетелем громаднейшего переселения саранчи из Херсонской губернии, через лиман в Бессарабию. Это было в июне. Саранча зародилась между Одессой и Овидиополем и, опустошив все поля и всякую зелень на большом пространстве, инстинктивно бросилась на тучные бессарабские пажити. Насекомое не имело еще крыльев, и подойдя к лиману огромнейшими массами, сгруппировалось на берегу целыми движущимися холмами. Прибрежная зелень почти бесплодной почвы недолго могла прокормить такое несметное количество, и вот саранча ринулась

в лиман, не дождавшись попутного ветра, миллионы насекомых, затонувших в воде, послужили плотом для миллиардов, и флотилия тихо поплыла на другую сторону. Бессарабские власти знали об этом и приготовились на своем берегу встретить незваных гостей, запаслись соломой для костров и расставили людей с лопатами и граблями от Шабы до самого взморья. Но ветер переменялся, подул вдоль лимана, и всю саранчу понесло в море. Дня через два, когда ветер подул от Одессы, целые горы затонувшей саранчи /438/ были выброшены волнами вдоль бессарабского берега. Ее сочли мертвой и, что называется, не тронули пальцем. Но каково же было удивление, когда саранча, полежав на солнце, обогрелась, и расползлась по прибрежным камышам? Оттуда она, разумеется, сделала нашествие на Бессарабию. Я ехал через пространство, занятое пешей саранчей, между Овидиополем и Одессой. Она шла, не изменяя направления ни перед какой преградой, слоем в четверть толщины. В селекции Акарже, она перелезала через заборы, через избы даже.

Над лиманом, пониже Шабы есть еще небольшая немецкая колония на земле помещика Арсеньева, – и там же ко взморью, покойный Арсеньев, в одном озере, начал выделку соли и предприятие пошло очень успешно, но с его смертью, не знаю, продолжается ли это дело. Один грек из Одессы нашел предприятие выгодным и, кажется, заключил контракт с наследниками Арсеньева, но о дальнейших результатах мне ничего неизвестно.

За Шабалатом недалеко лиман вливается в Черное море двумя рукавами или гирлами – Константинопольским (Бугасом) и Очаковским. Между этими проливами тянется песчаная пересыпь, на которой кое-где торчат деревья, зеленеет тростник, и порой носятся огромные стада куликов, чаек, диких гусей и уток. Вообще виды здесь пустынные, и только

вдали на море белеют паруса кораблей, да порой стелется длинная полоса дыма от пароходов, совершающих рейсы между Одессой и Дунаем.

Додаток 10

Защюк А. И.

Бессарабская область

(близько 1858-1860 pp.);

Защюк 1862-а: 160-161; 1862-б: 141-144; уривки)

Швейцарцы

Кроме немецких колоний, в Бессарабии поселена община швейцарских французов. Швейцарцы явились сюда между 1824 и 1828 годами, во время генерал-губернаторства князя Воронцова. Первую мысль о их населении в здешнем крае подал граф Паравичини, предлагая и /161/ свои в том услуги. Со временем этот проект получил успех стараниями Карла Тардана, швейцарца, который и был первым «осадчиком», основателем колонии. Швейцарцы прибыли сперва в 1824 году в числе только 5 семейств. В 1830 году их прибыло опять 17 душ, из которых умерло в карантине 10 человек.

Вероятно переселению их в Россию многие противились и Тардан в своем добром намерении встречал большие трудности; ибо в письме своем, напечатанном в №4 «Одесского вестника» 1829 года, он говорит, как убеждал своих соотечественников не искать счастья в безвестных пустынях и лесах Северной Америки, а спешить на плодоносные земли Новой России, где виноградные лозы, персики, шелковица поспевают рано и с большим успехом. Им отведена прекрасная земля в Буджаке, на самом Днестровском лимане, в 5 верстах от Аккермана урочище *Шаб*, где они основали колонию этого

имени, весьма цветущую и преуспевающую в своем сельском быту. Их виноградники – одни из лучших в Бессарабии.

В колонии Шаба и в соседнем помещичьем урочище Шабалате всех швейцарцев находится теперь 538 душ, в том числе 288 мужского и 254 души женского пола.

г. Аккерман

На юг от крепости, у самого ее подножья, расположен город Аккерман; за ним – виноградные и фруктовые сады, заведенные еще турками, а далее по берегу лимана – предместье и богатая, цветущая, окруженная зеленью швейцарская колония Шаба. <...> В настоящее время собственно городской земли, по показанию областной чертежной, считается 4289 дес. 258 саж., из которых большая часть занята виноградниками.

Внутренняя торговля Аккермана сосредоточивается на базарах, которые здесь бывают два раза в неделю – по понедельникам и пятницам, и на головной Николаевской ярмарке – с 6-го по 22-е декабря, на которую привозится товаров на 26000 руб., а продается на 7000 руб.: хлеба, сала, шерсти и в особенности местного вина.

...Всех магазинов и торговых лавок в Аккермане считается 209; из них: магазинов каменных частных – 110, лавок – монастырская 1, частных 98. Питейных заведений горячего вина в городе 144; из них складов и подвалов 7, ведерных 9, трактирных заведений 6, харчевен 37, питейных домов 79, выставок 6. Кроме того, для склада местного виноградного вина, почти под каждым домом устроен погреб. /142/

Но главный промысел жителей города – виноделие Аккерман славится своим вином и своими виноградными садами, под которыми занято большое пространство городской земли. Некоторые из садов Аккермана существовали

с незапамятных времен, и вино славилось еще во времена турецкого владычества. Виноградные сады разведены на песчаном грунте, прорезаны аллеями, обсаженными тутовыми, абрикосовыми, ореховыми и другими плодовыми деревьями, окопаны рвами, заросшими терновыми и длиннолистыми кустарниками *agenarii* [бессмертника песчаного]. Тутовые деревья разводили здесь прежде в большом количестве, с целью разведения шелковицы; но, с падением в последнее время шелководства в Бессарабии, тутовые деревья исчезают.

Виноградные лозы большей части аккерманских садов имеют ту особенность, что их коротко подрезывают и не привязывают к кольям, как это делается в других местах, а лозы эти растут прямо по земле, что происходит частью от принятого обычая, а более – от дороговизны леса в здешних местах и непомерно высокой платы работникам.

Первые виноградные сады около Аккермана, по всей вероятности, были разведены еще генуэзцами, о которых известно, что они рассадили виноградники около своих колоний в Крыму. Турки и татары придавали особенную важность виноделию еще в XIV веке, что видно из ханских ярлыков, выдаваемых духовенству на целость виноградных садов <...>

Турки, владея Аккерманом, разводили в нем фруктовые и виноградные сады в больших размерах, так что, по присоединении Бессарабии /143/ к России, турецких садов, поступивших первоначально в казенное ведомство, считалось 1994. На некоторые из этих садов, местные жители показали претензии, как на свою собственность, и сады эти были им уступлены казною, а остальные, по распоряжению тогдашнего Бессарабского правительства, отданы были в оброчное содержание частным лицам, которые, как пишет г. Корнилович, не содержали эти сады с хозяйственной

бережливостью, отчего, через 6 лет по присоединена области к России, около Аккермана более 40 садов пришли в совершенный упадок, и там, где были эти сады, остались пустые места⁷¹. Кроме того, еще раньше этого времени из Аккермана было вывезено много лоз для разведения винограда около Одессы майором Греческого батальона Споритти.

Уже только в 1825 году правительство обратило внимание на аккерманские виноградники и поручило Бессарабскому обер-форштмейстеру, графу Паравичини, привести в порядок казенные сады около города, там, где находились еще не совсем истребленные турецкие виноградники, которые потом в 1829 г. были проданы с публичного торга частным лицам за 120000 руб. асс. С того времени начинается развитие виноградных садов и виноделия в Аккермане, так что иногда в один год (например в 1852 г.) бывало посажено до 400000 лоз. Вина выделяется теперь, смотря по урожаю, от 120 до 200 тысяч ведер, отчасти красного, а более белого, зеленоватого на вид и кисловатого на вкус. Большая часть аккерманского вина идет в продажу, а из выжимок винограда гонится водка. Красные аккерманские вина продаются виноделами Одессы, Полтавы, Харькова и других мест, под именем бордоских, а белые – по большей части переделываются в шампанское, чем даже славится здесь шабский колонист Давид Доньи. Впрочем, аккерманские вина особенно красное, имели в Одессе право гражданства в военное время и охотно покупались по 4 руб. за ведро. Выдержка вин, улучшающая их свойство и придающая им двойную и даже более цену, производится здесь только у немногих виноделов, некоторых помещиков и шабских колонистов.

⁷¹ Рукопись г. полковника Корниловича, производившего съемку Буджака в 1818 и 1819 годах. Рукопись эта принадлежит г. Мурзакевичу и подлинник ее хранится в Одесском обществе истории и древностей (прим. автора).

Дороговизна бочек заставила многих искать заменить их какой-либо посудой для хранения вина, и помещик Олофсон придумал в 1841 году глиняные кади [емкости], для которых академик Гелле предложил восковую /144/ полипу [шпаклевку]; но посуда эта не употребляется, несмотря на выгоды, которые могли бы быть доставлены ей здешним виноделам. Еще надобно заметить, что аккерманские, да и вообще бессарабские вина, при перевозке их, требуют тщательного присмотра, а при обыкновенном нерадении и даже недобросовестности извозчиков, они закисают и разрывают бочки.

Упомянув здесь вкратце об аккерманском виноделии, о котором более подробно сказано в особой статье, мы добавим только, что виноделие как особенно важная отрасль промышленности города, заставило даже поместить несколько казенных учеников к г. Тардану, лучшему из местных виноделов.

Додаток 11

Описание экспонатов и хозяйства экспонентов отделения напитков из плодов и ягод на выставке 1887 года (Описание 1890: 333-334, 378-379; уривки)

Асвадуров Абрам Зеронович, землевладелец, виноградарь и винодел Аккерманского уезда, Бессарабской губ. Адрес: г. Аккерман.

Имение экспонента находится в Измаильском и Аккерманском уездах и включает в себе площадь в 1130 дес. земли. Виноградники его занимают 30 дес. земли в окрестности г. Аккермана и вблизи посада Шаба. Они расположены на ровном месте невдалеке от Днестровского лимана. Почву здесь составляет мелкозернистый песок, частью

с каменистой, частью с глинистой подпочвой. Виноградники существуют с давнего времени, экспонент же владеет ими *более* 15 лет. В виноградниках разведены следующие сорта лоз: Chasselas разных разновидностей, Алварна, Траминер, Бургундский, Морильон, Рислинг, черный Венгерский, розовый Анатолийский, Карменет черный, Мальбек, Изабелла, Мальвазия, Мускат белый, Мускат черный и др. Виноградные кусты сидят довольно густо между собой. Уход за виноградником состоит в разрыхлении земли лопатами и сапками. Молодые насаждения поливаются водой. На зиму закрываются только молодые кусты. Удобрение виноградника не практикуется. Все расходы по уходу за виноградником в течение года выражаются суммой около 60 руб. на десятину. По словам экспонента, виноградные лозы в его виноградниках воспитываются исключительно в виде низкорослых форм, которые не нуждаются в подвязке к кольям. Молодые виноградники, по словам г. Асвадунова, приносят плоды на пятом году после посадки; полный же урожай винограда они дают не ранее десятилетнего возраста. Виноград идет для вина и для стола. Столовый виноград продается от 1 руб. до 4 руб. за пуд, а винный – от 40 до 80 коп. и далее дороже за пуд. Столовые сорта начинают созревать в августе. Урожай винограда для вина собирается в течение всего сентября. Приготовленное экспонентом вино продается без выдержки от 1 руб. до 1 руб. 50 коп. за ведро, а выдержанное, смотря по качеству, от 3 до 10 руб. за ведро. К началу 1888 года в подвале г. Асвадунова было около 25 тыс. ведер вина, которое добыто частью из собственных виноградников, частью же приобретено у других виноделов.

А.З. Асвадунов впервые выступил на конкурс со своими винами только на всероссийскую сельскохозяйственную

выставку в г. Харькове, прислав сюда следующие сорта: белое столовое вино урожая 1868, 1883 и 1884 годов, Мускат-сек урожая 1884 г., Алварна 1884 г., Рислинг 1883 и 1884 гг., Сійрек-сіях (Мальвазия) 1885 г., Бордо 1885 г., красное 1882 и 1883 годов, Мускат десертный 1883 г., Малага 1883 и 1875 гг. Цена винам назначена 35, 40, 45, 50, 60 и 75 коп. за бутылку; только Малаге урожая 1875 года назначена цена 2 руб. за бутылку.

Асвадурова Исаака сыновья, землевладельцы, винограда-ри и виноделы Аккерманского уезда Бессарабской губ. Почтовый адрес: г. Аккерман. /334/

Имение экспонентов состоит из 4300 дес. земли, расположенных в Бессарабской и Волынской губ. Виноградники их находятся при посадке Шаба вблизи г. Аккермана и занимают площадь в 25 дес. Они существуют издавна и только 20 лет тому назад стали обновляться. Почва здесь песчаная, подпочва глина. Виноградники засажены исключительно местными лозами винограда, между которыми особенное значение имеют Чауш, Алварна, Изабелла и Мускат. Виноградные кусты сидят рядами на три аршина ряд от ряда и на 1¼ аршина куст от куста. На десятине считается до 3500 кустов. Уход за виноградником состоит в двукратной очистке его от сорных трав санками. На песке виноградные лозы на зиму оставляются открытыми. Поливка виноградника водой не производится. Кусты воспитываются привязанными к кольям. Удобрение виноградника производится осенью отбросками виноделия и конским навозом. Молодые виноградники, по словам экспонентов, приносят первые плоды на третий год после посадки, а полный урожай – через пять лет. Виноград большей частью идет для приготовления вина, а меньшая часть продается для стола, ценой на месте

от 1 руб. 40 коп. до 2 руб. за пуд. С десятины виноградника при урожае получается около 500 ведер вина. Ранние сорта винограда созревают к половине августа. Урожай винных сортов винограда снимается в течение всего сентября и оканчивается в первой четверти октября. Приготовленное вино продается частью молодым, частью же выдержанным в двух собственных погребах. Смотря по качеству и степени выдержанности, вино продается от 1 руб. до 3 руб. 50 коп. за ведро. Главными местами сбыта вина для гг. Асвадуровых служат: Санкт-Петербург, Москва, Варшава и Одесса. В течение года они продают до 15 тыс. ведер вина. В начале 1888 года у экспонентов было около 12 тыс. старого и 8 тыс. ведер молодого вина.

Занимаясь виноделием с 1855 года, экспоненты впервые выступили со своими винами на конкурс только на все-русскую сельско-хозяйственную выставку в Харькове. Здесь были следующие сорта:

Из белых вин: столовое вина (Рислинг, Мускат, Выморозки и др.) урож. 1882-1885 гг. по цене за ведро от 1 руб. 35 к. до 4 руб. 50 коп.

Из красных вин: столовые вина 1882-1883 и 1886 гг. по цене за ведро от 1 руб. 50 к. до 2 руб. 50 коп.

Означенные экспонаты, в следствие позднего прибытия в Харьков, не могли быть подвергнуты ни вкусовой, ни химической экспертизе. /378/

Навроцкий Василий Григорьевич, виноградарь и винодел Аккерманского уезда Бессарабской губ. Почтовый адрес: г. Аккерман.

Виноградники экспонента находятся вблизи г. Аккермана и посада Шабы. Они заключаюь в себе 22 дес. земли и расположены на ровной местности. Почва и подпочва

здесь чистый и глубокий песок. Начало виноградников положено очень давно. Здесь разведено более 40 сортов винограда, причем самыми надежными для виноделия сортами в этой местности, по уверенно экспонента, служат: Белый Шасла (Кабасма), Рыжий, Пино (Белердже), le Muscadine rose (Альварна), Pineau franc (Акмек), Изабелла и Мальбек. Местные названия помещены в скобках. Разрыхление земли в винограднике производится сапками. Виноградник удабривается виноградными отбросками. Виноградные кусты рассажены здесь не слишком густо: их приходится от 4 до 6 тыс. кустов на дес.; обрезка кустов низкая – на три или четыре глазка от основания. /379/ Подвязка кустов к кольям не практикуется. Десятина виноградника при урожае дает до 400 пудов винограда, а при небольшом урожае едва 150 пудов. Виноград идет исключительно для приготовления вина. Свое вино экспонент продает только молодым по одному рублю за ведро с посудой. Экспонент уже не раз выступал на выставках с образцами своих вин. Впервые он выступил на Одесской выставке 1881 года и за свои экспонаты удостоен похвального листа. На Одесской же выставке 1884 года он получил за вино бронзовую медаль. Такая же медаль присуждена была ему и в 1882 году на Всероссийской художественно-промышленной выставке в Москве.

На всероссийскую сельско-хозяйственную выставку в Харьков В. Г. Навроцкий прислал образцы аккерманского столового белого вина урожая 1875 г. и столового красного урожая 1879 г. Экспертная комиссия не обнаружила в этих винах путем химического анализа никаких вредных примесей.

Додаток 12**Бертенсон В. А.****С берега Днестровского лимана**
(1885 р.; Бертенсон 1885: 815-817; скор.)

Желая познакомиться с хозяйством на бессарабском берегу Днестровского лимана, я провел некоторое время в с. Шабалат, отстоящем в 13 верст от г. Аккермана и в посаде Шаба, представляющем чудный уголок Южной Бессарабии. Остановлюсь прежде всего на Шабалате, полнее характеризующем собой хозяйство всей описываемой местности. с. Шабалат, находясь недалеко от берега Днестровского лимана, в то же время отделяется Шабалатским слабосоленым озером от Черного моря. Оно составляет собой собственность наследников Арсеньева и включает в себе 2000 с лишним десятин земли. Все имение, за исключением усадьбы и 50 дес., находящихся под виноградником, садом и различными посевами для нужд владельцев, арендуется немцами-колонистами и малороссами – потомками запорожских выходцев.

Немцы населили с. Шабалат в [18]40-х годах. Они были выписаны покойным Арсеньевым из Германии (окрестностей Страсбурга) и, благодаря чрезвычайно выгодным для них условиям и всяческому поощрению, достигли той степени зажиточности, о которой может /816/ только мечтать крестьянин всей остальной Руси. Каждый колонист, арендующий два-три десятка десятин земли, владеет полной усадьбой, состоящей из дома с двух комнатах и кухни, разных хозяйственных построек, сараев, погребов и пр. У каждого несколько пар волов или лошадей, сложный сельскохозяйственный инвентарь, о котором скажу несколько

слов ниже. У одного из шабалатских поселенцев имеется даже своя паровая мельница. Такую благосостоятельность приходится объяснять не только природными условиями местности, трудолюбием немцев и поощрением, которое они встречали в первое время после своего переселения в Шабалат, но также и теми отношениями, которые продолжают существовать по сю пору между нынешними владельцами Шабалата и его арендаторами. О каких бы ни было прижимках и речи быть не может; напротив, несмотря на то, что изменяющиеся экономически условия сильно влияют на повышение арендной платы, наемная цена на землю в Шабалате для лиц, арендовавших ее раньше, почти не повышается. Нечего и говорить, что в года неурожайные, при малейшем затруднении арендатора уплатить в срок причитающийся с него взнос, делается соответствующая отсрочка, и не было примера, чтобы кто-либо из арендаторов не уплатил следуемой арендной платы.

Положение местных жителей малороссов немногим хуже. То обстоятельство, что крестьяне этой местности не были знакомы с гнетом крепостного права, то же прекрасное отношение к ним владельцев имения и достойный подражания пример в лице колонистов – создали и им завидную обеспеченность. Мне не удалось заметить ни одной неисправной изб, строящейся, кстати сказать, в этих местах из лимпача [лампача] (чамурные постройки). Самый бедный украинец владеет приличной землянкой. При такой обеспеченности местного населения, рабочие руки не поражают своей дороговизной. Цена рабочему колеблется между 50 коп. и 1 руб. Уборка хлеба производится всего за пятую меру, поступающую в пользу рабочих. Принято работать за угощение (толока); этот способ оплаты рабочего труда носит здесь название «клаки» (по-молдавски) и «беплыка» (по-турецки).

Вся прибрежная полоса Днестровского лимана представляет тот почти исключительно винодельный лоскуток бессарабской губернии, цветущим центром которого, по всей справедливости, считается посад Шаба. Здесь виноградарство и виноделие отодвинули на второй план все остальные отрасли сельского хозяйства. Табак, озимая пшеница и, в особенности кукуруза уступили свое место фруктовым и виноградным садам. Несмотря на крайне первобытные (исключая пос. Шабу) способы виноделия, на отсутствие рациональных знаний по приготовлению, главным образом, по выдерживанию вина, и на другие условия, стесняющие винодельный промысел, виноградом живут не только крупные хозяева, но и мелкие колонисты-собственники. Как климатические, так и почвенные условия особенно благоприятствуют такому направлению хозяйства. Почва здесь супесчаная и песчаная, реже черноземная. Продолжительное и в высшей степени теплое лето с прекрасными весной и осенью, некоторый недостаток в выпадающей влаге, редко переходящий в губительную засуху – вот характерные черты здешнего климата.

Нельзя однако утверждать, что полеводство не имеет никакого значения. Им особенно занимаются колонисты-арендаторы, которым не может быть выгодно заводить виноградники на чужой земле. В то же время, урожаи в среднем выводе за несколько лет, превосходят урожаи соседнего уезда Херсонской губ. Это обстоятельство приходится объяснять природными условиями, а не земледельческой культурой, недалеко оставляющей за собой прочие местности нашего крайнего юга. Удобрение не применяется. Весь получающийся навоз сжигают в виде кизяка. Система хозяйства – залежная, не регулируемая. Перелог или сохранившуюся еще кое-где целину, вспахивают на глубину до 1 вершка старинным колонистским плугом с вертикальным

почти отвалом и с лемехом, к нему прикрепленным под мало-тупым углом. В верный год занимают подготовленное таким образом поле баштаном (бакшею) или просом, реже озимой пшеницей; во второй год следует озимая пшеница, затем рожь, яровая пшеница или овес, ячмень и, наконец, 4-6 лет – залежь. Обработка после первого посева производится трехлемешным ралом (экстирпатором) или буггером (трехлемешным колониетским плугом), или тем же колониетским однокорпусным плугом, на глубину 2-2½ вер., причем сеют по стерне (жнивью) от руки и тут же запахивают. Время посева: для озимых хлебов – первые числа сентября, для яровых – конец февраля и март. Количество семян на десятину – 5-6 пуд. Врага полеводства – хлебный жук и овражек, с которыми борются общепринятыми мерами. Уборка производится при помощи кос с грабельками. Средний урожай: 40-60 пуд. Молотьба – гарманами.

Таково вкратце полеводство у хозяев, придерживающихся рутины. Многие колонисты значительно прогрессируют. Некоторые завели у себя плуги Рансома, сеялки разных систем, жатвенные машины, веялки и пр.

Животноводство значения доходности не имеет. Оно существует исключительно для домашних потребностей. Овцы простые – цигейские. Рабочий скот серый. Шелководство когда-то существовало; следы его сохранились в виде уцелевших кое-где отдельных шелковичных деревьев.

Виноградарство и виноделие, как я имел случай заметить, стоят не на высокой степени развития: в особенности это относится к технике приготовления вина. Так, при сборе винограда, поврежденные и гнилые ягоды не отделяют от здоровых; виноград различных цветов и сортов выжимают за один раз. Способ выжимания – ногами рабочего. Получаемое вино – слабое, нехарактерное и весьма не прочное –

сбивается по крайне низкой цене: от 50 коп. до 1 руб. за ведро. Таким же образом готовится вино и у наследников Арсеньева, причем выжимки от винограда идут в корм йоркширским свиньям. С будущего года предполагается поставить дело совершенно иначе: с этой целью приобретаются лозы различных сортов винограда, расширяется площадь, занятая виноградниками, строится обширный погреб для хранения и выдержки вина, заводятся усовершенствованные орудия для дробления и прессования винограда.

Огородной и садовой культурам, с улучшением сообщения между Аккерманом и Одессой, предстоит завидная будущность. Возделываются всевозможные огородные растения и, между прочим, растения, принадлежащие к полевой культуре, как например табак (махорка), находящие себе сбыт тут же, кукуруза, конопля и др. Кукурузу, впрочем, чаще возделывают в виноградниках.

Значительную материальную выгоду извлекают из рыбной ловли. Шабалатский лиман славится кефальями (*Mugil auratus*), камбалой (глос – *Platessa (Pleuroectus) flesus*), бычками (*Gobius*). Рыбная ловля производится неводами, мережами (сети, оставляемые на ночь в воде) и в ериках. Ериками называются искусственные каналы, соединяющие Шабалатский лиман с Днестровским и служащие для ловли /817/ кефали. С наступлением весны, вылупившаяся из икры кефаль, величиной в овсяное зерно, проникает из моря через открытый ерик в лиман, там развивается и ранней осенью, в начале сентября стремится обратно в море. К этому времени ерики заграждаются двойными камышевыми преградами («тири»), из которых задняя представляет сплошную стену, а передняя, то есть обращенная к Шабалатскому лиману, имеет проход, устроенный таким образом, что рыба, раз попавшая в загражденное пространство, не

имеет возможности выйти из него. При помощи «сачков» (пидсаки) рыбу легко выбрать из ерика. Этим способом в иные годы извлекают из ериков около полумиллиона штук высоко ценящейся кефали. Перед приездом моим в Шабалат, одному из местных жителей ерик дал около 30000 штук рыбы. По сведениям, собранным мной, устройство ериков и способ ловли кефали сохранились во всей своей неприкосновенности со времен турецкого владычества. Продажная цена ерика от 200 до 800 руб., смотря по месту им занимаемому. Некоторые ерики известны как излюбленные рыбой, и за такие платят весьма большие деньги. Кефаль, выбранную из ерика, тут же солят и продают по 35-40 руб. за тысячу.

Если в Шабалате и в других окрестностях Аккермана разные отрасли сельского хозяйства еще могут конкурировать с виноградарством и виноделием, то о Шабе этого сказать нельзя. Песчаная почва (чернозем попадает только местами) обуславливает собой выгодность виноградарства и виноделия. Известно, что виноград с песчаной почвы во многом превосходит виноград со всякой другой и, в особенности, с почвы глинисто-черноземной. Кроме того, обработка десятины виноградника песчаного обходится значительно дешевле обработки десятины виноградника черноземного; при том песчаный виноградник превосходит черноземный не только качеством, но и количеством доставляемого винограда. Иллюстрирую это некоторыми цифрами. Посредственная обработка десятины песчаного виноградника стоит от 30 до 50 руб., такая же обработка черноземного – от 40 до 60 руб. и дороже. Средний урожай черноземного виноградника 200-300 ведер вина с десятины, песчаного 500-600 вед. и даже больше. Если принять во внимание еще и то, что виноградники на песке более обеспечены относительно филлоксеры, то нельзя будет не согласиться, что за будущность

шабского виноделия особенно беспокоиться нечего. Самый простой расчет приводит к этому убеждению. Принимая, что десятина виноградника дает 500 пуд. винограда или, что то же, 500 ведер вина, продаваемого по 1 руб. за ведро, и высчитывая все расходы по обработке, уходу и приготовлению вина руб. в 200 (что, во всяком случае, крайне преувеличено), может считать доходность десятины песчаного виноградника руб. в 300. Если мы эту цифру уменьшим втрое, то и тогда жаловаться на незначительную доходность будет грешно. Как бы в подтверждение всего сказанного может служить то, что с каждым годом способ приготовления вина в пос. Шаба совершенствуется, число виноградников увеличивается, репутация шабских вин все больше упрочивается, и многие виноделы сбывают вино тысячами ведер. Так, г. Бюксель продает ежегодно по 20000 вед. вина, качества, впрочем, не выдающегося, что следует объяснить тем, что сады у г.Бюкселя преимущественно черноземные. Таким образом, этот винодел выигрывает на количестве. г. Шарантон обращает большее внимание на качество, сбывает ежегодно по 10-12 тыс. ведер вина высокосортного, выдержанного по несколько лет. В Одессе вина г. Шарантона пользуются заслуженной известностью. Известны вина Карла и Самюэля Тарданов. Очень хороши вина Гризеля. Всего в Шабо, по словам местного винодела г. Кондратьева, 82 колониста, из коих 75 занимаются виноделием для сбыта. Большинство виноделов приготавливают простые вина, разделяя все вина на два сорта: красное и белое. Это объясняется отсутствием капиталов, затруднительностью сбыта высокосортного вина. Я выше упомянул, что в технике приготовления вина замечен успех: способ выжимания ногами совершенно оставлен, применяются дробилки, упрощенные местным поселенцем г. Марго. Имеются подвалы, улучшенные прессы,

грохоты для отделения веточек и черешков винограда, присутствие которых, во время брожения виноградного сока, вредно отзывается на качестве вина. В обработке и уходе за виноградом шабские поселенцы меньше подвинулись вперед. Интересующихся этой стороной вопроса я отсылаю к «Отчету одесской филоксерной комиссии за 1883 г.», в котором читатели найдут достаточно подробные сведения.

Чуть было не забыл упомянуть о сортах возделываемого винограда. Преимущественно возделывают разные местные сорта, подробный список которых приведен в известном сочинении Тардана. Как о выдающихся, упомяну о мюскате, изабелле, бордо, траминере, рислинге и альварна.

Последний сорт употребляется с лечебной целью. Кстати замечу, что Шаба приобретает все больше и больше значение лечебного места; сюда приезжают из отдаленных мест поесть виноград и просто подышать удивительно здоровым воздухом. Урожай настоящего года по количеству винограда один из выдающихся. По качеству он далеко не таков. Лившие в конце лета дожди не дали дозреть винограду; много винограда повытекло, много погнило; ягоды не богаты глюкозой (кислы), вследствие чего вино обещает быть слабым и слегка кисловатым.

По вопросу о шелководстве мне удалось собрать почти также мало сведений в пос. Шаба, как и в Шабалате. Оказывается, что когда-то этой отраслью хозяйства занимались очень усиленно, чему доказательством могут служить многие сотни тутовых деревьев, до сих пор еще сохранившихся в пос. Шаба. Причины, по которым шелководство оставлено, не вполне ясны. Можно думать, что главным препятствием послужила затруднительность сбыта коконов и отчасти болезнь шелковичных червей. Природные условия местности и существующее среди местных поселенцев влечение к этому зайятию настолько благоприятны, что при некотором

поощрении и, главным образом, при открытии сбыта коконам, можно будет поручиться за то, что шелководство займет со временем видное место в хозяйстве пос. Шабы.

Додаток 13

Лендер Н.

Черное море и Кавказ

(близько 1900 р.; Путник 1900: 136-137; уривок)

По Бессарабии

Щедро одаренная природой Бессарабия не богата путями сообщения. В прилегающей к Черному морю Южной Бессарабии самое тяжелое и удручающее бездорожье. В Аккерманском уезде нет ни одного шоссе. Город Аккерман несколько лет назад собирался шоссировать городские улицы, но и то остановился, увидев, что это поглотит весь его бюджет, не превышающий 60 тыс. руб. Край совершенно отделен от Новороссии и даже от своего вывозного порта – Одессы. Единственным средством сообщения служат мелководные баржи и такие же пароходы, способные входить в Днестровский лиман. Это сообщение практикуется летом, да и то лишь в хорошую погоду. Аккерман, этот центр Южной Бессарабии, упал и обеднел после войны 1877-78 гг. С присоединением к России дунайского побережья и Измаила, часть хлебных грузов, направлявшихся прежде на Аккерман, пошла на Измаил, где, вследствие глубины Дуная, условия лучше, чем в Аккермане. Там хлеб беспрепятственно грузится на иностранные /137/ пароходы. Отпуск Аккермана упал на 2 млн. пудов. Конечно, будь у Аккермана железная дорога на Одессу, он несомненно отправил бы по ней 5 млн. пуд. своего нынешнего отпуска, тяготеющего к Одесскому порту.

Аккерманский уезд, представляющий главную житницу южной Бессарабии, дает, даже при среднем урожае, до 2 млн. четвертей разного рода хлеба. Соседняя немецкая колония (Шаба) дают около 2½ млн. ведер вина. За Аккерманом занимают по торговле главное место Тарутино, Арциз, Татарбунары, торгующие, кроме хлеба, скотом и местными изделиями.

Лет десять-пятнадцать, под влиянием нескольких неурожайных годов, в населении Бессарабии замечается склонность расширять, вместо хлебных посевов, виноградники и, действительно, виноградные сады как-будто увеличиваются. Оно и немудрено: хлеб при засухах плохо родится, а для виноградников довольно одного-двух дождей. Таким образом, если бы хлебопашество в крае продолжало падать, то нельзя сказать этого о виноградном хозяйстве, которое изобильно снабжает юг России дешевыми натуральными винами. Если бы у нас прочно привилось разведение американских лоз, не боящихся филлоксеры, бессарабское виноделие положительно бы не знало себе конкурентов, по крайней мере на юге и юго-западе России.

Додаток 14

Богославский С.

Опыт историко-статистического описания церкви и прихода Шабы

(до 1872 г. включительно; Богославский 1872-1873: 484-488,
553-557; скорочено)

1. Общие сведения

Посад Шаба, как свидетельствуют церковные документы /485/ и предания старожилов, носит название свое издавна. Первоначальное население этого посада в более оседлом

и определенном виде относится к позднему времени господства Молдавии и владычества Турции. Местность посада Шабы, представляющая много выгод в отношении рыбной ловли в Днестровском лимане и Черном море, а также в отношении процветания садоводства и виноградников, была периодически населяема разными древними народами: даками, преимущественно населявшими южную часть нынешней Бессарабии, называемую Буджак, гетуэцами, основывавшими свои колонии по берегам Черного моря и наконец татарами, которые только с распространением на юго-западе влияния и владычества России – оставляли Бессарабию и уходили за Дунай. Открытие же в 1870 году в посадской земле пяти глиняных погребальных урн, довольно большого формата с надписью на одной из них греческими буквами слова «Φοχα» без означения года, свидетельствует, что и греки населяли некогда эту местность.

Ограничиваясь немногими данными, заслуживающими некоторого вероятия и глухим преданием, к сожалению, мы не имеем возможности высказаться положительно в пользу первых поселенцев Шабы; но тем не менее дальнейшее население и существование Шабы постараемся изложить с положительной точностью, начиная историко-статистическое описание настоящего посада с 1805 года. Более известные поселенцы Шабы относятся к концу XVIII ст. и состоят из молдован, как местных обитателей; малороссов, беглецов Запорожской Сечи, известных под названием «гетманцев»; болгар, убежавших от турецких преследований и блуждавших в степях Бессарабии под защитой молдавских господарей, и наконец турок, которым приписывается название этой местности «Шаба». Все эти разноплеменности, сплотившись /486/, несколькими семействами, были оседлыми основателями настоящего

поселения и занимались преимущественно рыбной ловлей, виноделием и овцеводством.

Посад Шаба, что приблизительно значит по-турецки «плата»⁷² расположен на песчаном, покатоном правом берегу Днестровского лимана под 46° 11' 31" северной широты и 48° 30 1/3' восточной долготы от парижского меридиана, примыкая северною частью к швейцарской колонии (ныне селению) того же имени, основанной в 1829 году, – отстоит от областного города Кишинева в 175 верстах; от города Аккермана в 6 верстах и к юго-западу от урочища *Кимбет* или *Малая Катаржа* в 7 верстах.

«Днестровский лиман, по сказанию г. Защука, был залив моря, ничем от него не отделявшийся. В него впадали: Асияк, Офиуса и другие скифские речки, о существовании которых остались лишь одни предания. Обмеление вод в последствии уже произвело пересыпь, отделявшую лиман от моря и образовавшую из залива моря пресное озеро, в которое впадает р. Днестр» [Зашук 1862]. Впрочем, лиман имеет сообщение с морем посредством двух протоков или гирл, именуемых Бугаз, из коих правый называется *Цареградским*, где на пересыпи, принадлежащей посаду Шабе, находятся здания пограничной стражи, карантинного отделения и цареградского знака с лоцмейстерской частью, – шириной в 150 саж. и глубиной до 17 футов; и левый *Очаковский* шириной 70 саж. и глубиной до 5 футов. С образованием пересыпи у самого почти устья лимана, вправо образовалось соленое озеро, называемое *Шаболатским*, которое соединяется с лиманом нарочно прорываемыми каналами, известными под именем «ериков»», для ловли особого рода /487/ рыбы – сельдей кефали, которая в сентябре

⁷² Нижче автор повертається до традиційної інтерпретації назви Шаба (Прим. І.С. і В.Л).

переходит из озера в море и задерживается в ериках камышевыми решетками.

Местность, занимаемая посадом, представляет вообще не мало выгод в промышленном и торговом отношениях, а климатические явления не выдаются особенной резкостью, что составляет немаловажное обстоятельство с гигиенической точки зрения. Доказательством благоприятного влияния здешнего климата на здоровье жителей могут служить самые незначительные и редкие случаи смертности от эпидемической заразы: чумы в 1812 и 1829 гг., холеры в 1848, 1856 и 1866 годах и тифа, хотя повальные детские болезни – оспа, корь и скарлатина – чуть ни ежегодно похищают не мало жертв, единственно от нерадения и невесщества простого населения, Несмотря, однако, на благоприятные условия для жителей, садовладельцы и землевладельцы немало теряют иногда и убытков. Морские туманы имеют вредное влияние на растительность вообще; отчего хлеба выходят плохие; фрукты, а особенно абрикосы и сливы, уничтожаются еще в цвету; деревья покрываются едкой ржавчиной и не долговечны; а виноград теряет надлежащий вкус и полноту. Кроме того, в песчаной почве, которая как известно, особенно восприимчива для разведения лучших сортов винограда, находится множество червей, подтачивающих корни лоз, отчего посадка винограда сопряжена с большими потерями и усилиями; а гусеница положительно истребляет садоводство и огородничество.

Южная часть посада завалена наносными песками и нет никакой возможности бороться здесь с природой. Место это носит название *Кучугуры*, и, несмотря на все усилия, при малейшем ветре разливается песчаной волной и засыпает кусты и деревья. Старожилы с удовольствием вспоминают про раздольное былое время и про необозримые окрестные степи, зарославшие некогда высокою травой /488/ (буркуном),

где водились волк и лисица и где свободно от Шабы до Измаила выпасались огромные табуны лошадей и стада овец. Это была ненаселенная, девственная степь, в которой только изредка слышался человеческий голос; но украшенная кое-где высокими курганами – таинственными свидетелями исторических событий. Она оканчивалась на юге громадным Трояновым валом, который в народном предании называется *Змиевиной* [sic!] и имеет свое начало в трех верстах от Шабы; особенно же выделяется в урочище Кимбет.

До 1812 года, то есть до присоединения Бессарабии к России, Шабское поселение под названием урочища, составлявшего предместье г. Аккермана, не было ничьей отдельной собственностью и в административном порядке подчинялось аккерманскому паше. В церковном же отношении церковь и жители православного исповедания были зависимы от Гушского епископа, который, как видно из документов, хранящихся в Шабской церкви, управлял всей бессарабской паствой. С 1812 года Шаба вошла в состав казенных селений и состояла в ведении Палаты государственных имуществ, а с 1842 года переименована в посад и жители из поселян сделались мещанами. В церковных же делах церковь и православное население Шабы, до учреждения викариатства, кафедры и дикастерии в г. Кишиневе, зависило от Ясского митрополита, экзарха Гавриила и находилось в ближайшем ведении протопопа Аккерманского цынута.

II. Сведения о церкви

Собравшаяся в Шабе православная христианская община, состоявшая из нескольких семейств молдован, малоросов и наконец болгар, вероятно долгое время оставалась без храма Божия, прибегая для удовлетворения /489/ своих духовных нужд к приходу Казанской церкви г. Аккермана. Только в 1805 году,

как гласит предание, по инициативе, надо полагать, болгар, как нации особенно дорожившей священным достоянием своих предков – религией, несмотря на гонения и притеснения со стороны Турции, поселенцы Шабы затеяли построить храм Божий, но доброе предприятие это, по необъяснимым обстоятельствам, осуществилось лишь в 1808 г.

По благословению Ясского митрополита Гавриила в этом году была заложена первая в Шабе церковь во имя святителя и чудотворца Николая. Предание говорит, что место для постройки церкви пожертвовано было благочестивым старцем-поселенцем, но имени его, к сожалению, не сохранилось.

Церковь строилась старанием прихожан на добровольные жертвы и была окончена и освящена в следующем, 1809 году. Иконостас в ней был полотняный, прикрепленный к деревянным перекладинам, с иконами доморощенной малярской живописи, не имевшей ничего общего с живописью классической.

Формулярные ведомости, введенные при сей церкви в том же 1809 году, описывают новопостроенную церковь в следующем виде: «В селении Шабе церковь Свято-Николаевская, строением деревянная, про между колья хворостом плетеная, глиною обмазанная и камышем покрытая, крепкая, ризницей и утварями средственная и книгами достаточная»⁷³.

Однако церкви этой, как и можно было полагать, суждено было существовать не долго, а именно 10 лет, и вероятно в виду временной ее постройки, неуместительности и вообще скудной обстановки, положено было построить новый храм, более обширный и сообразный святыне Божией.

12 мая 1816 года в царствование благочестивейшего /490/ и самодержавнейшего государя императора Александра I,

⁷³ Ці дані були пізніше опубліковані ще раз. Див.: ТБГУАК. – 1907. – Т. III: 290.

и с благословения митрополита экзарха Гавриила, как гласит каменная доска, вделанная над входом в ныне существующей церкви, несколько правее первой, была заложена новая, каменная церковь во имя того же святителя и чудотворца Николая. Предпринявши постройку каменной церкви, шабские поселяне, как видно из приходо-расходных книг за 1818-1822 годы, кроме обыкновенной личной раскладки, в пользу построения церкви заседали несколько десятин земли; отдавали правянтные деньги, вероятно, за содержание нижних воинских чинов на постоях; обращались за помощью к некоторым состоятельным лицам; делали займы, из коих замечателен заем в 1300 левов серебряной российской монетой у присутствующего Кишиневской экзаршей духовной Дикастерии, еклезиарха, игумена Синесия 10 октября 1819 г. и наконец с разрешения экзаршей Дикастерии, посылали доверенных людей Андриана Локошенкова и Терентия Чумаченко с книгой за сбором добротных подаяний по Бессарабии и по днестровской части, то есть в Херсонскую губернию.

При этом считаем уместным сделать некоторые выписки, чтобы судить о ходе пожертвований в тогдашнее время; а более еще для того, чтобы увековечить память жертвователей, обязавших тем внести имена их в синодик шабской церкви.

В 1818 году поступило добротных подаяний на постройку церкви:

- от Захарка Литуса – 10 левов,
- от Самбарской – 140 левов,
- от Ульяны Кужухарки – 200 левов,
- от одесского купца Миснякова – 100 руб.,
- от Кондрата и Власа Грибениченковых – 50 левов,
- от Григораша Лупола – 325 левов /491/
- от Никиты Козмаренко – 5 левов 20 пар,
- от одесского мещанина Черныша – 100 руб.,

от Грицка Бурлаки, Михайла Кравца, Бражати́на и Спиридо́на Прутенка – 138 левов,

С просительной книгой собрано за 1818 год Григорием Кравченком – 208 левов 93 пар и Андрианом Локошенковым и Терентием Чумаченком – 1987 руб. 75 коп. асс.

В 1819 году:

от Васи́ля Комисаренка и Алексе́я, Васи́ля и Ива́на Чумаче́вых – 31 лев,

от Гаври́ила Чеба́на – 26 левов,

от аккерманской горожанки Дворецкой – 50 левов,

от Вайни́цкого – 85 левов,

от Фе́дора Очако́вского – 70 левов,

от Васи́лия Му́рзака – 23 левов.

С просительной книгой в 1819 г. собрано теми же лицами – 900 руб. 17 коп. асс.

В 1820 году:

от Васи́лия Колесни́ченко – 80 левов,

Собрано с книгой 513 руб. 15 коп. асс.

Наконец в 1821 году собрано с просительной книгой на уплату долгов по постройке церкви 202 руб. 13 коп.

Особенно же значительное пожертвование разновремено делал шабский церковный староста Матвей Урсатий, которое простиралось до 2172 левов 20 пар.

Три года продолжалась постройка новой каменной, с деревянным куполом церкви и, несмотря на различные препятствия и трудность доставки лесного материала при плохих путях сообщения и на не установившееся еще в Бессарабии гражданское спокойствие, по независимым от правительства обстоятельствам – с Божией помощью в 1819 году она была окончена и освящена.

/553/ По сказанию старожилов, новопостроенная в Шабе⁷⁴ церковь долго служила предметом удивлений прихожан, привыкших к однообразному и неуклюжему виду строений. На самом же деле, это была грубая постройка каменных стен, без прочного цемента, должного фундамента и правильного распределения частей здания, лишенного необходимого света. На стенах срубом возвышался деревянный купол, покрытый железом, сверху /554/ которого водружен был железный же крест несообразной величины и тяжести. Формулярные ведомости 1819 года описывают церковь следующим образом: «в селении Шаба церковь Свято-Николаевская; строением каменная, внутри выштукатурена, с куполом деревянным; крест железный вызолоченный, железом покрыта и окрашена». Церковь, эта, находясь в первоначальном виде и в настоящее время с пристройкой к ней в 1838 году деревянной колокольни старанием прихожан, занимает со стенами 4 саж. $2\frac{1}{4}$ арш. ширины и 9 саж. $2\frac{1}{2}$ арш. длины. Обсажена вокруг тенистыми деревьями, между которыми особенно выдается белая акация, окруженная с 1831 года каменной оградой, построенной на добротные жертвы; местность церкви представляет довольно приятный вид. При колокольне имеется четыре колокола и в большем из них, отлитом в 1841 году в Москве на заводе Самгина, весу 25 пуд. 20 фунтов.

Имея в виду историческую судьбу Шабской церкви, не лишним считаем упомянуть об одном обстоятельстве, коснувшемся нашего храма в 1825 году. По инициативе и горячему содействию графа Паравичини [Скальковский 1853-а: 268], были вызваны и поселены в 1824 году первые поселенцы колонии Шаба, смежной с нынешним посадом того же имени, – швейцарские французы. Колонистам, при

⁷⁴ Название Шаба происходит, должно быть, от турецкого слова *ашабах*, что значит нижнее место или нижние сады; а не от шабаш – плата. (Прим. автора).

отмежевании земли для них, приходилась и православная церковь, которую они желали обратить в реформаторскую с уплатой за здание известной суммы. Религиозное чувство православных предложение это отвергло и обе стороны, как говорят, повели дело формой суда. И только после личного убеждения особо наряженной комиссии⁷⁵, под /555/ председательством генерал-губернатора Воронцова, в действительности совершавшегося уже в этой церкви богослужения, – граница колонии отведена по ограду церкви.

С течением времени, несмотря на неоднократную поддержку церкви преимущественно со стороны церковных старост, она постепенно приходила в ветхость. Несоразмерной величины железные кресты на церкви и колокольне действовали разрушительно на купола. И хотя в позднейшее время кресты были уменьшены, но образовавшиеся прежде от напора и тяжести их трещины пропускали течь: а потому последовало и преждевременное гниение лесных строений, поддерживающихся в настоящее время дощатой обшивкой снаружи и железными связями внутри. В каменных стенах по недостатку хорошего освещения и недоброкачественности цемента, распространилась в продолжении полустолетия сырость до такой степени, что зимой стены покрываются толстым слоем снега, а летом, несмотря на неоднократную просушку и побелку, темны и влажны, особенно в алтаре. Кроме того, с умножением населения церковь эта сделалась до того невместительной, что две трети молящихся принуждены бывают иногда, несмотря ни на какую погоду и время, при богослужении стоять вне храма.

Несмотря на описанные обстоятельства и неудобства, прихожане свыклись было со своим положением и находились в

⁷⁵ В комиссии участвовали граф Панин и генерал И. Инзов.

полном убеждении, что эта церковь может долго существовать. Поэтому много труда стоило возбудить в прихожанах сознание и решимость построить в посаде новую церковь.

28 сентября 1870 года, с благословения покойного архиепископа Антония, при большом стечении народа соборно совершено было заложение нового храма в центре поселения, на высоком и удобном месте, приобретенном /556/ обществом покупкой у мещанина Логгина Торонченка за 115 рублей серебром.

На медной доске, приготовленной в Одессе по случаю закладки новой церкви и положенной в основание храма у восточной стороны олтаря, находится следующая надпись:

«Во имя Отца и Сына Святого Духа. Основавшаяся церковь в посаде Шаба в честь и память иже во святого отца нашего Николая, архиепископа Мирликийского чудотворца, при державе Благочестивейшего, Самодержавнейшего, Великого Государя Императора Александра Николаевича, при святительстве же преосвященнейшего Антония, Архиепископа Кишиневского и Хотинского: в лето от сотворения мира 7378, от Рождества же по плоти Бога Слова 1870 сентября 28 дня».

К постройке новой церкви приступлено весной 1872 года. По окончанию постройки, имеющей быть в 1875 году, и по упразднении настоящей ветхой церкви, – церковный сад, обнесенный каменной оградой, и примыкающий к нему с южной стороны церковный дом, где теперь временно помещается приходская школа, шабское приходское попечительство предполагает, если на то последует разрешение епархиального начальства, назначить в пользу больницы и богадельни прихода.

Первый иконостас ныне существующей церкви был перенесен из упраздненной в 1819 году первой церкви в Шабе.

Он существовал до 1855 года и ныне находится в разрушенном и полуизгнившем виде. Новый же иконостас, устроенный в 1855 году старанием прихожан, работы г. Орлова и стоимостью в 1500 рублей, весь деревянный и прочный, с живописью удовлетворительной. /557/ Поля выкрашены белой краской, карнизы вызолочены; по местам иконостас украшен резьбой, царские же ворота сплошной резной работы.

Особенно чтимых народом святых икон в шабской церкви нет, но при крестных ходах по случаю моровой язвы скота или при появлении эпидемической болезни народ глубоко почитает и с верой обращается к лику святой равноапостольной Марии Магдалины, приобретенной для церкви в холерную эпидемию 1848 года. При этом надо упомянуть, что[он], как [и все] население Южной Бессарабии, питает глубокое желание хотя один раз в 10 лет видеть и принять у себя с крестным ходом Заступницу Бессарабии, святую икону Гербовецкой Божией Матери.

Из книг прихода шабской церкви за 1821 год видно, что все старые иконы первой упраздненной церкви были проданы в город Овидиополь Херсонской губернии за 210 левов.

Прихожане вообще глубоко почитают святые иконы, но, не имея положительно никакого понятия о живописи, безразлично удовлетворяются и кистью маляра, и суздальскою спекуляцией, и мазанием киевских торгашей, – при благочестивом только убеждении, что то или другое изображение представляет лик святого.

/607/ Говоря о церковной утвари, считаем справедливым ограничиться официальным выражением, что Шабская церковь утварью достаточна. Не обращая на себя особенного внимания ни богатством, ни доказанной древностью, утварь нашей церкви только удовлетворяет необходимости. Приобретаемая по вкусу, понятиям

и средствам прихожан, церковная утварь представляет собой довольно почтенный склад томпака, меди, железа, перламутра и стекла, а также бумажных и шерстяных изделий. В 1869 пожертвовано новое полное священническое облачение нынешним настоятелем церкви, стоимостью в 116 руб. сер., а в 1871 году пожертвовано таковое же облачение церковным старостой Филиппом Мельниченком ценой в 95 руб. сер. Кроме того, приобретены пожертвованием серебряные 84-й пробы: потир и дискос с прибором, дарохранительница, напрестольный крест и евангелие, обложенное серебром.

По народному сказанию и устному заявлению покойного настоятеля шабской церкви, протоиерея Александра Зюлковского, священствовавшего здесь с 1825 по 1868 год, в напрестольном кипарисном кресте, оправленном в серебро с таковой же подставкой, содержится частица святых мощей. Крест этот, купленный за 90 левов, пожертвован в Шабскую церковь, как гласит надпись, в 1820 году кишиневским жителем Симеоном Федоровым Вторым.

/608/ Из круга печатных богослужебных книг, по времени издания, старейшими могут считаться следующие: 1) «Месячная Минея» за весь год. Печатана в типографии Киево-Печерской лавры 1787 года, в царствование императрицы Екатерины Алексеевны при Самуиле, митрополите киевском и галицком. 2) «Триодион», печ. 1791 г. в той же киево-лаврской типографии, в царствование императрицы Екатерины Алексеевны, при том же митрополите Самуиле. 3) «Пентикостарион», печ. 1792 г. в киево-лаврской типографии, в царствование императрицы Екатерины Алексеевны, при митрополите Самуиле. 4) «Октоих», печ. 1797 г. в киево-лаврской типографии, в царствование императора Павла Петровича, при киевском митрополите Иерофее. 5.

«Собрание всех поучений на всё воскресные и праздничные дни», печ. 1800 г. в киево-лаврской типографии, в царствование императора Павла Петровича, при киевском митрополите Гаврииле. 6) «Толковая псалтырь», печ. 1802 г. в киево-лаврской типографии, в царствование императора Александра Павловича, при киевском митрополите Гаврииле. 7) «Деяния св. Апостолов», печ. 1804 г. в киево-печерской лаврской типографии, в царствование императора Александра Павловича, при святительстве Серапиона, митрополита киевского и галицкого. Остальные богослужебные книги печатаны после 1812 года.

Писанных богослужебных книг, проповедей или нот в шабской церкви не находится. Что же касается архива, то, кроме некоторых исторических документов, о которых речь наша впереди, заслуживают внимания метрические записи, свидетельствующие о том, как велись они до присоединения Бессарабии к России: без указания вероисповедания, законного супружества, лет венчавшихся, мест погребения умерших и фамилий свидетелей при совершении крещения.

Вот образчик таких записей за 1809 год. /609/

№		Часть I. Родившихся и крестившихся			
муж.	жен.	дата рожд.	Имена родителей и священников	дата крещ.	Восприемники
+		9.	в октябре В жителя села Шабы Прокопия Бурлаки и жены Мелании родился сын Яков; крестил и миром св. помазал священник Анастасий Бандак	10	Гавриил, аккерманский житель

Часть II. Браком сочтавшихся			
число месяца	№ венчания	имена и прозвания браком сочтавшихся и священников	свидетели
1	2	в ноябре обвенчал иерей Анастасий Бандак молодика Илью, сына безименного жителя шабского с девицей Меланией, Ивана Квашного дочерью	того же села жители Иван Чорный и Самуил Чабан

Часть III. Умерших					
№		число	имена и прозвания умерших	от какой болезни помер	в каких лет помер
муж.	жен.				
3	2	9	в декабре погреб иерей Анастасий Бандак слободы Малой-Катарги жителя Григория Слепого жену Елену	скоропост. болезнию смертию помер	33
		19	погреб иерей Анастасий Бандак В жителя сел. Шабы Симеона Босого племянника Симеона	горячею болезнию умре	10

/610/ Судя по старым богослужебным книгам и по письменности церковных документов, а также основываясь на показаниях старожилов, положительно можно утверждать, что богослужение в Шабской церкви издавна совершалось, как и теперь, на церковно-славянском языке.

При совершении богослужений в храме, прихожане участвуют услугой, чтением и пением. И ученики приходской школы с недавнего времени начали посещать церковный клирос. Есть надежда, что скоро устроится из учеников стройный хор, для чего, на средства местной школы, выписаны уже

из придворной певческой капеллы: нотная азбука и обиход нотного церковного пения, положенный в четыре голоса, на все богослужения. С 1809 по 1868 год церковные поучения, как можно заключить из некоторых документов и свидетельства старейших жителей настоящего населения Шабы, были в совершенном упадке: они большей частью или вовсе не говорились с церковной кафедры, или очень редко прочитывались по печатным изданиям. Изданное в 1800 году на церковно-славянском языке «Собрание разных поучений на все воскресные и праздничные дни», до сих пор сохранившееся в чистоте и типографской свежести, между прочим красноречиво говорит, что оно не часто употреблялось. В доказательство неспособности к проповедыванию слова Божия и слишком ограниченных познаний одного из наиболее видных иереев Шабской церкви, священствовавшего 43 года и никогда почти не говорившего с церковной кафедры, приведем в подлиннике собственноручную его заметку, сделанную на одной церковной книге, следующего содержания:

«Від зубної болі.

Місяць на небі, мертвий во гробі,

Сухий дуб у лісі, камінь в морі, /611/

Коли сії чотири речі до купи зійдуться,

Щоб тоді мені народженому, хрещеному

Зуби заболіли. Господи помилуй. – 3 рази

За кожним разом».

Само собою разумеется, что при таком взгляде на вещи со стороны священников в народе поддерживалось суеверие. В «Формулярных ведомостях» Шабской церкви с 1809 по 1829 год не существовало даже графы, которая свидетельствовала бы о знании духовенством православного катихизиса. В графах этих ведомостей обозначено: «каков кто в чтении и пении?» и «не заражен ли кто пьянственной страстью?»

Ясное доказательство того, в каком умственном и нравственном состоянии находилось вообще все духовенство кишиневской епархии в начале настоящего столетия.

Не удивительно после этого, что с упадком церковной проповеди, до 1868 года не только дети, но и взрослые почти не знали самых общеупотребительных христианских молитв, не умели правильно осенить себя крестным знамением и совершенно не понимали главных догматов православной веры. Мерию для искоренения этого прискорбного явления служат пастырские беседы, предлагаемые прихожанам наизусть простым, разговорным и понятным для них языке, не только при богослужении в церкви, но и при всех случаях собрания их и при исполнении христианских треб в домах. В беседах, между прочим, обращено особенное внимание на возбуждение в прихожанах готовности посылать детей своих в приходское училище. Каждое воскресенье и праздничный день после утрени объясняется дневное евангелие ученикам училища, куда собираются иногда и взрослые.

Число посещающих храм Божий и желающих слушать поучения немало увеличивается и с тем вместе /612/ увеличивается в них и любовь к разумному пониманию и слушанию святого евангелия.

/640/ Церковный доход Шабской церкви с 1809 года по настоящее время состоял исключительно из продажи восковых свёчей, кошелькового сбора и добротных пожертвований в пользу церкви и ее постройки.

Руководствуясь в показаниях количества прихода и расхода церковных сумм преимущественно приходо-расходными книгами, усматриваем, что книги эти введены здесь только с 1818 года за крепой и печатью бессарабского протоиерея Федора Малявинского, по указу кишиневской экзащей духовной дикастерии, но велись ли они прежде этого

времени и подтверждены ли они были контролю епархиального начальства, положительно не известно. Поэтому и статистическое описание церковных сумм Шабской церкви /641/ предлагается нами со времени введения записей прихода и расхода, то есть с 1818 года. Замечательно, что книги эти только в 1826 году в первый раз подписаны местным причтом и засвидетельствованы благочинным, священником Василием Чайковским.

Чтобы точнее определить количество и причину периодического возвышения и уменьшения церковного прихода и расхода, полагаем разделить статью эту на три категории, а именно:

- а., на счет ассигнациями с 1818 по 1840 год.
- б., на счет серебром, то есть с 1840 по 1872 год, – и
- в., на счет сумм, собираемых церковью, но отсылавшихся по своему специальному назначению.

А. Приход в расход Шабской церкви с 1818 по 1840 год находится в следующем виде:

Означение года	Приход ассигнациями	Расход ассигнациями	Остаток ассигнациями
1819	2189,75	2188, 25	1,50
1820	4178,13	4177 12	1,10
1821	3432,33	3432 20	0,13
1822	826,05	825 45	0,90
1823	564,39	564, 27	0,12
1824	461,34	461,30	0,04
1825	430,16	430, 12	0,04
1826	781,32	781, 25	0,07
1827	1026,29	1025,32	0,97
1828	881,98	881,94	0,03
1829	677,85	668 ,75	9,10 /642/
1830	786,39	786,28	0,11

1831	1593,32	1593,31	0,01
1832	783,35	783,30	0,05
1833	1343,37	1343,35	0,02
1834	1044,45	1044,15	0,30
1835	842,29	840,10	2,19
1836	972,53	972,50	0,03
1837	1111,30	1110,25	1,05
1838	2901,95	2961,90	0,05
1839	1084,68	1083,95	0,73
Итого:	29103,41 руб.	29085,16 руб.	18,26 руб.

Остаток 18 руб. 25 коп. асс., переведенный на серебро по тогдашнему курсу, что выходило 5 руб. 21³/₇ коп. – отнесен на приход 1840 г.

Из приведенной таблицы усматривается, что суммы церковного прихода в продолжение 21 года расходовались исключительно на нужды местной церкви, включая в этот расход и саму постройку церкви, колокольни и ограды (колокольня и ограда с 1829 по 1838 гг.). В частности же расход Шабской церкви с 1818 по 1840 гг. употреблен был на следующие предметы:

На постройку церкви израсходовано – 15348 руб. 86 коп. асс.

На постройку колокольни и церковной ограды – 4218 руб. 27 коп. асс.

На покупку воска и свечей – 4951 руб. 46 коп. асс.

На починку церкви и разные расходы – 4566 руб. 57 коп. асс.

Итого: 29085 руб. 16 коп. асс.

Более выдающееся число прихода церковных сумм замечается в 1818- 1819-1820-1821-1827 /643/ 1831-1833-1831-1837-1838 и в 1839 годах, и в совокупности простирается до 21196 руб. 76 коп., что составляет более двух третей всего прихода за 21 год.

Не лишено некоторого интереса, что в 1831 году, за собственноручной заметкой пожертвовано на церковь золотом 3 червонца подпоручиком 11 егерского полка Павлом Алексеевым Заевым.

Меньше же всего прихода было между 1821 и 1827 годами так, что в 1825 году приход церковных сумм состоял лишь из 430 руб. 10 коп. асс.

Усматриваемое вообще в продолжение всех этих годов, что увеличение и уменьшение церковных сумм бесспорно зависит от известных причин, к числу которых, прежде всего, относятся усиленные меры в сборе денег на постройку церкви, колокольни и ограды. Не менее того, на церковную экономию не могли не отразиться как частое передвижение в здешней местности русских войск, так равно условия урожая и непрочная оседлость самих поселенцев Шабы, которые при ложных слухах о [воинском] наборе в Бессарабии не задумывались уходить за Дунай; так, что из числа 301 души мужского пола и 351 души женского пола за 1819 год к 1825 г. (особенно скудному по приходу церковных сумм) оставалось на лицо 255 душ муж. п. и 188 душ жен. п.

Что же касается количества и качества пожертвованных, сделанных в период этого времени на церковь вещами, то, судя по церковной описи и кое-каким остаткам облачений и утвари вообще, положительно можно утверждать, что почти все принадлежности церковной утвари приобретены были пожертвованиями прихожан, сообразно их средствам и понятию. Более видное по количеству место в числе этих пожертвований занимают шелковые, шерстяные и бумажные платки, ковры домашней работы, медные /644/ и стеклянные лампадки и полупарчевое облачение.

В. Приход и расход Шабской церкви с 1840 по 1872 гг.,
как видно из приходо-расходных книг, ведется за все это время
в должной исправности и выражается в следующих цифрах:

год	приход сер.		расход сер.		остаток сер	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
1840	222	5	220	87	1	18
1841	205	80	205	1	-	79
1842	202	51	202	35	-	16
1843	200	89	200	23	-	66
1844	204	85	204	79	-	6
1845	195	24	195	13	-	11
1846	157	40	157	40	-	-
1847	258	63	258	48	-	15
1848	163	25	163	10	-	15
1849	249	1	249	1	-	-
1850	258	46	258	36	-	10
1851	166	54	166	49	-	5
1852	173	40	173	40	-	-
1853	172	61	172	55	-	6
1854	180	18	179	97	-	21
1855	182	52	181	42	1	10
1856	190	16	187	83	2	33
1857	198	65	196	50	2	15
1858	210	55	208	47½	2	7½
1859	217	½	216	76	-	24½
1860	188	86	185	94	2	92
1861	197	70	195	87	1	83
1862	227	99	227	-	-	99
1863	193	42	192	2	1	40
1864	211	34	210	30	1	4
1865	208	76	206	61	2	15
1866	247	72	246	2	1	70
1867	249	72	248	-	1	72
1868	257	41	255	1	2	40
1869	273	89	271	75	2	14
1870	280	51	279	1	1	50
1871	261	42	260	41	1	1
Итого.	6808	45	6776	7	32	38

/645/ В числе показанного здесь расхода с 1840 по 1872 год, в частности суммы были расходуемы на следующие предмета:

Внесено по указу Святейшего синода для хранения и приращения в пользу церкви – 2873 руб. 54 коп. сер.

Внесено по распоряжению епархиального начальства: с 1868 года 1% кошелековых денег в Приказ общественного призрения – 2 руб. 2 коп. сер.

Единовременно в 1869 г. в пособие на содержание Духовного училища в Кишиневе – 1 руб. 1 коп. сер.

В жалование эконому Духовного училища – 51 коп. сер.

Употреблено на покупку воска и свечей – 2360 руб. 23 коп. сер.

Израсходовано на починку церкви и разные расходы – 1538 руб. 76 коп. сер.

Итого: 6776 руб. 7 коп. сер.

Несмотря на упадок прихода в некоторых годах, причиной чего были то неурожаи, то налет саранчи /646/ (1852 и 1857 гг.) и пруса (1869 г.); то положительный голод в этой местности (1846-1848-1861 гг.) и падеж скота (1848-1851-1863-1870 г.), в общей сложности, приход церковных сумм постепенно увеличивался в особенно после нововведенной в 1847 г. операции в продаже церковных восковых свечей.

Равным образом и пожертвования, сделанные на церковь вещами, выдаются против прежнего времени большей ценностью и изяществом. Так, например иеромонахом Киево-Печерской лавры Иерофеем пожертвованы в 1866 году: серебрянный 84 пробы напрестольный крест; плащаница на красном бархате, вышитая золотом и серебром, и евангелие в лист под серебрянной доской и обложенное бархатом; прихожанами: серебрянные 84 пробы: потир и дискос с принадлежностями и гробница для хранения святых даров; а также бронзовое паникадило с хрустальными орнаментами и два

приличных священнических облачения, пожертвованные в 1871 году священником и церковным старостой.

В. К суммам, собиравшимся церковью и отсылавшимся по своему специальному назначению, принадлежат сборы <...>⁷⁶, [которые], судя по некоторым данным и хранящимся документам, приводится приблизительно [ниже]:

/647/ На вдов и сирот духовная звания кишиневской епархии 1828 по 1872 г. собрано – 88 руб. 74 коп.

Выручено и употреблено на покупку венчиков и листов разрешительной молитвы с 1847 по 1872 г. – 156 руб. 78 коп.

На улучшение быта православных поклонников в Палестине, с прибылью от продажи крестиков, с 1859 по 1872 г. собрано – 41 руб. 25 коп.

На восстановление православного христианства на Кавказе с 1861 во 1872 г. – 13 руб. 15 коп.

На сооружение и содержание православных цервей и школ в западных губерниях с 1863 по 1872 г. – 9 руб. 97 коп

На распространение христианства между язычниками в Империи с 1866 по 1872 г. собрано – 8 руб. 28 коп.

Итого: 481 руб. 17½ коп.

При этом уместно упомянуть, что в виду скудных средств Кишиневского попечительства о бедных духовного звания, епархиальный съезд депутатов от духовенства кишиневской епархии, бывший в г. Кишиневе в 1868 г., постановил выдать священникам всех приходов особые просительные листы для сбора пожертвований /648/ на означенное попечительство. Вследствие этого распоряжения съезда депутатов, утвержденного покойным архиепископом кишиневским Антонием, по приходу посада Шабы с 1869 по 1872 г. собрано в пользу попечительства о бедных духовного звания 27 руб. сер.

⁷⁶ Скорочене повторення (Прим. І.С. і В.Л.).

III. [Кладбища]

До 1868 года в посаде Шаба находилось два кладбища: одно в северной части посада, а другое – в южной, на двухверстном расстоянии одно от другого. По народной молве, северное кладбище имеет свое начало еще с половины XVIII ст. и будучи с 1824 по 1830 гг. общим для православных и реформаторов (швейцарцев); в 1835 году обнесено каменной оградой, которая с северной стороны составляет граничную черту посада с колонией. Южное кладбище помещается на обрывистом, глинистом и крутом берегу Днепровского лимана и относится к новейшему времени. Оба эти кладбища в 1868 г., по распоряжению бессарабского областного правления, были закрыты; а для нового отведено полторы десятины квадратного места на посадском выгоне, к юго-западу.

Новое кладбище находится в трехверстном расстоянии от нынешней церкви и, будучи до времени обнесено земляным, усаживается вокруг по предположенным аллеям и над могилами деревьями; а посередине кладбища в 1870 году, старанием прихожан, водружен большой, крашеный, дубового леса крест с приличной живописью. С упразднением существующей и с окончанием новой церкви, Шабское приходское попечительство предполагает камень старой церкви употребить на постройку среди нового кладбища поместительной усыпальницы. /649/

В 1871 году, по случаю обвала над лиманом обрывистого берега, открыто еще одно кладбище, о котором не существует никаких преданий; но по человеческим скелетам, обращенным лицом к востоку, можно полагать, что оно принадлежало православному христианству. Кроме того, в разных местах посада открываются человеческие черепа монгольского типа.

/734/ IV. Сведения о приходе и прихожанах

До 1809 года настоящий приход посада Шабы, состоящий из 250 душ мужского и 194 душ женского пола православного христианского населения считался приписным к Казанской церкви города Аккермана. Но с того времени, то есть с сооружения первой церкви, до настоящего времени, Шабский приход находится самостоятельным. К нему в 1819-1821 гг. присоединились близ новонаселенные урочища: *Большая Катаржа*, с 91 душ. мужского и 54 душ. женского пола; *Шабалат* с 15 душ. муж. и 10 жен. пола; *Малая Катаржа* с 30 душ. муж. и 19 душ. жен. пола (она же *Кимбет*) и наконец *Аккембет* с 17 д. муж. и 11 душ. жен. пола. Урочища эти периодически увеличивались и уменьшались в своем населении и неопустительно значились в документах Шабской церкви. В 1866 году с постройкой церкви в селекции Будаках, Большая Катаржа и Аккембет присоединены к приходу Будацкой церкви; а в 1871 году и население урочища Шабалат свыше 150 душ обоего пола, переселилось в урочище Кадаешты, принадлежащее к приходу той же церкви, уступив арендованную им у г. Арсеньевых землю немецким поселенцам. Таким */735/* образом, в 1872 году, к приходу Шабской церкви, сообразно новому расписанию приходом кишиневской епархии, составленному 1872 года, осталось приписным только урочище Кимбет, находящееся на посадской земле и населенной несколькими семействами шабских же мещан, численность которых входит в общий итог шабских коренных жителей. До 1872 года наличных прихожан Шабской церкви считалось 876 душ. муж. и 677 душ. жен. пола, за исключением прихожан, постоянно проживающих в соседних и внутренних губерниях отечества.

Вообще судьба шабского населения, под влиянием исторических событий Бессарабии, подвергалась немалым

переворотам, имевшим отношение к изменению цифры его народонаселения и оседлости. С одной стороны, некоторые благоприятные условия и заботы русского правительства послужили причиной умножения населения: но зато с другой – происходили такие явления и причины, которые не могли не отразиться резко на его уменьшении.

К числу первых относится то обстоятельство, что в 1809 г. единовенные нам болгаро-славяне, воодушевленные отрадной надеждой, существовавшей еще со времени царствования Екатерины II, что Бессарабия перейдет под власть России, безостановочно селились в буджакских степях и несколькими семействами водворились Шабе; а за тем с 1812 г. наплыв бродяг и беглых крепостных людей из различных губерний России значительно должен был поднять численность посадского населения. Последнему обстоятельству особенно содействовало дозволение беглым, прибывшим в Бессарабию до подписания Бессарабского договора, согласно высочайшей инструкции от 21 мая 1816 года и высочайшему повелению от 11 октября 1817 года, безусловно оставаться в Бессарабии, с распространением этого права...⁷⁷

/740/ Выписки из метрических и формулярных книг Щабской церкви до 1872 года сведены в прилагаемой статистической таблице.

ПРАВОСЛАВНОГО ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ /741-742/

год	состояло душ			к тому родилось			Число браков	умерло		
	муж	жен.	всего	муж	жен.	всего		муж	жен.	всего
1809	250	144	394	9	4	13	2	3	2	5
1810	238	195	433	4	5	9	8	2	1	3
1811	211	142	353	6	4	10	7	9	6	15

⁷⁷ Страницы 736-739 в копии отсутствовали (прим. авторов)

1812	120	89	209	6	6	12	9	1	2	3
1813	122	97	219	7	5	12	6	4	5	9
1814	120	95	215	7	5	12	4	3	2	5
1815	161	140	301	4	3	7	9	5	5	10
1816	161	140	301	4	7	11	15	2	3	5
1817	347	251	298	17	5	22	14	2	3	5
1818	398	285	683	18	22	40	12	6	7	-13
1819	504	331	835	16	21	37	15	9	11	20
1820	416	387	803	11	13	24	10	6	3	9
1821	433	271	704	6	12	18	7	11	4	25
1822	265	198	463	23	16	38	9	5	6	11
1823	318	280	598	11	25	36	9	15	5	20
1824	288	215	503	15	15	30	6	22	20	42
1825	255	188	443	18	14	32	11	10	7	17
1826	276	200	476	17	7	24	13	10	7	17
1827	285	228	513	13	12	25	8	18	20	38
1828	288	202	490	20	20	40	5	13	7	20
1829	319	241	560	19	20	39	9	22	52	74
1830	319	241	560	22	22	44	9	19	14	33
1831	413	312	725	23	20	43	19	46	27	73
1832	403	312	715	42	32	74	22	20	20	40
1833	536	395	931	26	24	50	13	20	25	45
1834	445	330	775	35	34	69	8	27	21	48
1835	437	367	804	33	29	62	12	43	27	70
1836	575	454	1029	44	47	91	33	21	13	34
1837	657	529	1186	59	68	127	12	18	23	41
1838	710	601	1311	52	53	105	26	31	35	66
1839	622	515	1137	64	74	138	24	24	45	69
1840	440	38	824	56	58	114	22	28	45	73
1841	456	392	848	53	53	106	23	40	25	65
1842	452	389	841	58	59	117	19	64	68	132
1843	460	380	840	57	55	112	12	18	24	42
1844	452	400	852	47	48	95	11	26	17	43
1845	461	410	871	50	46	96	18	32	36	68
1846	463	409	872	66	50	116	14	71	63	134

1847	466	415	881	61	46	107	15	40	28	68
1848	471	419	890	48	46	94	12	30	26	56
1849	475	411	886	51	44	95	13	36	30	66
850	1470	420	890	48	39	87	23	50	35	85
1851	477	418	895	50	46	96	15	30	28	58
1852	473	421	894	54	46	100	21	32	33	65
1853	481	432	913	67	69	136	25	45	42	87
1854	479	442	921	68	59	127	23	75	70	145
1855	485	451	936	70	70	140	23	31	44	75
1856	490	479	969	85	60	145	18	58	35	93
1857	497	499	996	70	66	136	27	32	25	57
1858	397	499	996	79	79	158	25	35	24	59
1859⁷⁸	500	518	1018	90	93	183	32	4134	34	68
1860	501	522	1023	89	72	161	13	42	29	71
1861	501	522	1023	86	86	172	29	47	41	88
1862	512	558	1070	78	85	163	16	65	76	141
1863	510	550	1060	82	82	164	23	60	52	112
1864	511	547	1058	93	86	179	21	44	28	72
1865	510	550	1060	70	94	164	30	67	42	109
1866	516	574	1090	87	77	164	30	30	36	66
1867	583	506	1089	78	74	152	32	43	36	79
1868	588	507	1095	62	75	147	21	41	43	84
1869⁷⁹	1084	862	1946	79	76	155	11	46	66	112
1870	899	653	1552	68	49	117	18	51	37	88
1871	876	677	1553	70	78	148	30	28	38	66
ИТОГО:				2831	2709	5540	1031	1818	1694	3512

/742/ В числе родившихся, показанных в сей таблице на-
ходятся:

а) обращенных в христианство: из евреев 2 муж. и 2 жен. (всего 4); из караимов 1.

⁷⁸ Відповідно офіційній статистиці, цього року в Шабо-Посаді мешкало 2710 осіб – 1468 чол. і 1242 жін. (Бессарабская 1861. – Ч. II, № 181).

⁷⁹ В конце 1869 г. несколько семейств шабских мещан переселились на Кавказ, а в 1870 г. и население урочища Шабалата переселилось из Шабского прихода (Прим. С.Б.).

- б) присоединенных к православию: из реформ. 1; из римо-катол. 2 и 1 (3).
- в) Незаконнорожд.: 70 и 45 (115), а также 40 случаев рождения двойни и 62 случая родившихся несвоевременно.

В числе браков находятся:

- а) браков вдовых со вдовами 328
- б) холостых со вдовами 78
- в) вдовцов с девицами 82
- г) правосл. с лицами других христ. исповеданий 11

В числе умерших значится:

- а) младенцев, умерших до 7-лет возраста 1067 и 965 жен. (2032).
- б) умерших от 95 до 115 лет 5 и 8 (13)
- в) умерших от чумы и холеры 37 и 41 (78).
- г) утонувших, убитых землею и громом, замерзших и скоропост. умерш. 22 и 5 (27).

В общей сложности смертность детей составляем почти две трети ежегодного приращения населения. Главной причиной этого можно полагать то обстоятельство, что повивальные бабки и сами матери рожденных, находясь в самом невежественном состоянии касательно ухода за новорожденными и подрастающими детьми, лишают их /743/ самого необходимого присмотра; а особенно при безвыходной нищете и сырых помещениях. К этому еще присоединится почти ежегодно свирпствующие в Шабе детские эпидемические болезни: оспа, корь, круп и скарлатина, действовавшие с особенной силой в 1831-1838-1841-1848-1850-1854-1862-1868 и в 1870 годах.

Вообще же все население посада Шабы к 1872 году
состояло в следующем виде:

Православного вероисповедания:			
звания	мужчин	женщин	
Духовных	16	15	
Военных	22	18	
Статских	4	7	
Мещан	молдован	81	87
	украинцев	900	894
	россиян	6	9
Итого	1030	1029	
К сему:			
Римо-католиков	3	5	
Лютеран	23	20	
Реформаторов	2	4	
Армян	2	2	
Евреев	37	39	
Итого	67	70	

Всего же цифра народонаселения посада Шабы состояла из 1096 душ мужского и 1100 д. женского пола, т. е. из **2196** душ обоого пола.

/804/ *Материальное благосостояние* шабских прихожан, в виду выгод, представляемых посадом в промышленном и торговом отношениях, при благоразумном ведении хозяйства, естественно могло служить к их безбедной и счастливой жизни. Но, к сожалению, по невежеству ли, по апатии ли к общей пользе или по неправильному взгляду на труд, – население Шабы далеко не благоденствует и большинство его, положительно можно сказать – нищенствует и особенно при укоренившейся /805/ здесь монополии более состоятельных и потому сильнейших лиц населения, и

при возмущающей эксплуатации труда и промышленности, между прихожанами со стороны местных евреев – держателей кабаков. Не менее того и перемена административного управления; а потому перемена и прав поселенцев Шабы, ощутительно повлияла на упадок благосостояния прихожан. Так, с присоединения Бессарабии к России до 1842 года посад Шаба, будучи казенным селением, был гарантирован в целости своих недвижимых имуществ и виноградных садов от раздробления и перехода их в частные руки, каковые имущества составляли неотъемлемую пожизненную собственность шабских поселян. Но с переименованием селения Шабы в посад, – все лучшее из недвижимого имущества по количеству и качеству перешло во владешние соседних колонистов – реформатов и евреев; а на долю шабских мещан осталась самая незначительная часть садов и выгодных хозяйских угодий. Если же к этому добавим, что из числа 3500 дес. пахотной, сенокосной, выпасной и в добавок по местам песчаной и неудобной земли посада, отдаваемой в настоящее время с торгов, на каждый семейный номер, коих считается около 700 в наличности, приходится круглым числом по 5 дес., то благосостояние шабских мещан оказывается не слишком утешительным, тем более, что на долю бедняков не приходится и того.

Главная отрасль шабской промышленности первее всего заключается в виноделии; а затем уже следует рыболовство и хлебопашество. Последнее находится в совершенном упадке и в доказательство этого достаточно сказать, что большинство населения ежегодно с декабря по август месяц приобретает хлеб покупкой из города.

Рыбной промысел обнимает особое пространство: /806/
а) от колонии (ныне селения) Шабы до Стамбульского или Цареградского гирла в Днестровском лимане;

б) Шабалатское озеро с ериками, прорытыми между ним и лиманом и наконец в) рыбную ловлю по берегу Черного моря.

Несмотря однако ж на представляющиеся удобства этого рода промысла – для шабских жителей, рыболовство почти не составляет пока доходной отрасли общего благосостояния. Причиной этому служит то обстоятельство, что рыбная ловля в Днестровском лимане, находившись до 1870 г. на откупе (за 3090 руб. сер.), хотя и приносила некоторую пользу Палате государственных имуществ, но в то же время откуп служил главной причиной застоя и упадка этого промысла в Днестровском лимане; а особенно при упадке материальных средств поселенцев посад. В настоящее время рыбной ловлей в этом лимане и ловлей исключительно *камбалы* в Шабалатском озере специально занимается не более 12 хозяев, и оборот выручаемого ими капитала от рыбной торговли простирается до 5500 руб. в год.

Что же касается *ериков*, то есть ловли кефали, то хотя статья эта, при благоприятном улове, с избытком вознаграждает расходы по содержанию ериков и легко иногда приносит значительные выгоды содержателям, но, к сожалению, из 120 ныне существующих ериков едва ли 20 принадлежат собственно шабским прихожанам, и то большей частью складчикам и товариществу. Большинство ериков составляет собственность аккерманских купцов, колонистов, евреев и иногородних состоятельных лиц, которые, воспользовавшись несостоятельностью шабских мещан и их неустойками при существовавшей монополии откупа, взывавшего до 1870 года четвертую долю с улова, легко приобретали ерики почти за бесценок.

Наконец ловля рыбы по берегу Черного моря, которая /807/ исключительно в этой местности состоит из *скупбри* (баламута), при своеволии и дороговизне рабочих –

в последнее трехлетие не окупает почти расходов по содержанию заводов; а потому постепенно приходит в совершенный упадок. Об устройстве же заводов крючковых для ловли красной рыбы, которой не бедно Черное море, – в этой местности никто и не думает, хотя нельзя не предполагать улова ее в достаточном количестве и выгодного сбыта ее по соседству с Аккерманом и Одессой.

Из единичных опытов крючкового и постоянного лова по шабскому морскому берегу и в Днестровском лимане видно, что здесь изобилует: осетр, белуга, севрюга, сом, короп, стерлядь, камбала, скумбрия, кефаль, сельди, разная мелкая рыба и раки. Но определить даже приблизительно количество ежегодного улова, за исключением кефали (улов ее ежегодно простирается от 600000 до 1200000 шт.) – нет никакой возможности, тем более, что промышленники из боязни нового акциза сохраняют это в тайне.

Вообще же на рыбный промысел местными жителями не обращено должного и серьезного внимания, несмотря на право вольного улова в настоящее время. В этой отрасли благосостояния прихожане привыкли видеть не более как удовлетворение насущной потребности в домашнем быту и можно заключить, что они решительно не думают о расширении этого промысла на положительных и специальных началах.

Не более утешительным в посадке Шаба представляется и виноделие, находящееся в руках не многих здешних мешан, которые, не имея средств к хорошей сортировке лоз, тщательной обработке садов, к приобретению улучшенных машин для выжимания и подходящей посуды, а также к постройке необходимых зданий и погребов /808/ – не выдерживают вин и продают их молодыми, а потому и дешево. По большей же части, при пронырливости и лукавстве эксплуататоров-евреев, закупают урожай вина задолго до

сбора винограда, за наличные деньги и хмельные напитки, за баснословно дешевые цены от 30 до 40 коп за ведро с немилосердным к тому процентом, в то время, когда пуд винограда обыкновенно продается здесь гуртовым покупателям от 90 до 1 руб. 20 коп серебром. Таким образом, виноделие, несмотря на образцовое попечение о нем со стороны соседей-колонистов, возведших эту отрасль промышленности в цветущее состояние, и хотя в последнее время акклиматизация и посадка винограда в посаде производится мещанами с некоторою охотой – не достигает здесь особенного процветания, тем более, что занимая песчаные места под посадку винограда, в так называемых *Кучугурах*, щабцы по беспечности и нетерпению, не успевают воспользоваться плодами своих трудов и перепродают места эти в иногородняя руки.

Между тем, в настоящее время, с успехом акклиматизированы здесь следующие сорта винограда: 1) *Мускатный*, красный и белый. 2) *La bonne rosette*, сладко-розовый. 3) *Крепкий*, красный. 4) *La doigte des dames*, продолговатый. 5) *Мускат* крымский. 6) *Рислинг*. 7) Альварна (*Le traminer*). 8) *Серексия* (*Le malvoisie*). 9) *Кабазма*. 10) *Бордо*. 11) *Чауши*. 12) *Пармак-узум*. 13) *Петрушковый*. и 14) собственно *Аккерманский*.

Скотоводство и овцеводство в Шабе ведется в самом незначительном размере, а садоводство и огородничество, при беспечности хозяев и из году в год умножающейся *гусеницы*, находятся в совершенном упадке, не принося почти никакого дохода, а напротив расход по уплате за них налога в земские сборы.

В двух кирпичных заводах (выделка нежженная), /809/ ежегодно выделяется здесь от 15 до 25 тыс. штук и сумма, выручаемая от этой промышленности, едва достигает 115-150 руб. в год.

Кабачная и мелочная торговля находится в руках евреев.

При этом не лишне заметить, что на 2184 души населения Шабы обоого пола и всех возрастов находится 17 питейных заведений, из коих каждое приходится на 128 душ. Каждое из этих заведений ежегодно, крупным счетом продает более 260 ведер водки (не говоря уже о ее качестве и о вине виноградном), следовательно в год выпивается в Шабе около 4500 ведер, полагая на душу старого и малого более $2\frac{1}{4}$ ведер в год. Кварта водки продается здесь по 50 коп. стало быть в посаде пропивается около 22500 рублей ежегодно!!

Судя строго, общее население шабских прихожан, за исключением нескольких личностей, почти ничем не промышляет и единственным занятием, дающим ему возможность иметь кусок ржано-ячменного хлеба, сырой и неудобный приют, скудную одежду и средства к уплате всех податей и сборов, а более всего к непомерному удовлетворению пьянственной страсти, – есть рабочий труд, так мало им оцениваемый и прилагаемый к добру и почти бесплодный. Шабский прихожанин что заработает – большею частью без сожаления и оглядки пропивает; а между тем круглый год запрос на рабочие руки со стороны соседних колонистов-швейцарцев, платящих взрослому рабочему от 85 до 115 руб. в год и от 60 коп. до 1 руб. 25 коп. в день; а малолетнему – от 35 до 55 руб. в год и от 20 до 50 коп. в день, – с каждым годом возрастает, и мог бы при уменьшении пьянства и питейных заведений со всеми выходками кабачников в посаде – служить счастливым подспорьем /810/ народного благосостояния, при окружающих выгодах, на которое шабцы, привыкнув к всегда свежей копейке, к сожалению, не обращают должного внимания, будучи отуманиваемы кабачной эксплуатацией, которая всячески старается о заглушении в народе понятия о сознательном и производительном труде.

Ежегодный заработный доход шабских мещан, судя по некоторым неопровержимым данным, простирается средним числом свыше 60000 руб., из коих в настоящее время около 7500 руб. поступает в земские сборы и подушную подать: 5000 руб. на постройку церкви, 3600 руб. в посадский доход с содержанием местной школы, 21400 руб. на насущную потребность и ведение хозяйства и 22500 руб. на пьянство. Нет сомнения, что при честном трудолюбии цифра заработков увеличилась бы вдвое, но привычка трудиться лишь бы с рук долой, а потому и склонность к лености и праздности, на против того, с каждым годом уменьшает материальное благосостояние шабцев ощутительно и поражает нищенство.

Умственное состояние шабских ирихожан, хотя и представляет несколько субъектов *натертости* [sic!], в виду влияния на них городов Аккермана и Одессы; но в общей сложности, ни в религиозном, ни в элементарно-научном отношении не выдается из умственного уровня массы мещан и поселян Аккерманского уезда и находится во младенчестве.

Только с недавнего времени прихожане разумно стали усваивать себе правильное значение истин христианской православной веры и сущность ее заповедей, молитв и обрядов богослужения, а также понимать спасительную важность внутренней стороны христианского закона.

Народная догматика. В настоящее время в среде прихожан едва ли найдутся такие личности, которые с /811/ убеждением или с наивной простотой стали бы извращать истинное понятие о Боге как Творце мира и Верховном Существом, и вместо Божественного откровения руководствовались бы легендарными понятиями о Боге, об ангелах, о духах нечистых и сказочными вымыслами о загробной жизни.

Равно не найдется и таких, которые бы утверждали, что земля покоится дескать на китовых ребрах и что на крае света можно хозяйским образом вколотить в горизонт гвоздь и повесить на нем полотенце. Это дела минувших дней, предание старины глубокой.

Но тем не менее, благодаря шепчухам, ворожеям знахарям и подобной мелюзге, которые, несмотря на разнохарактерный сброд населения Шабы, успели распространить свое красноречие, – и в настоящее время существуют в виде каламбуров, нелепые тольки о злых духах и о загробной жизни в разнообразных видах; но не имеющие никакого интереса для печати по своей пустоте и дикости. Например, что нечистый обращаясь в женщину, свинью или собаку с уродливыми формами, высасывает дойных коров; или, что обрезая ногти с пальцев рук и ног, необходимо эти ногти припрятывать в продолжение всей жизни, а со смертью велеть поместить их во гробе с их обладателем на тот конец, что на том свете будет высокая ледяная гора и кто из грешников выкарабкается (при помощи собранных собственных ногтей) на верх горы, – тот будет блажествовать невообразимо. Счастливы эти таким образом избавятся лизания горячих сковород, глотаний кипящей смолы, сидения на раскаленных котлах, висения в различных положениях на крюках и т. п. пекельных мук (См.: «Энеида» Котляревского).

Особых *обычаев и обрядов* при посеве и уборке хлеба и при собирании винограда, равно и огородных овощей, /812/ здесь не существуют. Что же касается дней Рождества Христова, Нового года и Крещения Господня, то в Шабе, как и везде на Руси, дни эти сопровождаются колядованием, щедрованием, посеванием и гаданиями. День рождения Иоанна Предтечи (24 июня), известного под именем Ивана Купалы, до последнего почти времени сопровождался

скаканием ночью молодых парней и особенно девушек через огонь при пении песен, которых нам не удалось собрать. День Симона Зилота (10 мая) и до сих пор употребляется знахарками на соби́рание лекарственных трав, при шептании каких-то слов, придающих будто бы целительную силу этим злкам, но сохраняющихся жрицами Эскулапа в тайне. 8 июля (в. м. Прокопия) прихожане ни за что не станут складывать на нивах скошенный хлеб в копы, называя день этот *Паликоны*, хотя в домах и не празднуют. При проливных дождях и грозе выбрасываются на двор кочерга и лопата. При постройке домов в стены крестообразно вбиваются осиновые колки. При бездождии существует обычай обливаться друг друга водой, что особенно значительно, если обольется местная знахарха-колдунья или ее могила. В домах, где случается кража, вся посуда и икона переворачиваются, что, по мнению большинства, препятствует побегу вора. При падеже птицы – зарывается живьем одна из них здоровая. Если курица запоеет петухом – ей сейчас же на пороге дома отрубывают голову и тем предупреждается имеющее случиться несчастье. Если кто успевает задушить руками крота-слепца (зиньске щеня), то этот человек от одного прикосновения может вылечивать завалки. Кроме того, существует обычай *заговаривать*: кровь, зубную боль и пропасницу (лихорадку); заваривать *соняшниці* от боли желудка; *зривать криж* от боли поясницы и лечится от *зглазу, пристріта, прохіда і чарівства*, если кому *безпремінно дано* с /813/ водой или водкой что-либо в роде тертой лягушки или змеиной рубашки, причем находятся такие феномены, которые явственно будто бы слышат и ощущают преспокойное в желудке своем кваканье лягушки и шипенье змеи. И что же невольно подумаешь: «Чудес рассеяно повсюду, да не везде их всяк примечал!».

Но воротимся несколько назад. Начиная с кануна Рождества Христова и в последующее три дня, дети по вечерам под окнами и взрослые парни днем в домах колядуют. Коляды эти или вирши, составленные вероятно деревенскими бабками прошедшего столетия, составляют неотъемлимое достояние малороссов Шабы, и насколько можно было списать их и добиться некоторого толку, предлагаем:

1.

З Ісаїєм Божа сила,
Таки Діва народила Сина,
Днесь. Младенца,
И Первенца –
Повід Його [sic] Мануїла.
Що Діва у чреві
На радість зачне,
І родить Сина
И наречуть Його – Іісус,
Той Бог спасе людей
Від гріхів на спокій.
Всі торжествуймо,
Радість празнуймо,
Прийде до нас,
Днесь всіх Спас
Ой чудо! чудо! /814/
Земле – світе,
Що Царь Царем,
Господь Господом,
Із прежні віка,
Раді чоловіка,
Звілів послати.
За світ страждати,
А хто обліниться,

І не поспішиться,
Днесь Його повідати,
В день торжествений,
у кожній хаті,
Не буде спасений,
Вложив завість,
І ненависть.
До Іроду Царю [sic]
Ой деж та отроча?
Там зійшла зірка:
А хто ж він такий?
Господь Царь віків.
Три Царі
Несуть дари,
Зіркою узріли,
Котру мали,
Їх провождавши,
В Вертеп носпішавши.
Ірод став питати,
И вередувати:
Де ж ви йдете?
Що ви несете?
Вони стали повідати
Йдемо ми до Царя,
Котрого знає світ
Ірод дає їм отвіт /815/
Що Його путі ніт,
К рожденному ідіть
І поклон понесіть,
І мені тут возвестіте.
Ангел їм у ві сні звіщає,
Сїї слова повідає:

Іншим шляхом уходіте,
До Іроду не йдіте,
Ірод поруганий,
Вельми розгніваний,
Звелів дітей розбивати,
У Вифліємовій хаті
Всі ж зберемося,
Паки поклонимся,
Від нині і до віка.

2.

Світ мислений днесь родився,
Бог із Діви походить,
Діва чистая Марія,
Днесь рожденного вітає.
И преславно між скотом,
Ісуса полагає.
Туда пастирі приспіли,
Бога Слова там узріли.
Ангели всі прилетають
И согласно воспівають:
Слава Богу рожденному,
Мір просветівшему
И жити людям вільно та спокійно,
На землі благоволившему
Трое путешествують
И зіркою прослідують. /816/
Злато й ладан дарують,
На коліна припадають Рожденному,
Владиці безсмертному славословлять:
Пошли ж нам благодаті
Тебе вірно прославляти,
От нині і до віка.

3.

Дар днесь пребогатий
Від небес прийде,
Яко капля каплюще
На землю зійде.
Бог із Дівої утроби
Днесь рождає,
В темном грішном світі
меж грішними сяє.
Бог у Діву плотію
Слово вселися
И видимому миру явися.
Всі ангели на облаці,
Там заіграли,
Веселі пісні
Йому воспівали:
Слава у вишніх Богу!
Вертеп показав,
Що в яслях убозех,
Младенець лежить.
Пастир на свірелі
Пісні голосять;
Три царі: три дари
Богу приносять:
Ливан, смирну і кадило
Йому несите, /817/
Народженному безсмертному
В руце дадіте.
Даруй, Христе Милосердний
Тебе видіти,
І з Тобою в царстві Твоім
во віки жити.

Трійцу трисвяту, молимся,
Пісні співайте і виглашайте на Йордане.

4.

Під новий рік

Ой учора із вечора,
Пасла Маланка два качура,
Пасла, пасла й загубила,
Пішла шукать – приблудила.
Приблудила в чисте поле,
Ой, там плужок оре.
За тім плужком Василь ходить
Васильчику і чепчику⁸⁰
Посію тебе в городчику,
Буду тебе шанувати,
Що суботи поливати,
За русу косу затикати
Дівкам панянкам роздавати.

Последнюю песню исключительно поют дети накануне Нового года, за что получают деньги, пироги и сладости; а с полночи начинается *посевание*, в котором иногда /818/ принимают участие и взрослые. Посевание сопровождается присказкой: «Сію, вію, посіваю, с Новим годом поздравляю». Учениками местной школы в настоящее время при колядовании в дни Рождества Христова вместо описанных виршей поется тропарь «Рождество Твое Христе Боже наш».

/120/ *Обычаи и обряды шабских месцан* как в семейном /121/ их быту, так равно и в отношении их к жизни общественной, основываются или на деспотизме мужчин или на суевериях. Отец семейства считается полновластным

⁸⁰ Чепчик – род пахучей травы.

господином в доме; а жена и дети – его рабами, отчего, при грубости нравов, необузданности и пьянстве весьма часто в домах происходят самые возмутительные сцены. Самоуправство мужей доходит иногда до дикой тирании, и побить жену даже на третий или четвертый день после свадьбы без всякой к тому причины, составляет, по понятию большинства, как бы законную житейскую необходимость, на том единственно убеждении: «щоб вона знала, що я її чоловік».

Такой деспотический обычай, в виду семейства, пагубно отражается на подрастающем поколении и нравственно растлевает его. Дети в доме родителей, кроме драк, бесчинства, позорных ругательств и необузданного пьянства со всевозможными его атрибутами, ничего хорошего не видят и не слышат и с ранних лет привыкают к безнравственной жизни и относятся к родителям почти без всякого уважения.

При рождении детей празднуются в домах: родины, крестины и покрестины, а также существует обычай размывания рук. На родины приглашаются большею частью женщины и дарят родительницу хлебом, сладостями и деньгами, по состоянию; за что угощаются незатейливым столом и собственно бабской водкой, настоенной на рожках и разведенной жжённым сахаром, которая называется «солоденькою, на живить здоровенькою».

Суеверие, что рожденного младенца, при небдительности крещеных, может подменить нечистая сила, заставляет стараться о скорейшем окрещении дитяти, причем для ограждения от дьявольских козней при переносе, кумовья снабжаются краюшкой ржаного хлеба и /122 / цыганской иглой, тщательно завернутыми в пеленки дитяти. Раз избранные в семействе кумовья почти никогда не переменяются; если же дети не живут, то в кумовья приглашаются родные брат и сестра.

После совершения над новорожденным таинства крещения, приглашаются родные и знакомые и устраивается праздничный стол, который сопровождается со стороны хозяина угощениями, а со стороны кумов и гостей пожеланиями младенцу долгоденствия, счастья и любви Божией и людской.

Среди обеда бабка (повивальная) подносит на тарелке сперва куму, а потом куме по два больших калача с возложенными на них платками, а потом по калачу присутствующим и хозяину. Одаренные в свою очередь бросают в тарелку деньги в пользу родильницы. По окончании же обеда, бабка угощает всех вином или водкой, подносимыми тоже на тарелке, вместе с пучечком каждому цветков (квитки) и более всего из василька, той и калины. При этом получающей квитку, опускает ее в подносимое вино или водку, орошает себя и бабку, бросает в тарелку (в пользу уже бабки) две-три копейки и тогда только выпивает глубокую чару, всбрызгнув потолок остатками, чтобы виновник пиршества рос высоко.

Покрестины бывают на другой день после крещения. В этот день приглашаются только самые близкие приятели семейства и кумовья. На покрестинах кумовья и присутствующие сообща омывают в купели новорожденного при зажженных свечах, оставшихся от крещения, и бросают в купель деньги. После скромного стола покрестины оканчиваются общей попойкой, продолжающеюся далеко за полночь.

Размывание рук состоит в том, что повивальная бабка через несколько дней после рождения дитяти /123/ прощается трижды с родительницей, причем обоюдно они сливают друг дружке водой руки над купелью, в которую насыпается немного пшеницы и опускается василек и нож. Размывание это оканчивается омовением из купели грудей родительницы для того, чтобы у нее довольно было молока; после чего бабка, одаренная полотенцем, куском мыла, платком,

хлебом и деньгами, уходит из дому, оставляя больную без всякого присмотра.

Говоря о браках, позволяем себе заметить, что если когда, то в этом случае деспотизм главы семейства играет главную и в то же время самую незаконную роль. Браки по любви в Шабе почти не мыслимы: малейший каприз или недоумение со стороны отцов разрушают все мечты детей. Сыновья женятся по указанию и воле родителей; равно и девицы, при появлении старост, всегда отвечают горько-заученное: «як тато і мама звелять, то піду». Поэтому счастливые браки здесь большая редкость и супружеские отношения не связываются дружбой и согласием. Женившись, молодой человек считает себя уже повелителем жены; а вышедши замуж, молодая жена безропотно покоряется произволу своего тирана-мужа. Главная цель «одружить» молодых заключается в том, чтобы с одной стороны иметь в хозяйстве более рабочих рук, а с другой, чтобы избавиться лишнего расхода в дом по содержанию чужой души.

Сватанье происходит таким образом. Два приятеля (старосты) отца жениха отправляются ночью из дома в дом, где есть взрослая девица, неся с собой хлеб и платок. Вошедши в хату и поздоровавшись, старосты объявляют родителям невесты цель своего прибытия и если родители согласны отдать дочь свою за рекомендованного старостами парня, то сперва /124/ изъявляют свою готовность сами, а тогда только спрашивается желание дочери, которая не имеет права перечить желанию родителей, и особенно отца. При удачном сватовстве старосты оставляют в доме родителей невесты принесенные хлеб и платок и в замен этого получают тоже хлеб и рушники (полотенца), которыми невеста перевязывает старост.

В противном случае старосты, распрощавшись, идут далее искать счастья своему клиенту, будучи преследуемы толпой молодых парней при криках: «кабака! кабака!» Большой частью сватанья остаются безуспешными, если в договоре какая-либо сторона не пожелает удовлетворить другую в количестве и качестве подарков родне и кумовьям, каковые состоят из бумажных платков и чобит (сапог). После сватанья родители невесты с родными отправляются в дом отца жениха на *доглядяни*, и здесь окончательно заключается договор о браке, в продолжении которого жених и невеста находятся в совершенно пассивном состоянии.

Накануне свадьбы в субботу в доме невесты бывает девичник, на котором при пении девицами песен пекутся из теста: *коровай* (род большого колача), *лежень* (плоский зубчатый хлеб) и маленькие *зубчатообразные* хлебцы, называемые *шишками*, а также готовится *гильце*, то есть роскошная ветка дерева, разукрашенная разноцветной бумагой с цветами и увешанная сладостями.

Со дня помолвки до дня свадьбы невеста ходит с открытой головой, убранной цветочной гирляндой и не накрывается, несмотря ни на какую погоду и время года. Когда же коровай, лежень, шишки и гильце готовы, молодые в сопровождении бояринов (шаферов), дружек и толпы зевак отправляются по посаду с приглашением избранных на свадебный пир, причем жених и /125/ невеста три раза кланяются хозяевам в ноги и целуют им руки, а старшая дружка дарит званым шишки, за что получающие дают невесте на *подковы* несколько копеек. При встрече со старшинами на улице повторяется та же церемония; а дружки во все время шествия молодых по домам оглашают посад песнями.

1. Добрий вечер тому,
Хто в цьому дому;
Старому й малому,
І Богові Святому.
2. Ой були ми в хаті,
Поробленій кімнаті;
Хорошенько нас приймали,
По золотому дали.
3. Горожане, поселяне,
Просимо вас:
Пропустите дороженьку,
Насупротив нас;
Бо у нас бумага
От короля,
Щоб нам дорога,
Проста була.

На другий день, по виході из церкви после венчания до самого дома отца невесты свадебная процессия снова сопровождается песнями:

Лети, лети соколенько,
Поперед нас,
Та дай звісточку,
Перше нас:
Що звінчалися
В добрий час.
Розступитесь вороги,
Не переходьте дороги;
Нехай перейде родина,
Щоб була щаслива година.
Дякуєм попунькові,
Рідному батенькові,

Що він нас звінчав,
Не дорого взяв,
Півтора золотого,
Від пана молодого.
Лети, лети соколенько,
Поперед нас,
Та дай звісточку
В добрий час.

Пение прерывается иногда музыкой, которая, состоя из резни доморощенного артиста-скрипача и ударов отчаянного бубниста, довершает празднество. По дороге некоторые из жителей переливают водой молодым дорогу, за что молодой должен благодарить деньгами, а бояре разнообразят шествие гиканьем, криками и выстрелами. /126/

По входе в дом, отец и мать невесты встречают молодых хлебом-солью и после поклонов благословляют их; а гости приглашаются за обеденный стол. Молодые обязаны до глубокой полуночи не есть ничего; а потому за стол не садятся, оставаясь на дворе в толпе парней и девушек, которые отплясывают на всевозможные лады. Отец и мать жениха не участвуют на свадебной пирушке родителей невесты, но готовятся дома принять к вечеру невестку со своими приятелями. За обедом родные жениха дарятся по условию, причем старший боярин, подавая каждому члену родни кусок лежня и подарок, произносит: «нашего князя молодого и молодой где то есть брат (или сестра, дядя, тетка, кум, кума и т. д.), такой-то» и прибавляет «просит князь молодой и молодая на хлеб и на соль». Родные, приняв подарки, благодарят и в свою очередь дарят молодых по состоянию. Крестная мать невесты обыкновенно дарится большим головным платком и сапогами.

К вечеру молодую *выряжают* в дом жениха, при чем в сопровождении ее родственниц отправляется туда на повозке и весь приданный скарб. С рассветом пиршество снова оживляется: старосты и бояре, перевязанные через плечо красными шарфами, в сопровождении музыкантов и выплясывающих женщин, несут родителям невесты на платке два калача и графин красной водки (или вина), и просят их на свадьбу к новому свату. Те отправляются и шествие двигается обратно. У порога дома родителей жениха оно останавливается и родителей невесты не впускают в дом до тех пор, пока они из нескольких выводимых покрытых женщин не узнают свою дочь. Тогда начинается вчерашняя история угощений и подарков с короваем и лежнем. Вслед за этим молодой и закрытая большим платком молодая, /127/ держась руками за концы платка в сопровождении старост, бояр и музыки отправляются в дом священника, жена которого обязана повязать молодую, за что получает шишку, платок и курицу, обвязанную вокруг шеи красной ленточкой.

Дальнейшее пиршество оканчивается громадной попойкой; так что за все время брачного пира выпивается с обеих сторон около ста ведер вина и двадцать ведер водки.

При погребениях из многих обрядов, прежде существовавших и изгладившихся со временем, и до сих пор иногда существует обычай везти старого покойника на санях волами, хотя бы это случилось и летом. Это делается в знак того, что покойный, прошедши многотрудную жизнь земледельца, в противном случае, будет скучать за своими неразлучными в жизни друзьями – волами, и достоин райского блаженства долгим и честным трудом им приобретенного.

Тело покойника после омовений полагается на лавку, головой под образа; а по положении в гроб (домовину) и при выносе из хаты, – трижды постукивается о входные пороги

дверей, при чем одной из родственниц покойного, из внутри дома через гроб присутствующие посыпаются рожью (житом) в знак того, чтобы, молясь об упокоении усопшего, народ молился и о жизни оставшихся в доме. По дороге к кладбищу похоронная процессия по желанию родственников покойного, несколько раз останавливается для прочтения священником заупокойной литии и чтения двенадцати зачал еангелия. Когда же опускается тело в могилу, существует обычай бросать туда деньги. По понятию местных жителей, это делается для того, чтобы покойник имел чем откупиться за занятую землю. Обычай этот объясняется тем, что приобрести клочок земли при жизни или владеть ею /128/ бесплатно было для простолюдина немислимым; а потому занявший место в земле своєю могилою и тем сделавши его непроизводительным на долгое время, считается должником и не может быть спокоен даже на том свете, не откупивши его.

После погребения делается поминальный обед: в третий, девятый и сороковый дни; а в продолжении сорока дней, по ночам, на месте, где лежал покойник в доме, ставится стакан воды и кладется кусок хлеба и полотенце. По народному сказанию, душа покойника еженощно утоляет этим голод и жажду, после чего полощется в воде и вытирается приготовленным полотенцем. По окончании же сорока дней, стакан этот, наполненный вином, полотенце и целый хлеб дарятся беднейшему из жителей. У некоторых из жителей, а особенно у молдован, кроме этого, есть еще обычай ходить на могилу покойного и поливать ее виноградным вином. При поминальных обедах присутствующим раздаются калачи с зажженными восковыми свечами и разные сверх сего овощи, а при пении «вечная память» всеми родственниками покойного поднимается приготовленное колево и возносится на воздухе. Перенести же покойника на приходское

кладбище из чужого села через межу считается большим грехом; а еще более вредом, потому что, по народному понятию, через это в этой местности не бывает дождей.

Народные рассказы и понятия о природе вообще не чужды предрассудков и мифов, но в большинстве случаев, говоря об этом, шабцы сосредотачивают свои убеждения и взгляды на общем выражении, что все в мире есть «сила Божая». О громах же и молнии говорят, что Архистратиг Михаил сгоняет в таргар подкравшегося на небо сатану; о кометах, что они есть предвестницы войн, неурожаев и других несчастий; а /129/ северное сияние, бывшее в начале прошлого года, приняли за явное предзнаменование кончины мира и даже усматривали в нем апокалиптические фигуры. Затмение солнца и луны происходят, по народному понятию, от помрачения их людскими неправдами: метеоры означают души в этот момент умерших, а вихрь или пыльный тифон – есть пляска сатаны, и что если удачно бросить острием ножа в самую его середину, то немедленно тифон пройдет и на конце острия покажется струя крови. Что же касается телеграфов и железных дорог, то и до сих пор шабцы смотрят на них недоверчиво и как на дело грешное. Любимыми здесь животными и растениями могут считаться волы, коровы, лошади, василек и тоя.

/220/ Народные исторические сказания между поселенцами Шабы почти не существуют и причиной этого служит то обстоятельство, что большинство настоящего населения составилось одновременно не из коренных жителей, а из выходцев и бродяг, для которых памятливы не столько исторические события Шабы, сколько совершавшиеся ими побег от крепостной зависимости или от рекрутского набора и, при розысках смело: предпринимавшиеся некоторыми из

них, морские путешествия к берегам Турции на рыбачьих лодках. К сожалению, и от коренных старожилов можно было почерпнуть очень не многое, а именно, что христиане уплачивали турецким властям очень необременительную дань, на что получали квитанции, которые у некоторых сохранились до сих пор; что турки тщательно занимались разведением винограда и жили с христианами дружелюбно. Затем они упоминают о каком-то водяном столбе, спустившемся с множеством рыбы на Шабу (вероятно тифон, бывший в Днестровском лимане около Шабы в 1832 г.); потом вспоминают о том, что почти все ныне населенные и занятые садами и виноградниками места были завалены непроходимыми переносными песками и наконец о бывшем изобилии окрестных степей, о привольной жизни и об очаковской зиме. Что же касается военных событий, то в преданиях старожилов сохраняются одни только воспоминания об именах полководцев: генерале Чичагове, графе Каменском, /221/ атамане Платове и графе Дибиче Забалканском без всякой хронологической последовательности, указания совершившихся фактов и интереса для истории. Кроме этого, живы еще воспоминания о посещении Бессарабии блаженной памяти, государем Александром Благословенным, равно посещение Шабы архиепископом Димитрием в 1828 году.

Из новейших исторических событий заслуживает внимания то обстоятельство, что в 1854 году англо-французская эскадра, подошедши к Цареградскому гирлу, думала высадить на шлюпках на бугазский берег часть своего войска; но, будучи встречена из засады ружейным выстрелом одного из нижних чинов карантинной стражи, оставила свое неразгаданное предприятие и после недолго продолжавшейся кононады отошла от берега. В это время, как говорят

почетнейшие из прихожан, часть старого церковного и посадского архива переведена в Аккерманскую крепость, где, к сожалению, может быть, уже и уничтожена.

Из письменных же военно- и церковно-исторических актов, хранящихся в копиях в шабской церкви, заслуживают интереса следующие документы:

Письмо графа Каменского
на имя митрополита экзарха Гавриила.
Преосвященный митрополит и экзарх,
милостивый архипастырь!

Под личным предводительством моим в 26 день сего месяца происходило между войсками нашими и турецкими весьма кровопролитное сражение близ селения Батинула, в котором сражении весь корпус турецкий, состоя из сорока тысяч, разбит и рассеян. /222/ Одна булава, два хиздранура, 176 знамен, три вымпела и 14 пушек, которые отняты у неприятеля, суть знаки храбрости российских войск. Весь лагерь и все, что представлено туда было для турецких войск, досталось в добычу победителям. В плен взято до 5 тысяч турок, между коими находится один паша трехбунужный Ахмет и много разных чиновников, которые были командующими над оными турецкими войсками. Секретарь Кудзид (...) ⁸¹ убит. Потери неприятеля убитыми (...) очень большие, ибо особливо тех, кои взяты в плен и успели спастись бегством, – прочие остались на месте сражения, которое покрыто кучами мертвых неприятельских тел.

В то время, когда происходило сражение, на суше, полковник Бердир, командующий одной частью флотилии нашей, вошел у Рущука, окружив флотилию неприятельскую,

⁸¹ Места, означенные точками, от времени изгладились. (Прим. автора).

которая находилась прямо войск вышепомянутых, разбил несколько лодок, взял в плен и много потопил.

Воздав хвалу с благодарением Всемогущему Создателю, который новую показал благодать над армией нашей, вместе, с сим покорнейше прошу Ваше Высокопреосвященство также с празднованием принести Господу Богу благодарственное молебствие о сей победе и опубликовать везде по церквам. Честь имею быть Вашего Высокопреосвященства и проч.

Граф Каменский 2.

В лагере близ с. Батинула [Батина]

Августа 29 дня 1810 года. /223/

Приказ Главнокомандующего Российской армией
февраля 2 дня 1811 года № 3764.

Сейчас я получил донесение от генерал-адъютанта графа Сентиреата, что 31 числа минувшего января месяца взят штурмом город Ловчи. Кроме того, что город сей был весьма укреплен, он защищался еще сильным гарнизоном неприятельских войск, но храбрый отряд российского войска, бывший под командою графа Сентиреата преодолел всю твердость и все усилие горнизона, упорно защищавшего сей город. Большая часть неприятеля пала мертвой от оружия победителей, а остальные все взяты в плен. Девять пушек и множество знамен суть трофеи победителей.

Объявляя о сем в армию, всемилостивейше вверенную моему главнокомандованию, я предписываю, по получении сего, во всех городах и местах, где расположены наши войска принести торжественно благодарственное молебствие Всемогущему Богу, столь милостиво благословляющему российское оружие на поражение врагов имени христианского. В Букаресте же быть таковому молебствию завтрешний день в митрополии, при чем сделать из орудий сто один выстрел.

Подлинный подписал: генерал, граф Каменский 2-й. Верно: в должности плац-адъютанта подпоручик Афалидьев.

За тем, с чувством глубокого умиления, как образчик истинно-пастырской любви и невольно проникающих в сердце слов назидания, приведем:

Послание к Бессарабскому духовенству
Высокопреосвященнейшего митрополита
эксарха Гавриила, от 7 июня 1819 года, по случаю убийства
одним священником своей законной жены /224/

«Божиею милостью, смиренный Гавриил, Святейшего Правительствующего Синода член и эксарх, митрополит кишиневский и хотинский.

Всем паствы нашей священно- и церковнослужителям благодать и мир от Пастыреначальника и Спаса нашего Иисуса Христа испрашиваем, а от смирения нашего архиерейское благословение препосылаем.

Ужасное событие, о коем возвещается вам ныне в указе святейшего правительствующего Синода, произошедшее от губельного пьянственного порока, конечно, поражает умы и сердца ваши. Омраченный им, священнослужитель олтаря Господня, возносит убийственную руку, и на кого же? На собственную супругу свою.

Ах! Познайте из сего печального проишествия, священно- и церковнослужители коль горьки суть плоды пьянства, познайте, колико пагубно предаваться ему! Научитесь, в какую страшную бездну зол повергает человека богомерзкий порок сей и до каких ужасных доводит злодеяний! Научитесь, и обратив при сем случае внимание на самих себя, размыслите: всегда ли всяк из вас пребывает трезв? Не приступает ли кто-либо из вас иногда с отягченной пьянством совести к престолу Господню, идеже невидимо со страхом

и трепетом поклоняются Силы Небесные? Испытайте, всяк ли из вас есть светильник, поставленный на свещнице и светящий всем, иже в храмине, то есть всяк ли из вас всегда и везде и глаголет и говорит то, что служит к утверждению душ человеческих в вере и добродетели? Или потемненный пьянством, и сам идет в погибель и других примером своим увлекает туда же? Вспомните, что вы, вступая в звание ваше, клялись быть образом для верных и в словах, и в делах; клялись /225/ жить так, как научал проливший за нас бесценную кровь свою Господь наш Иисус Христос; и как свойственно строителям Тайн Христовых и учителям народа.

И всегда я возносил моления сердца моего ко Господу да утвердит он вас в страхе своем, да соделает он для вас трезвость сладостью, а пьянство отвратительнейшим и ужаснейшим: и ныне о том же умоляя благость его, взываю, по долгу моему, к вам священно- и церковнослужители паствы моей. Внимайте званию вашему, пребывайте в оном свято и непорочно и теплыми молитвами призывая всегда в помощь благодать Божию, потщитесь представлять себя примером всех христианских добродетелей. Упражняйтесь неленостно в чтении священных книг, поучайтесь и умудряйтесь из оных во спасение ваше и духовных чад ваших. Прочитывайте, сколько возможно чаще, ставленные ваши грамоты, как вы при поступлении в звание свое и обязались: а губельного пьянства всеми силами убегайте. Помните, что оно расслабляет и погубляет душу и тело, опустошает дома, приводит в нищету детей ваших и делает вас посмешищем народу. Помните, что оно, рождая всякие сквернодеяния, доводит до воровства, ссор, драк, до самого даже убийства. Помните, что пьянство лишает человека временного и вечного блаженства: ибо пьяницы, говорит нам священное писание, Царствия Божия не наследуют. Они столь же

непотребны и беззаконны, по учению того же Слова Божия, как и самые сквернители, блудодеи, идолопоклонники, прелюбодеи, укорители, похитители и грабители. *Горе встающим завтра и сикер гонящим, ждущим вечера: вино бо сожжешь я*, говорит пророк Исайя.

Страшитесь, ибо предаваться сему ужаснейшему греху: да не слышится он даже между вами. *Не упивайтесь вином, но паче исполняйтесь духом искушающе всегда, /226/ что есть благоугодно Богу. Яко чада света ходите, не козлогласовани и пьянствы, но облецытея Господом нашим Иисусом Христом, и плотоугодия не творите в похоти.* И ежели тако будете проходить звание свое, то и сами обрящете благодать и милость у Бога и человеков и меня избавите от скорби подвергать вас достойному наказанию за небрежение вашего долга. Внемлите, какими прещениями угрожает церковь святая пьяницам. Они, по силе правил святых и по силе узаконений Святейшего правительствующего синода, яко недостойные звания священного, будут с посрамлением извергаемы из онога, а умершие от пьянства не только не удостоятся христианского погребения, но и моления о душах их не будут приносимы.

Внемлите же себе, паки умоляю вас, ибо подвергнувшись пороку сему, тщетно будете взывать о помиловании, тщетно будете указывать на плачущих детей и супруги ваших, тщетно будете употреблять ходатайство о вас благодетелей ваших. Никто и ничто не избавит вас тогда от заслуженного вами наказания.

Для искоренения сего гнусного и пагубного порока в духовных лицах даны от нас кому следует, строгие повеления немедленно доносить нам о предающихся пьянству.

Моля милосердного Господа, да сохранил он нас своею всемогущей благодатью как от сего, так и от всех грехов, и

да соделает вас чистыми и непорочными, достойно ходящими звания в нем же призваны есте, я надеюсь, что священно- и церковнослужители потщатся провождать всегда жизнь трезвую и непорочную, а преклонные к пьянству немедленно возчувствуют грех свой, раскаются в оном и окажут исправление. Дано в богоспасаемом граде Кишиневе. 1819 года июня 7 дня».

Нравственное состояние прихожан, в виду неправильно /227/ сложившегося у них взгляда на жизнь в религиозном, общественном и семейном отношении, за немногими исключениями, – находится в ненормальном положении, резко иногда идущем в разрез как с правилами христианского благочестия, так равно с требованиям общественной жизни и с прогрессивными идеями человечества вообще. С оригинальным и извращенным понятием о добре и зле, о правде и лжи, о совести и безчестии, нравственность шабцев не имеет благого и прочого основания в их характере; а потому и полагаться на данное ими слово не всегда благо-разумно и полезно. Недоверчивый и недружелюбный взгляд одного на другого, кроме обычая жить почти особняком и не сочувствовать общему благу, имеет вредное влияние на выборы лиц на общественные должности и на сами мирския сходки, вследствие чего и самые близкие их интересу, благодетельные меры, предлагаемые должностными лицами, редко успевают увенчаться успехом.

С другой стороны, большей частью и избранные из среды прихожан должностные лица, при отсутствии твердых правил нравственности и при безграмотности не слишком-то и заботятся по долгу звания и чести служить и ратовать в пользу общественную верою и правдой; от чего в посаде замечаются: постоянное нестроение, отсутствие дружеского

стремления к общему благу; усиление подозрительности и недоверия; а также умножение нищенства и пьянства, непочтения и безнравственности, эксплуатации труда и воровство. Что же касается усердия шабцев к храму Божию и посещения ими общественных богослужений, то мы с удовольствием можем заявить, что замечаемое, а особенно в последнее время, усердие их к храму Божию и любовь к слушанию слова Божия, – может принести не в далеком будущем добрые плоды, хотя непривычка видеть в лице священника человека, выдающего/228/ из общего их умственного и нравственного уровня, пока кажется для них чем-то странным и пожалуй даже не симпатичным. По укоренившемуся издавна понятию о священнике, как общественном и вполне независимом от прихожан человеке, – шабцы не считают священной обязанностью питать к нему постоянную и непритворную любовь (если бы он этого вполне и заслуживал). И хотя оказывают своему пастырю знаки уважения; а особенно, когда имеют в нем необходимость, но в большинстве случаев глухи и холодны к его материальным нуждам и при разнообразных требовательностях не слишком считают себя обязанными к трудам своего священника, которого по их понятиям, если мир «великій чоловік» захочет, пожалуй может и выгнать из прихода как ошественного работника, например табунщика, сторожа или водовоза. «Поп дерет с мертвого и живого» повторяют они, и при непонимании священного звания и цели его – сосредоточивают все свое внимание только на нищенские гроши, собираемые священником; но они ни за что не согласятся войти в его незавидное и трудное положение. Они готовы слушать, пожалуй и следовать нравоучениям священника; они готовы хвалить, уважать, даже любить священника по своему и оказывать ему сыновнее почтение; – но лишь речь пойдет о пособии

священнику; если священник по неосторожности выскажет какое-либо неудовольствие в получении вознаграждения за требоисправление; или, если священник отважится резко уличать и преследовать их пороки – беда! В миг улетучится и любовь, и уважение!

Наряду с этим много утешительного нельзя сказать и о всеобщем в посаде почтении и уважении к родителям и старшим со стороны молодых людей и особенно парней. Исключительные явления в этом роде, не считая конечно, малолеток, – редкость. Причиной этого прискорбного факта большей частью служит нерадение /229/ родителей воспитывать детей в страхе Божиим и соблазнительный пример их собственной жизни, чуждой христианской домостроительности; а в добавок к этому полное в этом безучастие и равнодушие местного общества, дозволяющего, несмотря на приглашение и меры приходского попечительства, – пользоваться молодым парням полным разгулом в пьянстве по кабакам и в дебоширничестве толпами по ночам при неистовых криках, непозволительных выходках и пении беспорядочных песен. Немудрено после этого, что сын иногда решается поднять руку на отца, а дочь не стыдится изрыгать ругательства и проклятия матери.

Впрочем, в противовес большинству, нравственное состояние нескольких благочестивых семейств составляет весьма отрадное явление: в посаде и можно надеяться, как и показывает время, что добрые правила их семейной и общертувенной жизни, основанные на христианском благочестии и любви к ближнему с благими последствиями от этого, при пастырских внушениях и благоразумном ведении школьного дела, – не перестанут благотельно влиять в нравственном отношении и на всю массу православного населения Шабы; а особенно, если правительством будут

приняты действительные меры к постановке вопроса о народном образовании на более обязательных основаниях; а равно к сокращению питейных заведений и к положительному уничтожению разнообразной монополии и эксплуатации труда и промышленности.

Из статистических исследований о числе ежегодно совершавшихся браков в Шабе усматривается, что склонность к семейной жизни между православным населением посада, сообразно умножению его, постепенно усиливается, хотя численность браков здесь вполне зависит от условия урожая: хлеба и винограда. Кроме того, число незаконно-рожденных за шестьдесят два года (с 1809 по 1872 /230/ гг.) в количестве 115 душ, что круглым числом не приходится и по две души в год, при двухтысячном населении обоего пола и соседству швейцарской колонии, – свидетельствует, что законное супружество в посаде в полном уважении и предпочтении, а разврат между молодыми людьми обоего пола составляю исключительные только и единичные случаи.

Что же касается сифилиса, то до 1855 года прихожане положительно не были знакомы с этой ужасной и заразной болезнью. В этом только году в метрической книге о умерших, усматривается смертельный случай от этой болезни, которая благодаря, вероятно, счастливой предосторожности или случайности, – не успела глубоко пустить свои ядовитые корни между населением Шабы; так что в настоящее время явно зараженных сифилисом можно насчитать не более двух-трех душ, хотя и нельзя положительно утверждать, что она не существует скрытно и не влияет уже на подрастающее поколение.

Из приведенных уже доводов о развитии здесь пьянства, лишне было бы распространяться об этом прискорбном предмете, но для пояснения до какой степени страсть

к пьянству тяготит над населением Шабы, достаточно при-
совокупить, что в некоторых дворах посада не видно ни-
какой хозяйской обстановки и орудий; земляные полураз-
валившиеся хижины и землянки мрачны и сыры, словно
могилы; жены и полунагие дети терпят голод и холод; вид и
обстановка случающихся больных и умирающих – ужасны,
а вокруг веет пустотой и мертвящим одеревенением к жи-
зни. Вообще при посещении этих обиталищ человечества
выносишь самое грустное и самое тяжелое впечатление; а
особенно, когда рядом с этим, из торжествующего кабака
невольно долетает до вашего слуха: /231/

«Нехай лають вражі люди;
А я людей не боюся:
Вип'ю квартиру, вип'ю другу;
А третьою похмелюся!...»

Несмотря однако на укоренившееся господство пьян-
ства, – трезвость, к счастью, не изгладилась совершенно в
Шабе и между прихожанами находится не мало личностей,
которые, смотря на пьянство с моральной, гигиенической и
практической точки зрения, – ведут жизнь воздержанную и
безукоризненную, хотя и поплачиваются за это насмешками
со стороны ярых поклонников Бахуса.

Не имея возможности из достоверных источников ска-
зать что-либо о статистике самоубийств, убийств, грабе-
жей и воровства по той причине, что старый архив мест-
ного посадского управления частью уничтожен от времени,
а частью в 1834 году перевезен в Аккерманскую крепость,
где тоже целостность его подлежит сомнению; – мы вынуждены
руководствоваться в данном случае свидетельствами ста-
рожилов, которые не запомнят, впрочем, ни одного случая
умышленного самоубийства или убийства и грабежей со
стороны своих односельцев, хотя воровство и конокрадство,

особенно в последнее время было поводом к содержанию в острогах и к выселению из общества душ до пятнадцати, уличенных в этом пороке.

Предрассудки и суеверия в общественном и домашнем быту в Шабе столь многообразны, что составили бы особый том в печати; но по своему характеру не заслуживают серьезного внимания в большинстве своего существования. Для примера же приведем в этом роде лечение от сглазу выписывание лихорадки (пропастницы),

Недугующий глазом немедленно приглашает знахарку, которая наливши в миску воды, погружает в оную пучек васьляка и нож с костяной (непрерменно) ручкой и таинственно произносить:/232/

«Біг пес
через панський овес...
не пошкодило –
ні псу – ні вівсу,
Ні псу, ні вівсу...

Причем, после трехкратного повторения этой чепухи, знахарка трижды дунувши на воду и сплюнувши на пол, поит заговоренной таким образом водой своего злосчастного пациента.

Страждущие же пропасницею обращаются, кроме знахарок, к подпольным педагогам грамотеям, специально занимающимся выписыванием лихорадки, которые дают больному для ношения на груди клочек бумаги, исписанный по-русски, но наоборот, то есть от правой руки к левой, со следующей галиматъей, носящей, как видно из попавшегося нам подлинника, название молитвы.

«Молитва. Крест Спаситель, Крест Хранитель, ишол святой Мироний и встретились семдесят семь девиц, вышедши из моря простоволосые и спросил их святой Мирон:

что вы за люды? Отвечают святому Мирону Мирону: мы идем в мир царя Ирода дочери Божий, искушать православных христиан; и сказал святой Мирон сыну своему Агафею: возми ты семь прутьев железных и семь медных и выбей сих дев и возмолись девы: не бей нас святыи Мирон. Кто будет носить сию молитву двенадцать дней, от того человека будет отходить двенадцать сажней и пойдет непроходимые леса и болота и будет там всегда питаться деревьями и комышами и никогда никому православному христианину не коснётся во веки. Аминь! /233/ Елію Елію сама дань храни Пресвятая Троица, Господи помилуй, Господи помилуй, Отче наш, иже еси на небесах».

Несмотря, однако, на большинство подобных суеверий и предрасудков, нельзя не остановить внимание на том обстоятельстве, что в числе их есть и такие предрасудки и суеверия, которые с особенным вредом отзываются на общественной жизни шабцев. Есть, например там личности, которые *оспопрививание* называют печатью антихриста, а потому и сами в домах и односельцам советуют не прививать детям оспы; отчего почти ежегодно в Шабе умирают более половины нарождающегося приращения. Равно *истребление* саранчи, пруса и гусеницы многими считается смертельным грехом на том основании, что «Сарана от Бога наслана» и что все эти насекомые священны и имеют отношение к апокалипсису. А между тем, от этого предрассудка страдают жизненные интересы и уничтожается садоводство и огородничество.

Нравственное улучшение прихожан в сравнении с прежним состоянием, несмотря на укоренившиеся издавна привычки жить сообразно своим понятиям и пренебрегать условиями правильного общежития и требованиями религии и времени, при успешном ходе в Шабе школьного дела

и доступном их пониманию проповедывании слова Божия; а также при влиянии на них цветущего состояния и доброй нравственности соседей колонистов, полагающих девизом своего благосостояния труд и молитву, мало-помалу начинает клониться к лучшему. Можно надеяться, что с помощью Божией шабцы не замедлят разумно стремиться к усвоению спасительных правил нравственности, предписываемых законом христианским и указаниям здравого рассудка и совести. /234/

Из благочестивых обычаев, существующих у здешних прихожан, замечательны крестные ходы как для освящения полей, так равно при появлении эпидемической болезни, падежа скота и других народных бедствий. Кроме того, некоторые из прихожан нередко посещают гроб Господен и другие священные места Востока; а многими из старух и страждущих различными болезнями предпринимаются ежегодно или по крайней мере раз в жизни путешествия по святым местам отечества (в Киев, Почаев, Воронеж и др. города) для поклонения святым мощам угодников Божих, причем ни за что они не согласятся воспользоваться дешевизной и удобством железного пути, считая, что таким образом обет и предприятие их не достигнет душеспасительной цели. В болезнях многие из прихожан обращаются к таинству елеосвящения и с верой окропляются и причащаются освященной водой, при чем всегда почти просят литургисавшего священника (если это бывает в церкви) по разоблачении, во время освящения воды, возлагать все священное облачение на голову болящего; да и вообще прикосновение к священному одеянию и утвари церковной и лобызание таковых почитается ими спасительным и целительным; *а потому* и делается это с большим благоговением. В понедельник круглый год также *как и* среду и

пяток, почти все соблюдают пост, некоторые совершенно не едят мяса; а есть и такие благочестивые личности, которые в постные дни вкушают пищу по заходу солнца, что большинством делается в среду и пяток св. Четырнадцатницы; а в Страстную седмицу с Великого Четверга до самого дня Воскресенья Христова вовсе не вкушают пищи, позволяя себе ради старости и немощей, укрепляться малою толикою воды.

Сверх всего этого, в обычае ежегодно по уборке хлеба и винограда устраивать обеденные столы для бедных /235/ за упокой усопших сродников; помогать деньгами, вещами и трудами при погребениях бедных и безродных покойников; нанимать грамотеев для сорокодневного прочитывания в домах псалтыри и украшать жилища свои множеством святых икон.

Коренные прихожане посада Шабы издревле в нем вероисповедания православного, равно как и переселенцы из других губерний отечества. При этом касательно выходцев из западного края России, а особенно губерний Могилевской, Киевской и Каменец-Подольской, заметим, что и до сих пор не изгладился совершенно в них дух влиявшего на них католицизма и доказательством этого служит то обстоятельство, что они до последнего почти времени, при чтении Символа веры в 8 члене прибавляли слова «и Сына», то есть «Иже от Отца и Сына исходящего». В числе жителей посада находятся также: армяно-григориане, католики, лютеране, реформаты и евреи, но в религиозном отношении на православное население Шабы они не имеют никакого влияния.

Сведений особенно памятных по своей религиозно-нравственной стороне из жизни прихожан в местном предании не существует, но, судя по статистическим данным,

указывающим на долговечность многих усопших здесь (с 1809 по 1872 гг. умерших от 95 до 115 лет было 13), нельзя предполагать, чтобы за все известное существование Шабы не было людей с со строгой нравственностью и исполненных теплой любовью к Богу и незлобием к ближнему. В доказательство этого предположения, и в настоящее время мы можем, ссылаясь на сказания старожилов, указать на живой пример благочестной жизни Варвары Берневеневой, доживающей 118 лет от рождения, и три года /236/ только тому назад лишившийся зрения и переставшей поэтому принимать роды.

/387/ V. О церковном причте.

С 1809 по 1811 год при Шабской церкви состояло на лицо: один священник и один дьячек; с 1811 по 1849 гг., кроме дьячка, по штату 1837 г. находился и пономарь; а с 1849 года открыто было место штатного дьякона, которое по указу кишиневской духовной консистории 6 ноября 1870 года упразднено. В этом же году было предположено (не утвержденное, впрочем, Св. Синодом) быть в Шабе настоятелю, его помощнику и двум /388/ псаломщикам, вследствие чего с 31 августа 1870 г. по 17 октября 1872 года состояло на лицо: два священника, исправляющий должность псаломщика и заштатный пономарь с правом оставаться на месте впредь до занятия второй псаломщицкой вакансии лицом более к тому способным. В начале 1872 г., вследствие предложения преосвященного Павла, епископа Кишиневского, благочиннический съезд Аккерманского уезда совместно с представителями от духовенства и светской администрации, взяв во внимание уменьшение числа шабских прихожан через выселение из урочища Шабалат до двух сот душ обоего пола в приход

Будакской церкви урочища Кодаешты; а равно неразбросанность прихода Шабы и его колеблющуюся численность прихожан при многих временно лишь проживающих здесь личностях, постановил по новому росписанию приходов Кишиневской епархии, оставаться при Шабской церкви одному священнику-настоятелю и одному псаломщику. Постановление это принято и признано целесообразным общепархиальным съездом депутатов от духовенства кишиневской епархии (10 января 1872 г.) и в числе нового расписания приходов и штатов Кишиневской епархии одобрено и представлено его преосвященством на усмотрение и утверждение Святейшего синода. В настоящее же время при Шабской церкви состоит один священник-настоятель; один исправляющий должность псаломщика и заштатный пономарь, пользующийся с заштатным дьяконом частью братских доходов до уравнивания приходов, так как второй священник помощник настоятеля, в виду скудных материальных средств (содержание его в год едва достигало 300 руб. сер.) принужден был перейти на другое место.

С сооружением первой в Шабе церкви, священнослужители преемственно находились в следующем порядке: /389/

1. Священник Анастасий Константинов Бандак (с 1809 по 1827 гг.), родом из малороссиан и нигде не обучался. Рукоположен в сан священника гушским епископом Мелетием 25 декабря 1805 года к Благовещенской церкви девичьего монастыря *Калатури* Сорокскоко цинута; а 1809 г. 11 февраля митрополитом екзархом Гавриилом переведен в селение Шабу, где он в 1827 году и скончался. При нем выстроена ныне существующая церковь.

2. Протоиерей Александр Стефанов Зюльковский (с 1827 по 1858 и с 1859 по 1868 гг.), родом малоросс – нигде не обучался. После прохождения им причетнической должности

с 1819 года 8 ноября, 1821 г. архиепископом Димитрием рукоположен во дьякона, а потом тем же архиепископом 8 февраля 1825 г. рукоположен во священника к Паланкской церкви, откуда, по смерти своего тестя А. Бандака, переведен в Шабу; умер в начала 1869 года, просвященствовав 43 год. Ревностным старанием его выстроена при Шабской церкви колокольня и церковная каменная ограда, а также 1 октября 1861 г. открыта церковно-приходская школ, улучшена церковная ризница и приведены в порядок церковные документы.

3. Священник Павел Александров Зюльковский (с 1858 по сентябрь 1859 гг.) – сын протоиерея А. Зюлковского. Окончил курс в Кишиневской духовной семинарии и рукоположен в сан священника архиепископом Иринархом 28 ноября 1857 г. Ныне находится в селении Ярославка.

4. Священник Сергей Андреев Богославский (с 1868 года но настоящее время) – сын протоиерея, обучался в Кишиневской духовной семинарии и по окончании курса наук рукоположен во священника /390/ Антонию, архиепископом кишиневским 16 февраля 1863 г. к церкви м. Татарбунар, потом 28 февраля 1864 г. переведен в с. Кибабчу, откуда в 1868 г. перемещен в посад Шабу. При нем заложена и строится в Шабе новая каменная церковь и 3 сентября 1872 г. открыто церковно-приходское попечительство.

5. Священник Иоанн Константинов Смирнов (с 1870 по 1872 гг.) – сын священника Рязанской епархии. По увольнении из третьего класса Херсонской семинарии, рукоположен Гурием, епископом Таврическим сперва во дьякона в г. Ялту, а потом 15 августа 1870 г. во священника к церкви сел. Нововасильевки Таврической епархии, а оттуда переведен в Шабу. Ныне священствует в г. Овидиополе Херсонской епархии.

Что касается церковнослужителей, то в период с 1809 по 1873 гг. их, по происхождению и воспитанию, можно разделить на две категории. Одни из них были родом из малоросиян и молдован и нигде не обучались, а другие происходили и происходят из духовного звания и занимали причетнические места по увольнении или исключении их из духовных училищ.

Небезинтересно, что с 1810 по 1815 гг. при Шабской церкви исправлял дьячковскую должность священник Гавриил Семенов Лачинский. «Формулярные ведомости 1810 года» свидетельствуют о том, что он был родом руснак из дворян, рукоположен в священника 20 мая 1798 г. архиепископом Проевлавия [Браиловским] Парфением к церкви Гримакоуц Хотинского цинута. В 1807 г. яским митрополитом Вениамином запрещен в священнослужении, а митрополитом Гавриилом в 1810 г. прислан в Бессарабию и определен дьячком в с. Шабу.

На содержание шабского причта ни от казны, ни от /391/ общества жалованья не отпускается и средством к жизни его считается: а) добротная, произвольная плата прихожан за совершение у них христианских требоисправлений и б) подцерковная земля в количестве 99 дес., отведенная в 1832 г. по распоряжению бессарабской казенной палаты.

В 1864 г. посадский пристав Фон-Брантен, по поводу того, что посад пользуется городским положением по хозяйственной части, по каковому земля в пользование церковного причта не отпускается, входил с ходатайством в Бессарабское областное правление об отнятии вышеупомянутой земли от причта в пользу шабских мещан. Вследствие этого, указом кишиневской духовной консистории от 17 сентября 1864 г. №5218 дано знать, что Областное правление отношением от 31 июля того же года №3936 уведомило

Консисторию, что ходатайство пристава Фон-Брантена оставлено без внимания по той причине, «что означенные 99 дес. земли отданы во владение шабского церковного причта со времени образования из казенного селения Шабы в посад Шабу, и что таковая земля вовсе не вошла в состав земли, наделенной от казны жителям этого посада». В настоящее время под церковной землей владеет причт бесспорно; но плана на оную и межевой книги пока еще не имеется. Земля эта находится на юг от посада в семиверстном расстоянии от церкви, и по своему песчаному и пепелистому грунту производительна только для ржи и ячменя. Часть ее арендуется у причта по 2 руб. 10 коп. за дес., а другая часть возделывается самим причтом.

Доходы шабского церковного причта, как видно из братских кружечных книг с 1848 по 1873 гг., ежегодно круглым числом простираются до 650 руб., при чем усматривается, что плата за требы (за каждую /392/ требу особо), состояла и состоит в следующем виде: за молитву родильниц от 3 до 10 коп., за сорокодневную молитву от 3 до 10 коп., за крещение младенца от 15 до 40 коп., за малое освящение воды от 15 коп. до 1 руб., за акафист от 15 до 50 коп., за молебен от 15 коп. до 1 руб., за погребение младенца от 30 коп. до 1 руб., за большое погребение от 1 руб. до 3 руб., за брак от 2 руб. до 7 руб., за елеосвящение от 3 до 5 руб., за освящение полей с крестным ходом от 2 руб. до 6 руб., за служение литургии (по найму) от 3 руб. до 5 руб., за большую панихиду от 50 коп., до 1 руб., за малую панихиду от 3 до 20 коп., за освящение домов от 1 до 2 руб. За чтение положенной молитвы священником в посты и при хождении с крестом во дни Рождества, Крещения и Воскресения Христова от 2 до 10 коп.

Что же касается особых сборов с прихожан натурою, то в Шабе они положительно ограничиваются ржаным печеным

хлебом и калачами из пшеничной муки, каковой сбор приблизительно в год может простираться до 840 штук хлеба и 2500 штук калачей, что по оценке каждого хлеба в 8 коп. и каждого калача в 2½ коп., дает сумму 129 руб. 70 коп.

Таким образом материальное обезпечение шабского церковного причта, по всем статьями ежегодно состоит в следующем виде:

а) Собирается наличными деньгами за требоисправления 650 руб.; б) Натурой: за хлеб и калачи может быть выручено 129 руб. 70 коп.; и в) полагая за 99 дес. земли по 2 руб. 10 коп. (так как постоянные неурожаи и неудобность земли, а также невозможность без средств самому причту всегда заниматься хлебопашеством, не гарантируется ничем большим) 207 руб. 90 коп. Итого 987 руб. 60 коп. /393/

Из этой суммы, между прочим, причт обязательно вносит 5% из братских доходов в количестве 37 руб. 23½ коп. на приют девиц духовного звания в Кишинев; 6 руб. на пенсию духовенству; 5 руб. 47½ коп. на содержание духовных мужских училищ; 2 руб. 66 коп. на поездку депутатов на общепархиальный съезд духовенства по делам училищ и 15 руб. в жалованье благочинному, что все составит 66 руб. 37 коп. Из этого следует, что материальные нужды причта, при возрастающей с каждым годом дороговизне насущных потребностей и необходимости воспитания детей, а равно при дороговизне рабочих рук при ведении сельского хозяйства, все более и более делаются вопиющими и неотложными; а особенно при тех условиях общежития, в какое поставляется между прочим духовенство, как член гражданства, как учитель народа и как проводник нравственности, а потому и отечественного блага. Это в полной мере, несмотря на усилия и старания духовенства в настоящее время, может быть достигнуто в таком только случае, если

духовенство, отрешившись от нищенства, унижительного попрошайства и зависимости в материальном отношении от общества и случаев, не имея надобности краснея протягивать руки для принятия добродетельных подаяний за кровные свои труды, через государственное казначейство или через земства будет регулярно гарантировано и обеспечено правительством в материальном отношении и поставлено во мнении прихожан не как общественный частный работник, а как необходимый деятель церкви и государства, без которого не мыслимо никакое цивилизованное общество, наряду с административными учреждениями и лицами без исключения содержимыми от казны и земства, и приносящими своим существованием и службой пользу тому же обществу, которому служит и духовенство. /394/

VI. [Школа и благотворительность]

В посаде Шаба 3 сентября 1872 года, с утверждения его преосвященства, открыто церковное приходское попечительство, которое состоит из председателя (священника) и двенадцати членов из прихожан, в числе которых находится и местный учитель приходской школы по выбору. К сожалению, прихожанами пока еще не осознается польза новоучрежденного попечительства, на которое большинство смотрит недоверчиво, а потому меры и приглашения, предпринимаемые попечительством, мало находят сочувствия со стороны общества.

Общественной библиотеки в посаде нет. Но приходской школой ежегодно выписываются духовно-нравственные и элементарно-научные книги и периодические народные издания, чтением которых пользуются как ученики, так равно и желающие из грамотных в приходе. В домах же, где есть кто-либо мало-мальски умеющий читать, непременно приобретаются: букварь киевской печати; часослов, новый

завет, а больше всего псалтырь. Кроме того, между грамотными прихожанами распространены: «Путь ко спасению преосвященнейшего Иннокентия», «Сокровище духовное от мира собираемое» из творений св. Тихона воронежского; отрывки из сочинений св. Димитрия ростовского; вообще жития святых; а также «Сон пресвятой Богородицы», хранящиеся в рукописях, и во многих местах не имеющих даже здравого смысла.

Школа в приходе есть. Первоначально она 1 октября 1861 года была открыта при церкви и помещалась в церковном доме (где помещается и в настоящее время). В 1864 году она переименована в мужско-женскую приходскую школу, на которую местным обществом с того времени ежегодно отпускается 630 руб.

В ней дети обучаются: закону Божию, чтению, письму, арифметике и частью церковному пению. При ней состоит /395/ законоучитель (устный священник) при жалованье 120 руб. в год и учитель, состоящий в чине XIV класса, дворянин Андрей Рачинский, получающий жалованье 300 руб. в год.

Остальные 210 руб. расходуются на школьного сторожа, отопление, ремонт здания, классные принадлежности и на выписку книг для школы. В школьной библиотеке находится около 400 экземпляров книг и несколько народных периодических изданий. Кроме того, при школе старанием и на средства почетного попечителя купца Марка Семеновича Асвадунова, открыта столярная, каковому ремеслу обучаются желающие из учеников а на средства почетной блюстительницы Т. И. Тардан нанимается швея, обучающая девочек шитью и вязанью.

Число учеников и учениц, посещающих школу, с 1864 по 1873 гг. средним числом простиралось до 70 душ, в числе которых находилось 55 мальчиков и 15 девочек. Впрочем, сознательно понимавших и знавших предметы обучения

выходило ежегодно не более 12-17 душ. Это происходило и продолжает существовать потому, что поступление в школу детей в разное время разделяет их на много школьных отделений, тормозящих их правильный ход обучения, а также и по той причине, что нерегулярное посещение школы детьми и опущение классов [пропуск занятий], а особенно во время весенних полевых работ и сбора винограда, отнимает много учебного времени безвозвратно. В зимнее же время многие из детей не ходят в школу, не имея обуви и теплой одежды. Для уничтожения последнего препятствия, по инициативе шабского приходского попечительства, некоторыми из дам, живущих в посаде и колонии составилось благотворительное общество, которое, изготовляя из своих материалов разные мелочные вещи (платица, фартухи, рубашечки и т. п.) распродают их, и выручаемые деньги отдают учителю для /396/ снабжения беднейших детей одеждой и обувью. В прошлом году выручено было на этот предмет 40 руб. сер., а в настоящее время из изготовленных уже вещей можно надеяться, что выручка будет больше. При этом нельзя не заявить с благодарностью, что большинство работ и сочувствие в этом деле принадлежит соседкам-швейцаркам, близко принимающим к сердцу образование детей нашего простодюдина.

Отношение прихожан к школе с каждым годом становится в более нормальное положение и сознание необходимости обучения начинает укореняться между населением Шабы, хотя и теперь находятся такие личности, которые ратуют против звукового метода обучения чтению и косо иногда посматривают, когда дети поют в классе народные песни, как например, птичку или козлика.

Из экзаменационных ведомостей, хранящихся в школе, между прочим усматривается, что ответы учеников и учениц были всегда удовлетворительны по всем предметам и на

20 учащихся баллы 5+ и 5 составляли большинство против 4 и 3. Конечно баллы эти не относились к новоприбывавшим и начинавшим только учиться, хотя и значившимся в школьных списках. Вообще поступающие в школу в одном году – начинают положительно учиться в другом.

Между общим населением посада русский язык прививается пока плохо и малороссийский элемент здесь в господстве. Что же касается школы, то с особенным удовольствием приходится иногда слушать ответы учеников на чисто русском диалекте и можно надеяться, что с открытием народной читальни (что имеется в виду), русский язык со временем возьмет первенство.

Приютов, богаделен и больницы в Шабе пока нет. Устройство их при настоящих средствах попечительства /397/ немислимо в виду постройки новой церкви, но для погребения нищих попечительство начало уже отпускать малое пособие из скудных на это средств, составившихся из членских взносов; а причтом вообще беднейшие в приходе погребаются без вознаграждения. Совет реформаторской церкви селения Шабы в помощь попечительству для призрения и погребения православных нищих посада поставил и в своей церкви кружку для сбора доброхотных пожертвований на этот предмет и вообще относится к идее церковно-приходского попечительства сочувственно.

VII. [Иноверцы]

Численность иноверцев, проживающих в посаде Шаба, показана уже в предыдущих номерах ведомостей в статистической таблице народонаселения посада. Храмов для них здесь нет, а для исполнения духовных своих нужд католики обращаются к ксендзу в колонию Арциз (Красное), а лютеране и реформаты, как и все население Шабы, посещаются

два раза в год для конфирмации и причащения пастором из Одессы. Армяне обращаются к своему духовенству г. Аккермана. Евреи же не имеют здесь особенного раввина; но держат при талмуд-тор учителя, который занимается с детьми после выхода из утренних классов посадской школы, то есть с 12 часов до 2 по полудни.

Взгляд на иноверцев со стороны православного населения Шабы в религиозном отношении не чужд конечно некоторой дикости и своеобразия, и слово «нехристь» многими из них безразлично относится как к еврею, так равно к католику или лютеранину. Строго соблюдая посты, шабцы не могут верить, чтобы люди, кушающие в пост скоромную пищу, могли бы называться христианами, хотя в других отношениях они относятся к иноверцам с уважением. /398/

Со своей стороны, иноверцы-христиане, нанимая рабочих из православных, устанавливают в домах своих святые иконы, а в пост готовят для них постный стол. Если же кто из рабочих изъявит готовность в пост кушать скоромную пищу, то колонисты таких работников большей частью не принимают и рассчитывают на том умозаключении, что неисполнитель своей религии не может быть добрым и неленностным слугой своего хозяина.

В колонии Шаба между реформатами издавна составилось маленькое общество друзей Христа (нечто в роде штундитов), но оно не пользуется одобрением со стороны общего населения колонии и тем не менее имеет влияние на православное население посада.

VIII. Общее заключение

Таким образом, оканчивая опыт историко-статистического описания церкви и прихода посада Шабы, находим, что: а) с постройкой новосозидающейся церкви и с неленностным

проповедыванием слова, религиозно-нравственное состояние прихожан будет усиливаться все более и более; б) школьное дело в настоящее время благоразумно ведущееся, при положительном курсе и программе, а также при постановке обучения на более обязательных и регулярных основаниях, не в далеком будущем принесет обильные плоды; в) при уничтожении монополии и эксплуатации поднимется промышленность и благосостояние; г) при уменьшении ныне существующих питейных заведений, с передачей оных в распоряжение и пользу общества, уменьшится воровство и пьянство и откроется через то возможность и средства к содержанию богоугодных в приходе заведений, а также лекаря и акушерки; д) с неперемной ныне существующих натянутых и унижительных отношений духовенства к прихожанам /399/ переменится и отживший взгляд народа на священное служение и цель его; а поэтому влияние духовенства и старание его содействовать общему благу не только практически, но и нравственно, непременно окажутся благодельными и всегда достигающими цели.

Одним словом, при этих условиях, можно надеяться, что через 20-30 лет посад Шаба мог бы быть одной из лучших цветущих местностей.

Додаток 15

Яцимирский А. И.

О находке египетских древностей в Аккермане в 1892 г. (Яцимирский 1894-а: 48-49).

А. И. Яцимирский, студент Московского университета, доставил редакции заметку о находке им летом 1892 г. египетских древностей в Аккермане, которую помещаем здесь дословно:

«При посещении Аккермана летом 1892 г. мною было найдено на берегу Днестровского лимана 13 египетских амулетов очень малых размеров. Памятные для жителей разливы Днестра в то лето особенно подмывали скалу, на которой высится генуэзская цитадель, приходящая из года в год к разрушению. Берег возле северо-восточной башни цитадели загроможден камнями, частью свалившимися со скалы, частью от стены и башни крепости. Среди этих камней, в воде находят много монет римских и греческих; подобные находки в особенности были не редкостью летом 1892 г., когда спавшая после разливов реки вода обнажила на большое пространство берег и дно лимана. В песке, между камней, найдено было мной в конце июня 13 упомянутых выше амулетов, принадлежащих, надо полагать, Александрии. Все амулеты очень малых размеров (от $\frac{1}{4}$ до 1 вершков), сделаны из обожженной глины, выкрашены в зеленый цвет и имеют отверстия для продевания шнура. Там же одновременно найдена мною бронзовая монета.

Аккерманские старожилы говорили мне, что на этом прибрежительно месте находки лет 30 назад были найдены окаменевшие сваи и несколько снарядов, принятых ими за якоря. Куда все это делось – неизвестно. По преданию, сохранившемуся у старожилов, и по находкам утверждают, будто здесь была древняя гавань. Об этом говорит и Ф. Струве. Впрочем, показания его и местных старожилов несколько разнятся, так как, по словам Ф. Струве, старинная гавань находилась ниже крепости, где и были найдены сваи и монеты (Струве 1867: 607); амулеты же были найдены в нескольких сажнях от северо-восточной угловой башни цитадели.

Доставленные при заметке А.И. Яцимирским 13 предметов сделаны из так называемого египетского фарфора;

шесть имеют форму плосковатых бус, покрытых орнаментацией (черточками) вглубь, одна – в форме головы какого-то животного со вставленным глазом черного /49/ цвета, два маленьких скарабея, мишнатиюрная фигурка Беса, маленькая статуэтка Озириса и две статуэтки (сидящей и в рост) богини Секет (с кошачьей головой). Судя по довольно изящным формам трех статуэток, их можно отнести к последним временам Египта, то есть к эпохе Птолемеев. Бронзовая монета, к сожалению, очень потертая, также египетская: с одной стороны имеет голову одного из римских императоров I века по РХ, а с другой стороны – изображение ибиса. Находка этих древностей, сопровождаемых, кроме того, монетой г. Александрии, представляет тот интерес, что указывает на факт прямых сношений Тиры (лежавшей в древности на месте теперешнего Аккермана) с Египтом. Вообще, находки египетских монет, начиная со времен Птолемеев и до позднеримских включительно, не представляют редкости в местах на северных берегах Черного моря, где находились древние города; в Ольвии 2 года назад была найдена золотая мелкая монета одного из Птолемеев.

Додаток 16

Урусов С. Д.

Записки губернатора. Кишинев 1903-1904 г.

(Урусов 1908: 176-177; уривок).

Недалеко от города Аккермана находится знаменитое своими виноградниками село Шабо, населенное швейцарцами. Шабо имеет обычное русское сельско-волостное устройство, причем село, по своей обширности, составляет одновременно и волость. Когда я подъехал к волостному правлению, меня на

крыльце встретил одетый в черный сюртук господин, оказавшийся волостным старшиной. Я с удивлением приглыдывался к новому для меня типу старшины, говорившему по-французски и немецки так же бегло, как и по-русски.

Зала заседаний волостного правления оказалась под стать старшине; в ней, кроме правильно расположенных скамей для членов схода, имелась кафедра для оратора, председательский стол с креслом и бюро для волостного писаря. На стенах висели планы села и приписанной к селу земли, представляющие собой образец умелого распределения участков по разрядам земли, по качеству и ценности почвы и по удобству землепользования. Шабскому сходу не нужно было, как нашим крестьянам, постоянно бродить с сажеными палками в руках, отмеряя части каждого домохозяина. Здесь можно было, не выходя из здания волостного правления, /177/ по плану определить номер каждого владельца, произвести переделы и выделы и разрешить любую землеустроительную задачу, не выходя на «местоположение», как говорят наши крестьяне.

Осмотрели мы и школы, между прочим французско-немецкую, в которой дети швейцарских выходцев обязательно изучали один из двух языков, бывший когда-то для них родным.

Додаток 17

Богданович Л. А. Белгород на Днестре
(1910 р.; Богданович 1910: 636-642; скор.).

«Неудобными» же землями являются и все берега мелких лиманов, затоны и многочисленные песчаные косы на том же морском берегу; но опять-таки каждый такой лиман, затон или коса представляют или действующий, или будущий курорт, грязелечебную станцию, или прекрасное морское

купанье, а иногда, как, например, Цареградская коса, и то и другое вместе. Действительно «негодными» могут быть названы лишь немногочисленные солончаки на юге, овраги и балки на севере да покрытые камышом и заливаемые водою небольшие плавни в низовьях Днестра.

Край почти не знает недородов и занятые под пахоту свыше 103 миллионов десятин дают сотни миллионов пудов озимой и яровой пшеницы, ячменя, льняного семени и кукурузы, из которых только последняя почти целиком идет на продовольствие местного населения, – все остальное в значительной части вывозится за границу или внутрь России и только ничтожная часть остается для местных нужд. Свыше 90000 дес., занятых садами, дают миллионы пудов яблок, груш, абрикосов и чернослива, выдерживающего конкуренцию с лучшими французскими сортами. Все эти плоды в свежем виде или сушеными вывозятся не только в северные и средние губернии России, но и за границу.

Овцеводство в крае, хотя и имеет большое значение, но развито недостаточно и плохо поставлено, – о тонкорунных овцах здесь не имеют почти понятия, а местная порода дает очень грубую и длинную шерсть, об улучшении которой население мало думает, находя в овцах другой доход – молоко, дающее известную брынзу, довольно вкусный сыр, употребляемый в крае в весьма большом количестве. Тем не менее, и плохого достоинства шерсть овец находить сбыт не только на внутреннем, но и на заграничном рынке. Если нельзя сказать, что виноделие составляет в настоящее время главное богатство края, то оно, несомненно, скоро будет им. В нем громадное будущее края и на нем мы в особенности должны остановиться.

Виноградарством и виноделием занимаются в Аккерманском уезде и помещики, и монастыри, и колонисты, и крестьяне, причем у последних дело это поставлено

чрезвычайно плохо не только потому, что в виноградниках их культивируются только местные лозы, тогда как у других лучшие сорта французских, но и потому, что у крестьян виноградники содержатся очень небрежно. Несмотря на то, что им прекрасно знакома рядовая посадка, хотя бы по примеру соседей, помещиков и многочисленных /637/ колонистов, крестьяне продолжают сажать в садах своих между виноградом не только фруктовые деревья, но и зачастую даже кукурузу и овощи, обращая свои виноградники в огороды. Подрезка лоз, прашовка, или перекапывание виноградников и очистка от сорных трав производится крайне неумело, даже ограничивается иногда простым выкосом травы. В то время, как колонисты-швейцарцы в Шабе, немцы и болгары в Пуркарах и Раскайцах и даже некоторые крестьяне по берегу лимана близ Аккермана делают глубокую посадку по два чубука в ямку, употребляют для обработки почвы плужки, подрезывают виноградные лозы коротко, прашуют почву по три и даже по четыре раза в лето, – крестьяне других мест, даже Аккерманского уезда, насадив лозы, предоставляют их полной свободе, для обработки употребляют устаревший сап, прашовку же почти не практикуют и допускают кусты разрастаться чуть ли не до высоты деревьев.

Наконец, крестьяне никогда не дают винограду дозреть как следует и начинают сбор уже в середине августа. Плачевные результаты такого ухода очевидны: тогда как швейцарцы справедливо хвастаются урожайностью до 700 и даже иногда до 1000 ведер с дес., – рядом у крестьян урожайность эта редко превышает 100 ведер, а иногда падает и значительно ниже. Виноградники колонистов, в особенности в Шабе, и помещиков содержатся значительно лучше, чем крестьянские, но все-таки рационально поставленных хозяйств очень мало, – их считают по пальцам.

Каково виноградарство – таково, конечно, и виноделие: ни знаний, необходимо требующихся, ни правильного хозяйства, ни терпения и энергии в заботах у аккерманских крестьян (равно как и в других уездах) нет. Они топчут виноград ногами, собирают сок в никуда не годные бочки и заставляют бродить в них грязное сусло. И если все-таки после всего этого у крестьян получается нечто в роде вина, то этому только надо удивляться. Если в некоторых селениях роль ног играют особые ступки, то дело этим мало меняется, ибо сок все-таки стекает в эту же бочку, которая остается открытой 10-16 дней и в которую попадают и пыль, и дождь, и помет птичий, и прочий сор. Крестьяне некоторых селений собирают предварительно виноград в мешки и уже по мешкам этим топчут, но дальнейшая судьба сусла остается та же. Если ко всему этому добавить, что беспечные виноградари редко когда находят нужным сортировать виноград и топчут его перемешанным, красный с белым, то станет понятным, почему у крестьян нет ни белого, ни красного вина, а какое-то розовато-грязное. Не удивительно, что за такое вино иногда на месте и рубля за ведро не дают, хотя, впрочем, оно /638/ очень охотно раскупается нашими «кашинскими» фабрикантами, которые, после известных над таким вином манипуляций, выпускают его в продажу под самыми разнообразными названиями.

А между тем, за примером местным виноградарям и виноделам далеко ходить не приходится. Виноделие образцово поставлено, например, в с. Леонтьево у г-жи Понсэ, Кристи, Мими, Кречунеско и других помещиков, и если крестьяне вообще чуждаются образцовых помещичьих хозяйств, то они могли бы приглядеться к тому, как поставлена эта выгодная отрасль хозяйства хотя бы в Пуркарах, в особенности же у швейцарцев посада Шаба. Для этого

даже создан был посад. Когда в начале XIX века Ришелье начал свою благотворную деятельность в Новороссии, генерал-губернатор которому была поручена и Бессарабия, знаменитый генерал Инзов пригласил несколько семейств немцев и французов из Швейцарии переселиться в Бессарабию, именно для образцовой постановки виноградарства и виноделия в крае. Семейства эти, к которым вскоре присоединились другие, были щедро наделены землей близ Аккермана и образовали селение или колонию, ныне посад Шаба. Главою или эмиром колонии этой избран был некий Тардан, который составил первое в России руководство для виноградарей и виноделов и который настолько рационально устроил жизнь колонии, что шабским колонистам неизвестна нужда и среди них царит даже богатство, причем, к чести их надо сказать, что они продолжают работать как простые крестьяне, поселенные рядом с ними в посаде и наделенные по 30 дес. земли.

Но какая разница замечается во всем между ними. У колонистов прекрасные дома, комфортабельная обстановка, отличные экипажи и лошади и т. д., у крестьян же избы-мазанки, грязь и нередко нужда. В одной части Шаба вы видите иностранный благоустроенный городок, в другой – заурядное малороссийское селение. Та же разница и в работе⁸². Шабские вина (колонистов) справедливо славятся в крае и если не известны во всей остальной России, то потому, что или попадают в руки наших виноторговцев, выпускающих их под именем французских, – ибо вина эти прекрасно выдерживаются в самом Шаба, – или же не выдержанными уходят за

⁸² Шабцев можно укорить в одном лишь. Отцы полвека назад поставили основателю колонии прекрасный памятник, но сыновья забыли его. Памятник обветшал, разваливается и мы с трудом нашли его в запущенном саду какой-то... еврейской гостиницы. А между тем некоторые потомки Тардана – богатейшие люди в крае.

границу, во Францию, откуда выдержанными и сдобренными возвращаются к нам под названием различных шампанских, ибо за границу уходят исключительно шампанские вина Шаба. Впрочем, и в самом Шаба /639/ есть шампанский завод, но шабского шампанского в продаже вы не увидите, ибо оно поступает в продажу отнюдь не под именем шабского, а под другими, более громкими и известными.

Аккерманский уезд отправляет внутрь России и за границу миллионы пудов пшеницы, рыбы, которая в изобилии ловится в лимане и по берегу моря, шерсти, фруктов и миллионы ведер вина. Аккерман насчитывает около 60 тыс. жителей, имеет мужскую и женскую гимназии, а в уезде – учительскую семинарию (в с. Байрамча), свыше 100 начальных училищ, свой банк, театр, бульвары, трамвай и т. д. Но едва ли можно сказать, что Аккерман и Аккерманский уезд достигли той ступени своего благосостояния, какое им доступно по тем благам природы, какими они обладают. Округ этот мог бы производить по крайней мере вдвое [больше], и если мы этого не видим, то причиной тому является не одна лишь южная беспечность населения, но и некоторые другие местные условия.

Аккерман и его округ имели богатое прошлое. Это было тогда, когда аккерманский порт был морским и действительно единственным и лучшим выходом в море, единственным и лучшим экспортным пунктом Черного моря. Но это было давно.... <...>

/641/ А между тем есть возможность снова возбудить жизнь Аккерманского округа, увеличить его производство, удешевить экспорт. Морским портом сделать снова Аккерман нельзя, не по техническим или финансовым затруднениям, которые, конечно, возможно преодолеть, а по соображениям государственного характера: конкурировать с Одессой Аккерман никогда не будет в состоянии. Но возродить заснувший

округ есть средства. Нужно только провести железную дорогу от одной из станций ветви Бендеры – Рени, например, от Траянова Вала, или Чадыр-Лунги до Аккермана, т. е. новую ветвь, которая как раз пополам перерезала бы Аккерманский округ. Но однако этого, конечно, тоже недостаточно. Нужно, так сказать, подготовить кровь для движения по этой артерии и это безусловно дело и долг местных земских людей.

Новая железнодорожная ветвь сама уже, своим появлением, до известной степени количественно увеличит производительность сельского хозяйства округа, но необходимо и качественное улучшение его различных отраслей, а для этого нужно несколько сельскохозяйственных школ и опытных полей и садов, несколько образцовых овцеводных хозяйств, несколько школ виноградарства и виноделия; затем, возобновление разработки втуне оставляемых соляных озер Бурнас, Алибей, Шаганы, Кундук и Китай (а в Измаильском уезде – Ялпуха); урегулирование рыболовства в лимане и по берегу моря и, наконец, содействие развитию почти единственных в России по качествам курортов, имеющих уже, но хиреющих «Будаков» и «Тузлов» и зарождающегося «Кара-Бугаза».

Незначительные по занимаемой ими площади, при должном развитии курорты эти скоро уже перестанут удовлетворят наплыв больных; но рядом с ними по берегам Шабалатского залива и на безымянном острове между гирлами Днестра, и по берегу моря до озера Бурнас, можно найти много мест для таких же курортов, с той же лечебной грязью, с тем же, как на Кара-Бугазе, бесподобным пляжем для морских купаний. Еще 6 лет назад Кара-Бугаз представлял собой нелюдимую песчаную косу, без всяких признаков растительности. Только на вдающемся в море мысе красовались маяки, станция спасения утопающих да куча деревьев. В 1903 году случайно посетивший Бугаз московский доктор Шабельский обратил

внимание на то, что коса эта не песчаная, а вся состоит из мелко истолченной ракушки. Песок этот он отправил на анализ в Москву, и последний дал такие блестящие результаты, что Шабельский немедля приобрел у шабских крестьян 10 дес. на косе для устройства детской санатории, а аккерманская, кишиневская и /642/ одесская интеллигенция раскупила у крестьян 200 участков, на которые они разбили косу.

Ныне на Кара-Бугазе выстроены уже несколько десятков дач, разрослись сады и виноградники, строится гостиница, а «Обществом благоустройства курорта» приобретен паровой катер для сношений с Аккерманом, и выстроена пристань. Курорт этот, как климатическая, грязелечебная и морская купальная станция, своим блестящим будущим обязан первым пионерам его и сторожилам края г. Колтовскому, д-ру Рава, Д.Д. Сухорукову и Н.Н. Скальскому⁸³.

Словом, упрочение благосостояния Аккерманского округа и возрождение самого Аккермана, по месту расположения и климату достойного лучшей участи, зависит исключительно от местных сил, от инициативы и энергии местных земских людей.

Край гордится своим славным прошлым – от него зависит создать себе славное настоящее и будущее.

⁸³ Подробное описание Кара-Бугаза см.: Бессарабская жизнь. – 1907. – № 218-219. (Прим. автора).

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Шоба на карті Молдови Ф. Бауера–Бовра (Знята у 1771-1772 рр.; видана в Амстердамі у 1881 р.; фрагмент).

Рис. 2. Шова на карті І. Шмідта і Ф. Шрамбеля «Валахія, Молдова і Бессарабія» (Знята у 1771-1772 рр.; видана в Відні у 1888 р.; фрагмент).

Рис. 3. Північна частина кучугур на «Карті частин Молдови, Бессарабії і Булгарії» (Знята близько 1820 р.; арк. ІХ; фрагмент).

Рис. 4. Південна частина кучугур на «Карті частин Молдови, Бессарабії і Булгарії» (Знята близько 1820 р.; арк. ІХ; фрагмент).

Рис. 5. Земельна дача S на «Карті Бессарабії або Буджаку» 1828 р. (фрагмент).

Рис. 6. Кам'яні кар'єри Аккерманф в 1869 р. (фотознімок К. Мігурського).

Рис. 7. Білгород-Дністровський. Кремневий мустьєрський гостроконечник (Знахідка 1963 р.; рис. І. Сапожникова).

Рис. 8. Білгород-Дністровський. Кремневий дископодібний нуклеус (Знахідка 1963 р.; рис. І. Сапожникова).

Рис. 9. Місця випадкових знахідок на карті 1929 р. (1 – кам'яний пам'ятник з написом 1890 р.; 2 – кам'яна гробниця 1895 р.; фрагмент арк. L36-61-B).

Рис. 10. Місце знахідки пам'ятника з написом 1890 р. (фотозні-

мок І. Сапожникова 08.02.2022). І. Сапожникова 08.02.2022).

Рис. 11. Пам'ятник з латинським написом, знайдений 1890 р. (фотознімок І. Полномочного; Сапожников, Кашуба 2022-а, рис. 1).

Рис. 12. А. Матвеев на фоні башти Аккерманської фортеці у 1890 р. (фотознімок І. Полномочного; Сапожников, Кашуба 2022-а, рис. 4).

Рис. 13. А. Матвеев близько 1899 р. (автор невідомий; Музичко 2021).

Рис. 14. Намогильна плита-стела з грецьким написом I ст. від РХ, знайдена 1892 р. «між Аккерманом і колонією Шабо» (фотознімок А. Іванчика; IOSPE³ I.33).

Рис. 15. О.І. Яцимирський (30.08.1873 – 12.02.1925).

Рис. 16. Район Царської гробниці у 1876 г. (0 – місце зйомки фотознімку 1869 р.; 1 – Царська гробниця; 1а – частина Нижньодністровського валу; 2 – насип на ділянці Д. Діаманді; брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36, М 1 : 21 000; фрагмент).

Рис. 17. Об'єкти некрополя Тіри на кучугурах у 1917 р. (0 – місце зйомки 1869 р.; 1 – Царська гробниця; 1а – частина Нижньодністровського валу; насип на ділянці Д. Діаманді; 3 – місце знахідки 1848 р.; 4 – дві ділянки Нижньодністровського валу;

5 – скупчення римських гробниць; «двуверстова карта», арк. XLVII-30).

Рис. 18. План і види Царської гробниці 1895 р. (рис. М.В. Фармаковського; Сапожников, Кашуба 2022-б, рис. 2).

Рис. 19. Внутрішній вигляд і розріз Царської гробниці 1895 р. (рис. М.В. Фармаковського; Сапожников, Кашуба 2022-б, рис. 3).

Рис. 20. Внутрішній вигляд і розріз Царської гробниці 1895 р. (фотознімки І. Сапожникова 08.02.2022; Сапожников, Кашуба 2022-б, рис. 7).

Рис. 21. Прохання П. Попова до ІАК та Ермітажу від 26.06.1900 (автограф; Сапожников, Кашуба 2021-б, рис. 3).

Рис. 22. «Відкритий лист» на розкопки у 1900 році, переданий ОПС П. Попову (офіційна копія; Сапожников, Кашуба 2021-б, рис. 4).

Рис. 23. Свідectво Аккерманської міської управи на право розкопок, видане Й. Гейсту та ін. 19.11.1898 (перша публікація; ІРНБУ, ф. V, спр. 1194).

Рис. 24. Підписка завідувача скасованою Аккерманською фортецею В.І. Штулькерця про відсутність знахідок від 11.12.1898 (перша публікація; ІРНБУ, ф. V, спр. 1193).

Рис. 25. Район знахідок кам'яних склепів на кучугурах у 1950 та 1966 рр. (арк. карти L36-61-Г, знятої у 1959 р.; фрагмент).

Рис. 26. Бронзовий орнаментований стригіль II–III ст. від РХ (Клейман 1978, рис. 2).

Рис. 27. Ситуація знахідки гробниці у 1989 році (вигляд з північного сходу; фотознімок О. Росохацького).

Рис. 28. Гробниця, знайдена у 1989 році (вигляд з північного сходу; фотознімок О. Росохацького).

Рис. 29. Гробниця, знайдена у 1989 році (вигляд з півдня; фотознімок О. Росохацького).

Рис. 30. Кам'яний склеп, досліджений у 1989 р. (1 – план; вигляди: 2 – зі сходу, 3 – з півночі, 4 – з заходу, 5 – з півдня; 6 – олтар; Росохацький, Штербуль 1993, рис. 2).

Рис. 31. Кераміка зі склепу: 1 – синопська амфора типу Делакеу; 2 – вузькогорла світлоглиняна амфора, тип Шелов D; 3, 4 – ручки вузькогорлих світлоглиняних амфор; 5, 6, 7 – ручки красноглиняних амфор; 8 – частина ліпного горшка (Росохацький, Штербуль 1993, рис. 3; рисунок оновив О. Сінельников).

Рис. 32. Ділянки Нижньодністровського валу між каплицею Св. Іоанна Сучавського та руїнами салгану на карті 1876 р. (1-3; брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36; фрагмент).

Рис. 33. Нижньодністровський вал біля південної околиці прибережної частини с. Шабо (вигляд з півдня, фотознімок І. Сапожникова 2021 р.).

Рис. 34. Земельна дача S та су-сідні на карті 1836 р. («Карта Бессарабської області»; фрагмент).

Рис. 35. Земельні дічі району Будацького лиману у 1843 р. («Генеральна карта Бессарабської області» Б. Ейтнера; фрагмент).

Рис. 36. «Карта берегів Понту Евксинського між Істром і Борисфеном» П. Беккера (фрагмент; Беккер 1853, табл. IV).

Рис. 37. Карта Е. Манганарі «Дністровський лиман» 1830 р. з «Атласу Чорного моря» (фрагмент).

Рис. 38. Будацький лиман з околицями у 1835 р. («Карта частини західного берега Чорного моря від Одеси до мису Каліакра» Е. Манганарі з «Атласу Чорного моря» (фрагмент).

Рис. 39. «Нижній Траянський вал» і кургани у 1844 р. (карта «Дністровський лиман» С. Радіонова; фрагмент).

Рис. 40. Землі між Дністровським та Будацьким лиманами у 1877 р. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36; фрагмент).

Рис. 41. Уламок мармурової плити з грецьким написом, знайдений на березі Дністровського лиману (Струве 1867: 608; IOSPE³ I.41).

Рис. 42. Відвали кургану Кишла біля Нижньодністровського валу на березі Будацького лиману (вигляд з південного заходу; фотознімок І. Сапожнікова 2013 р.).

Рис. 43-а. Закінчення видимої частини Нижньодністровського валу (вигляд з південного заходу; фотознімок В. Андрєєва 2021 р.)

Рис. 43-б. Нижньодністровський вал на березі Будацького лиману (вигляд з півдня; фотознімок В. Андрєєва 2021 р.)

Рис. 44. План Аккерманського повіту з курганами, нанесеними А. Матвєєвим у 1890 р. (Сапожніков, Кашуба 2022-а, рис. 7; фрагмент).

Рис. 45. Кургани південно-західної частини шабських земель на карті 1959 р. (арк. карти L36-61-Г, знятої у 1959 р.; фрагмент).

Рис. 46. План могильника Біленьке (а – поховання в ґрунтових ямах; б – поховання у ямах з підболями; в – поховання в катакомбах; г – поховання с кремацією; д – силосні траншеї; е – курган; автор О. Росохацький; Гудкова 2013, рис. 170).

Рис. 47. Фрагментований мармуровий надгробок з написом із могильника Біленьке (фотознімок А. Іванчика; IOSPE I. 35).

Рис. 48. Каплиця над джерелом Св. Іоанна Сучавського (поштова картка поч. XX ст.).

Рис. 49. План гирл Дністровського лимана А.Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р. (Lafitte-Clavé 1998-а).

Рис. 50. Дністровський лиман з глибинами на карті капітана П. Пустошкіна 1773 р. (Карта «Частина Азовського і Чорного морів»; фрагмент).

Рис. 51. Гирла Дністровського лиману у 1794-1795 рр. («Гідрографічна карта північних берегів Чорного моря»; фрагмент).

Рис. 52. Глибини в районі Дністровських гирл у 1807 р. (Карта Дністровського лиману з атласу І. Будищева; фрагмент).

Рис. 53. «План Цареградського гирла Дністра» 1895 р. (Руммель 1897; фрагмент)

Рис. 54. «План казенних аккерманських виноградників, призначених для передачі швейцарським колоністам» 1826 року (Оноприенко 2009, рис. на с. 93).

Рис. 55. «Околиці колонії Шаб-баг» у 1845 р. (Deloës 1845, im. 1).

Рис. 56. Північна частина шабських земель у 1844 р. (карта «Дністровський лиман» С. Радіонова; фрагмент).

Рис. 57. Північна частина шабських земель у 1876 г. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36; фрагмент).

Рис. 58. Село Шаба з виноградниками і садами у 1876-1877 рр. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVI-36 та XXVII-36; фрагменти).

Рис. 59. Село Шабо з виноградниками у 1927 р. (арк. карти L-36-61-Г; фрагмент).

Рис. 60. Дві частини селища Шабо у 1876 р. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36; фрагмент).

Рис. 61. Кирган на Дністровському лимані (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 64).

Рис. 62. Ерики між лиманами на карті 1877 р. (брульйони «Бессарабська губернія», арк. XXVII-36, М 1 : 21 000; фрагмент).

Рис. 63. Кефальний промисел (фотознімок до 1917 р.; Gander-Wolf et al. 2014: 60).

Рис. 64. Ловля кефалі на ерику (фотознімок 1910-х рр.; Gander-Wolf et al. 2014: 47).

Рис. 65. Пересип між Дністровським та Будацьким лиманами після зведення залізниці (арк. карти L-36-61-Г, знятої у 1927 р.; фрагмент).

Рис. 66. Оранка кіньми (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 47).

Рис. 67. Земляна хата в Шабе (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 33).

Рис. 68. Молотьба гарманом (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 48).

Рис. 69. Наймані робітники на виноградниках (Фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 36).

Рис. 70. Вітряний млин і вівці (фотознімок поч. XX ст.; Gander-Wolf et al. 2014: 54).

Рис. 71. Швейцарський мир Шабо 1930-х років (Gander-Wolf 1974: 55).

Список литературы:

Алабин П. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854-56 и 1877-78 годах. – Ч. III. – Москва: Т-во И.Н. Кушнерова, 1892. – 597 с.

Аргатюк С.С., Левчук В.В., Сапожников I.B. Аджидер – Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. – Одесса-Овидиополь: Апрель, 2015. – 312 с.

Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6. – С.-Пб.: тип. Ун-та Св. Владимира акц. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 58, 421 с.

Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч. II: Очерки Днестра. – С.-Пб.: Изд. А.Ф. Базунова, 1863. – 4038, II с.

Баллас М. Виноделие в России. – Ч. V: Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). – С.-Пб.: тип. В. Киршбаума, 1899. – 465 с.

Бастиан Ж.-П. Эмиграция из кантона Во в Новороссию: колонизация Шабаг в 1822 г. // Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX – начало XX века). – С.-Пб.: СВЕТ, 2019. – С. 124-149.

Беккер П. Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена в отношении к древним его колониям. – Одесса: Гор. тип., 1851. – 61 с., 1 карта.

Беккер П. Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена, в отношении к древним его колониям // ЗООИД. – 1853. – Т. III. – С. 151-209. Прил.: Табл. IV «Карта берегов Понта Эвксинского между Истром и Борисфеном».

Берг Л.С. Бессарабия. Страна – люди – хозяйство. – Петроград: Огни, 1918. – 244 с.

Бертенсон В.А. С берега Днестровского лимана // Земледельческая газета. – 1885. – № 38. – С. 815-817.

Бертенсон В.А. Разведение винограда на песчаных почвах. – С.-Пб.: Тип. В. Демакова, 1890. – 12, 23 с.

Бертье-Делагард А.Л. Доклад о состоянии Аккерманской крепости. ЗООИД. – 1900. – Т. XXII. – С. 75-82 (протоколы).

Бессарабская область. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – С.-Пб.: ЦСК МВД, 1861. – 126 с.

Блаватская Т.В. Надгробие и алтарь из с. Беленького // КСИА. – 1981. – Вып. 168. – С. 50-56.

Бобылева С.И. Общественное мнение России конца XVIII – начала XX в. о российском немце // Вопросы германской истории. – 2004. – 2004. – С. 5-34.

Богданович Л.А. Белгород на Днестре // Исторический вестник. – 1910. – Т. XXXI. – № 8. – С. 625-642.

Богославский С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода Шабы // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1872: №16. С. 484-491; №18. – С. 553-556; №20. – С.607-612; №21. – С. 640-649; № 22. – С. 733-743; №24. – С. 804-818; 1873: №3. – С. 120-129; №5. – С. 220-236; №9. – С. 387-399.

Богумил А.Г. К истории г. Григориополя // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии. – 1905. – Т. 2. – С. 1-12.

Богуславский Г.С. Белгород – Акджа Керман – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города) // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Смил, 2013. – С. 757-791.

Боева А.Р. Из джерел про історію швейцарських колоністів на Півдні України // Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2012. – Т. 17. – Вип. 2(8). – С. 23-39.

Бородина М.А. О французской колонии в Шабо // Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Ленинград: Наука, 1975. – С. 183-192.

Брун Ф.К. Путешествия и посольства господина Гильберга де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санга, Виллерваля, Трошнена, Бомона, Вагени в 1399 – 1450 гг. // ЗООИД. – 1853. – Т. III. – С. 433-465.

Бруяко И.В., Сапожников И.В. Белгород-Днестровская крепость

как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв. // Stratum plus. – 2000. – № 5. – С. 443-451.

Бруяко И.В., Малкокевич А.Е. Поселение Затока I («Гермонактова деревня») в Нижнем Поднестровье // МАСП. – 2009. – Вып. 9. – С.180-201.

Бухтеев М. О ловле кефали в Будацком озере // Коммерческая газета. – 1851. – № 36. – С. 141-142.

Велицин А.А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – Т. 202. – Кн. 6. – С. 187-202.

Веселовский Н.И. История Императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования, 1846-1896. – С.-Пб.: Тип. Гл. упр. уделов, 1900. – 514, 4 с.

Возобновление сломанного створного знака Цареградского устья Днестровского лимана // Морской сборник. – 1864. – Т. LXXIII. – № 7. – С. 121-122.

Гаяс В.Т., Зленко Г.Д. Шабо // История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. – Киев: Укр. энц., 1978. – С. 277-287.

Гётте Г.Л., Молотков Г.С. Луї Вінсен Тардан: погляд з іншого ракурсу // Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 3. – С. 52-61.

Гётте Г., Молотков Г. Колонизация юга Российской империи в XVIII-XIX веках: вклад швейцарцев и немцев. – Кёльн: Изд-во Г. Гётте, 2014. – 379 с.

Гётте Г. Вклад немцев и швейцарцев в развитие Российской империи и их участие в колонизации Юга страны в XVIII – XIX веках. – Кельн: Изд-во Г. Гётте, 2022. – 489 с.

Гордеев А.Ю. Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVII веков. – Киев: Academia.edu, 2014. – 479 с.

Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва: Наука, 1964. – С. 131-161.

Гудкова А.В. I – IV века в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения) // *Stratum plus*. – 1999. – № 2. – С. 235-404.

Гудкова А.В. Черняховская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Смил, 2013. – С. 658-695.

Діденко С.В. Античний керамічний імпорт у Черняхівській культурі на території України. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ: ІА НАНУ, 2018. – 438 с.

Дмитров Л. Білгород-Дністровська археологічна експедиція // АП УРСР. – 1949. – № 2. – С. 39-52.

Дмитров Л.Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – № 5. – С. 111-123.

Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – Москва: Наука, 1970. – 384 с.

Дыгало В.А., Аверьянов М. История корабля. Венецианский неф. 2018. // http://www.jmk-project.narod.ru/L-ship/B1/card_Dygalo89_ShH_2/005.htm

Емельянов В. Путешествия Гильберта де Ланноа в восточные земли Европы в 1413-14 и 1421 гг. // Университетские известия. – 1873. – № 8. – С. 1-46.

Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – № 6. – С. 577–615.

Записки о Московии барона Герберштейна. – С.-Пб.: тип. В. Бездарова, 1866. – VI, 230, XIV с.

Записки Филиппа Филипповича Вигеля. – Ч. VII. – Москва: в унив. тип., 1893. – 107 с.

Защюк А. Бессарабская область. – Ч. 1. – С.-Пб.: Тип. Э. Веймара, 1862-а. – VIII, 552 с.

Защюк А. Бессарабская область. – Ч. 2. – С.-Пб.: Тип. Э. Веймара, 1862-б. – 263 с. (сер. «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба»).

Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. – 1960. – № 83. – 186 с.

Зограф А.Н. Очерк монетных находок на территории древней Тире // Проблемы истории, филологии и культуры. – 2002. – Т. XII. – С. 222-228.

Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – Київ: Критика, 1998. – 268, 32 с.

Ісаєвич Я.Д., Майер Йоганн // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 435.

Карпов С.П. Маршруты черно-морской навигации венецианских галей «линии» в XIV-XV вв. // Византия. Средневековье. Славянский мир. – Москва: МГУ, 1991. – С. 82-97.

Карпов С.П. Путиями средневековых мореходов: черноморская навигация Венецианской республики в XIII-XV веках. – Москва: Изд-во МГУ, 1994. – 159 с.

Карпов С. Средневековый Понт. – Lewiston – Queenston – Lampeter: The Edwin Meilen Press, 2001. – 461 с.

Карышковский П.О. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища // МАСП. – Вып. 5. – С. 142-162.

Кашуба М., Сапожников И. История находки Бородинского (Бессарабского) клада // Revista arheologică. – 2020. – Vol. VIII. – № 1. – P. 21-47.

Кешпен П.И. Об Алешковских летучих песках // Лесной журнал. – 1841. – Ч. I. – Кн. 3. – С. 1-18.

Кесслер К. Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым. – Киев: Унив. тип., 1860. – 4, 258 с.

Клейман И.Б. Новая гробница в районе Белгорода-Днестровского

и вопрос о местоположении некрополя Тиры. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 99-107.

Клейман И.Б., Ревенко К.И. Археологичні спостереження на західному березі Дністровського лиману // МАПШ. – 1959. – Вип. 2. – С. 118-121.

Книга хоженей. Записки русских путешественников XI-XV вв. / Сост. и пер. Н.И. Прокофьев. – Москва: Советская Россия, 1984. – 446 с.

Колин А.И., Стыкалин А.С. Новые сведения о жизни и деятельности ростовского профессора А.И. Яцимирского // Новое прошлое. – 2016. – № 4. – С. 178-192.

Кондаков Н.П. О некоторых мелких предметах древности, найденных в Аккермане в 1876 г. // Труды II Археологического съезда. – Ч. 1. – С.-Пб.: тип. ИАН, 1876. – С. 20-24.

Кочубинский А.А., Тура (Тирас) Белгород Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 года // ЗООИД. – 1901. – Т. XXIII. – С. 79-178.

Кочубинский А.А., Штерн Э.Р. Отчет о поездке в Аккерман 14 сентября 1895 г. // ЗООИД. – 1896. – Т. XIX. – С. 13-16 (протоколы).

Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – Киев: Наукова думка, 1986. – 128 с.

Красножон А. Порты Северо-Западного Причерноморья в XV-XVIII вв. Емінак. – 2018-а. – № 3. – Т. I. – С. 18-22.

Красножон А. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018-б, 312 с.

Красножон А.В., Драгомирецький А.А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // *Stratum plus*. – 2015. – № 5. – С. 319-334.

Криволап Г.І. Мустьєрські знахідки в Білгороді-Дністровському // *Археологія*. – 1964. – Т. XVII. – С. 211-212.

Криволап Г.І. Поховання римського часу з Тіри та її околиці // АДУ 1969 р. – Київ: Наукова думка, 1972. – С. 185-190.

Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до – V н.э.). – САИ. – 1970. – Вып. Д1-27. – 279 с.

Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднепровской области; присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманской в Бухаресте 1812 года. – С.-Пб.: тип. И. Глазунова, 1813. – [2], 30 с.

[Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова / Лафитт-Клаве. – С.-Пб.: в тип. Генштаба, 1821. – 92 с.

Малюкевич А.Е. Открытие башни Неоптолема // *Древнее Причерноморье*. II чтения памяти

проф. Петра Осиповича Карышковского. – Одесса: б. изд., 1991. – С. 117-118.

Мартос А. Некоторые военные замечания о Бессарабии // *Сын Отечества*. – 1816. – Ч. XXXII. – № XXXVI. – С. 134-145, № XXXVIII. – С. 232-238; 1816. – Ч. XXXIII. – № XXXIX. – С. 21-27.

Матковски А.А. Документальные данные о жизни и деятельности А.И. Яцимирского (1873–1925) // *Советское славяноведение*. – 1979. – № 1. – С. 89-99.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология ведущих центров экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. – Москва – Саратов: Киммериды, 2003. – 352 с.

Музичко О. Історик Антін Олександрович Матвєєв – представник української громади в Одесі кінця XIX ст // *Південний захід*. Одесіка. – 2021. – Вип. 32. – С. 208-227.

Немцы России. Населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Составитель В.Ф. Дизендорф. – Москва: «ЭРН», 2006. – 590 с.

Нечуй-Левицький І. Микола Джеря: повість. – Київ: Книгоспілка, 1926. – XIV, I, 171, 7 с.

Одеса Швейцарська: книжка-альбом / Авт. укл.: Л.Г. Білоусова, В.В. Левчук. – Одеса: Бондаренко М. О., 2021. – 128 с.

Оноприенко В. Шабо // *Дерибасовская-Ришельевская*. – 2007. – № 30. – С. 36-48.

Онопrienко В.Ф. «Истинный рай – на шабской земле...». Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии. – Одесса: Астропринт, 2009. – 142 с.

Описание экспонатов и хозяйства экспонентов отделения напитков из плодов и ягод // Лесоводство, садоводство, огородничество и виноделие на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 года. – Харьков: тип. А. Доре, 1890. – С. 332-427.

Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. – Одесса: В город. тип., 1849. – 27 с.

Отчет чл.[сна]-осн.[ователя] кн.[язя] А.А. Сибирского, о предположениях Г. Беккера о древней Никонии и башне Неоптолема // Записки ИАО. – 1856. – Т. VIII. – С. 38-43. (Прил.).

Охотников С.Б. Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху 1978 (VI-III вв. до н.э.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 101-122.

Пазинич В.Г. Геоморфологичний літопис Великого Дніпра. Київ – Ніжин: Гідромакс, 2007. – 372 с.

Петрова Э.Б. О начальном периоде археологических исследований в Феодосии: Вильнев, Сибирский, Айвазовский // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2019. – Вып. 4 (66). – С. 598-609.

Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрян-

ського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 155-175.

Полное собрание русских летописей. – Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. – С.-Пб.: тип. Э. Праца, 1856. – 345 с.

Путешествие Ивана Шильдбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун // Записки императорского Новороссийского университета. – 1867. – Год 1. – Т. 1. – С. 1-158.

Путник (Лендер Н.) Черное море и Кавказ. Очерки южного моря и Юга России. – С.-Пб.: Изд. А.С. Суворина, 1900. – VIII, 248 с.

Постанова Кабінету міністрів України від 3 вересня 2009 р. N 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Урядовий кур'єр. – 23.09.2009. – № 174. – Инд. № 150009-Н.

Росохацкий А.А., Штербуль Н.А. Новый каменный склеп из окрестностей Тиры // Древности Причерноморских степей. – Киев: Наукова думка, 1993. – С. 81-86.

Руммель В.Ю. Устье реки Днестр и Днестровский лиман. Результаты изысканий, произведенных в 1895-1896 гг. – С.-Пб.: Изд. Ком. по устр. морск. портов, 1897. – 74 с.

Рябков П.З. Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования. – Вып. 1. – Херсон: Херсон. губ.

земск. управа, 1896. – IV, 251 с. / <https://old.library.kr.ua/elib/ryabkov/fishingA5.pdf>

Рябова В.О., Супрунов А.В. Жертовник IV ст. до н.е у кургані біля Гермонактового селища та башти Неоптолема у гирлі Тірасу // Музейні читання. Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяч. 90-літтю видатного українського археолога О.І. Тереножкіна. – Київ: Музей істор. коштовн. України, 1998. – С. 66-71.

Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей. – Москва: Синодальная тип., 1908. – 274 с.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Часть I: Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – Одесса: без. изд., 1994. – 78 с.

Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. – Ильичевск: Элтон-2 – Гратек, 1999. – 80 с.

Сапожников И.В. Хронология, индустриальная последовательность и периодизация позднего палеолита юга Восточной Европы // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. – С.-Пб.: Нестор-История, 2006. – С. 207-222.

Сапожников И.В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 2011. – Вып. 12. – С. 206-236.

Сапожников И. Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии // *Tyragetia* (s.n.). – 2013. – Vol. VII [XXII]. – № 1. – С. 345-354.

Сапожников И. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. // *Scriptorium nostrum*. – 2016. – № 2 (5). – С. 48-85.

Сапожников И.В. Османский замок Богаз-Конман Кале у гирла Днестра // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Вип. 6. – Одеса: ФОП Грінь Д.С., 2017-а. – С. 298-303.

Сапожников И. Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана // *Емінак*. – 2017-б. – № 3 (19). – Т. I. – С. 5-13.

Сапожников И. Начала изучения курганов Буджака: историография и картография // *Tyragetia* (s.n.). – 2018. – Vol. XII. – № 1. – С. 121-139.

Сапожников И., Рец. на: А. Красножон, Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 312 с. // *Tyragetia* (s.n.). – 2019. – Vol. XIII. – №. 2. – С. 347-360. («Порт в устье Днестровского лимана» – С. 355-357).

Сапожников И. Нижнеднепровский (Змеевский) вал – часть лимеса Римской империи: картографо-археологическое исследование // *Tyragetia* (s.n.). – 2020. – Vol. XIV. – № 1. – С. 215-236.

Сапожников И.В. Башня Неоптолема, Нижнеднестровский вал и Никоний по картам и разведкам середины XIX века // *Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare.* – 2021. – Vol. 3. – С. 191-220.

Сапожников И., Аргатюк С. Из истории крепостей Северного Причерноморья: 1797-1812 гг. // *Архів. Історія. Сучасність.* – Вип. 2: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса. – Одеса: Бондаренко М.О., 2016. – С. 277-290.

Сапожников И., Кашуба М. Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянського и Я. Эбергарда // *Tyragetia (s.n.).* – 2019. – Vol. XIII. – № 1. – С. 121-148.

Сапожников И., Кашуба М. Анадольский и Дмитровский монетные клады Южной Бессарабии: реконструкция находок в конце XIX ст. // *Tyragetia (s.n.).* – 2021-а. – Vol. XV. – № 1. – С. 419-445.

Сапожников И., Кашуба М. «Имеем честь заявить, что мы нашли клад»: искатели сокровищ юга Бессарабии в конце XIX - начале XX в. // *Tyragetia, (s.n.).* – 2021-б. – Vol. XV. – № 2. – С. 167-190.

Сапожников И., Кашуба М. Работы А.А. Матвеева 1890 года у Аккермана по просьбе ИАК: разведки, раскопки и изучение памятника с латинской надписью // *Tyragetia (s.n.).* – 2022-а. – Vol. XVI. – № 1 (в печати).

Сапожников И., Кашуба М. «Царская гробница» некрополя Тиры, открытая в 1895 году: по документам архива ИАК и данным картографии // *Tyragetia (s.n.).* – 2022-б. – Vol. XVI. – № 1 (в печати).

Сапожников И.В., Малюкевич О.Є., Лисецький Ф.М. Нижньодністрівський (Зміїний) оборонний вал: топографія, археологія, датування // *Археологія і давня історія України.* – 2021. – Вип. 3 (40). – С. 186-198.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratum plus.* – 2011. – № 1. – С. 8, 13-149, 319-332.

Сапожников І., Сінельніков О., Траїно Д. Дослідження Нижньодністрівського валу та Татарбунарської фортеці з використанням георадару // *АДУ 2020 р.* – Київ: ІА НАНУ, 2022. – С. 208-210.

Сапожников И., Цеунов И. И.В. Ботьянов и его «Статистическое описание Бессарабии» 1828-1840 годов // *Tyragetia (s.n.).* – 2022. – Vol. XVI. – № 2 (в печати).

Сапожников И., Яровой Е. Описание Восточной Европы конца XVIII – начала XIX вв.: к 270-летию со дня рождения Л.-П.-Б. Кампенгаузена (14.01.1746 – 8.09.1807) // *Південний захід. Одесика.* – 2017. – Вип. 22. – С. 9-42.

Свиньин П.П. Описание Бессарабской области // *ЗООИД.* – 1867. – Т. VI. – С. 176-320.

Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-територіально устройство, селища и население в Северозападного Причерноморіе. – София: Діо Мира, 2009. – 262 с.

Симонато Е. Изучение говора колонии Шабо // Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX – начало XX века). – С.-Пб.: СВЕТ, 2019. – С. 163-176.

Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса: В тип. Т. Неймана и К°, 1848. – 4, 156 с.

Скальковский А.А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского. – Ч. I. География, этнография, народосчисление Новороссийского края. – Одесса: тип. Францова и Нитче, 1853-а. – 366 с.

Скальковский А.А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края. Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса: тип. Францова и Нитче, 1853-б. – 552, IV с.

Смиленко А.Т., Козловский А.А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н.э. – Киев: Наукова думка, 1987-а. – С. 67-83.

Смиленко А.Т., Козловский А.А. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области // Днестро-Дунайское междуречье в I –

начале II тыс. н.э. – Киев: Наукова думка, 1987-б. – С. 98-121.

Сон Н.А. Склеп первых веков н.э. из окрестностей Тиры. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1979. – С. 100-105.

Сон Н.А. Тира римского времени. – Киев: Наукова думка, 1993. – 169 с.

Спиной В. Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии // Золотоордынское обозрение. – 2016. – Т. 4. – № 4. – С. 734-765.

Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака. С приложением гражданской карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 годх. Составлено из собранных сведений чиновниками, производившими... снятие того плана. Около 1820 г. / Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського. Фонд V. – Спр. 668. – 230 арк.

Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей[ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год. Аккерман: Издание Аккерманского земства, 1899. – 523, IV с.

Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езаргс П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрунь В.Ф., Пліхт Й.,

Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – 2004. – Вип. 5. – С. 62-98.

Струве Ф. Археологические заметки по поводу посещения Аккермана и его окрестностей в летнее время 1866 года // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 605-611.

Струков Д. Хозяйственные заметки из Бессарабии // Журнал министерства государственных имуществ. – 1852. – Ч. XLII. – С. 57-62.

Сымонович Э.А. Находки античного времени из с. Бельняк Белгород-Днестровского района // КСИА АН СССР. – 1981. – Вып. 168. – С. 106-111.

Тардан К.И. Швейцарская колония Гельвеция в Бессарабии // Земледельческая газета. – 1837. – № 48. – С. 377-382.

Тардан К.И. Виноградарство и виноделие. Составлены, применительно к Новороссийскому краю и Бессарабии. – Одесса: тип. Францова и Нитче, 1854. – 222 с.

Томулец В.Н. Значение торговли в приобщении Бессарабии к общероссийскому рынку (1812-1868 гг.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія. – 2003. – Вип. 5. – С. 182-195.

Тункина И.В. Открытие Феодосии: Страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма

и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей. 1771-1871. – Киев: Болеро, 2011. – 238 с.

Уваров А. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. – Вып. 2. – С.-Пб.: тип. Экспедиции изгот. гос. бумаг, 1856. – С. 139-184.

Урусов С.Д. Записки губернатора. Кишинев 1903-1904 г. – Berlin: Ladyschnikov, 1908. – 245 с.

Ферідун М.Е. Османські архівні відомості про регіон Аккерман – Бендери – Очаків і Ходжабей. XVI ст. // Чорноморська минувшина. – 2018. – Вип. 13. – С. 63-76.

Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 40-50.

Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки. / Сост. і ред. І.В. Сапожников. – Одеса: ОКФА, 1999. – 400 с.

Черняков И.Т. Археологическая разведка берегов Днестровского лимана // ЗОАО. – 1960. – Т. I. – С. 209-218.

Черняков И.Т. Археологическая разведка 1960 г. в приморской части междуречья Дуная и Днестра // КС ОГМ за 1960 г. – Одесса: Маяк, 1961. – С. 9-18.

Черняков И.Т. Аккембецький курган // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – Т. 2. – Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 11-13.

Шабельский П. Краткое обозрение Бессарабии и части Молдавии, присоединенных к

Российской империи // Сын отечества. – 1815. – Ч. XXI. – № XIV. – С. 33–40; № XVI. – С. 117–126; № XVIII. – С. 197–213.

Шатохина Н. Откуда пришел Бугаз? – Одесса: Печатный дом, 2005. – 120 с.

Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане // ЗООИД. – 1901-а. – Т. XXIII. – С. 33-61.

Штерн Э.Р. Новый эпиграфический материал, найденный на юге России // ЗООИД. – 1901-б. – Т. XXIII. – С. 1-32.

Штерн Э.Р. Экскурсия в Аккерман // ЗООИД. – 1906. – Т. XXVI. – С. 87-90 (протокол засед. 252).

Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – Москва: Наука, 1961. – 338 с.

Юргевич В.Н. Камни с надписями, купленные для Музея общества в 1892 г. // ЗООИД. – 1893. – Т. XVI. – С. 11–13.

[Яцимирский А.И.] О находке египетских древностей в Аккермане в 1892 г. // Археологические известия и заметки. – 1894-а. – № 2. – С. 48-49.

Яцимирский А.И. О находке в Аккермане древней гробницы летом 1894 г. // Археологические известия и заметки. – 1894-б. – № 11. – С. 363.

Anselme A. La colonie Suisse de Chaba (Bessarabie). Notice historique. 1822 - 1922. – Cetetea-Alba: Imprimerie le progres, 1925. – 88 p.

Bagiu L. The Image of the Romanians in the Travelling Impressions

of 17th Century Scandinavians // L. Botoineanu, D. Butnaru, O. Ichim, C. Maticiu, & E. Tamba (Eds.), Metafore ale devenirii din perspectiva migrației contemporane. Naional i internaional în limba i cultura român. – Vol. Academia Român – Institutul de Filologie Român «A. Philippide», 2013. – P. 387-403.

Balard M. Gènes et l’Outre-Mer: I. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. – Paris – La Haye: Mouton & C°, 1973. – 420 p.

Becker P. Die Gestade des Pontus Euxinus vom Ister bis Borysthenes in Bezug auf die im Altertume dort gelegenen Kolonien. – St. Petersburg: Expedition zur Anfertigung der Reichspapiere, 1852. – 82 s. (Mémoires de la Société Impériale d’archéologie. Bd. V-VI, 1851-1852).

Călători străini despre Țările Române. – Vol. I. – București: Editura stiintifica, 1968. – 589 p.

Evliya Celebi // Calatori straini despre tarile Romane. – Vol. VI. – Bucuresti: Editura stiintifica, 1976. – P. 311-753.

Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi. V. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. – 374 s.

Evliyâ Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman – Belgrad – Gelibolu Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya Tokat – Üsküp. 5 Kitap, 1 Cilt. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010. – 828 s.

Feridun M.E. Osmanlıların Vahşi Sinirlari: XVI. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarından Evliya Çelebi'ye Akkırman-Bender-Özü (The wild frontiers of the Ottomans: Akkırman-Bender-Ozü region according to archival documents from the 16th century and the account of Evliya Çelebi) // Türklük bilgisi araştırmaları (Journal of turkish studies). – Aralık 2015. – Cilt 44. – S. 215-228.

Gander L. Histoire de la Colonie de Chabag // Revue historique de la Suisse romande. – 1908. – Vol. 16. – P. 115-125, 149-154.

Gander-Wolf H. Chabag Schweizer Kolonie am Schwarzen Meer. – Lausanne: Multi-Office, 1974. – 259 s.

Gander-Wolf H., Gander W., Bovy J.-M. Vie Chabienne Colonie Suisse 1822-1941 près de la Mer Noire. – Chexbres: Chabag Festival, 2014. – 86 p.

Deloës C.H.D. Notice sur la colonie suisse de Chabag en Bessarabie dans la Russie Meridionale. 1853. – 171 p. (Опубліковане: Anselme 1925).

Jones G.M. Travels in Norway, Sweden, Finland, Russia and Turkey: Also on the Coasts of the Sea of Azof and of the Black Sea. – Vol. II. – London: John Murray, 1827. – 596 p.

Kraszewski J.I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września J.I. Kraszewskiego, członka czynnego Towarzystwa Odesskiego Historii i Starożytności i Miłośników Starożytności w Kopen-

hadze etc. – T. III. – Wilno: Nakład i druk T. Glücksberga, 1846. – 283 s.

IOSPE³ I. Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae (Корпус древних надписей Северного Причерноморья). Надписи Тирь и окрестностей (2017). // <https://iospe.kcl.ac.uk/1/toc-ru.html>

Lafitte-Clavé. Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. / Lafitte-Clavé. – Istanbul: Isis, 1998-a. – 180 p. [p. 26 – 180].

Lafitte-Clavé. Memoire topographique sur les cotes de la Mer Noire // Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784 / Lafitte-Clavé. – Istanbul: Isis, 1998-b. – P. 6-24.

Lechevalier J.B. Voyage de la Propontide et du Pont Euxin. – Vol. II. – Paris: Dentu, 1800. – P. 169-412.

Samoylova T. Asprocastron – Monkastro – Akdja-Kermen – Akkerman – Belgorod. Medieval Commercial Port in the Lower Dnestr: History and Archaeology // Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. International Symposium Thessalonike. Proceedings. – Thessalonike, 2013. – P. 123-130.

Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cosacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea. By baron Campenhausen... – London: by J. G. Bernard, 1808. – 136 p.

Скорочення:

АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ

АП – Археологічні пам'ятки, Київ

ВВА – Військово-вчений архів

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України

ІАК – Імператорська Археологічна комісія

ІРНБУ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Київ

ІАО – Императорское археологическое общество

КСИА – Краткие сообщения Института археологии

КС ОГАМ – Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея

МАПП – Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Одеса

МАСП – Матеріали по археологии Северного Причерноморья, Одесса

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва – Ленинград

ОАМ – Одеський археологічний музей

ОКФА – Одеська книжкова фабрика

ОНУ – Одеський національний університет

ОТІС – Одеське товариство історії і старожитностей

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

РАН – Российская Академия наук

РАО – Російське археологічне товариство

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів

САИ – Свод археологических источников, Москва – Ленинград

ТБГУАК – Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии, Кишинев

ЦДАРМ – Центральний державний архів Республіки Молдова

ЦСК МВД – Центральный статистический комитет Министерства Внутренних дел

Наукове видання

**Ігор Вікторович Сапожников
Володимир Володимирович Левчук**

**УРОЧИЩЕ, КОЛОНІЯ І СЕЛО ШАБО:
АРХЕОЛОГО-ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ**

Наукова монографія

Українською мовою

Підписано до друку 28.09.2022 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура TimesNewRoman
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,92. Наклад 300 прим.
Зам. № 2809/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 235 79 76
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014